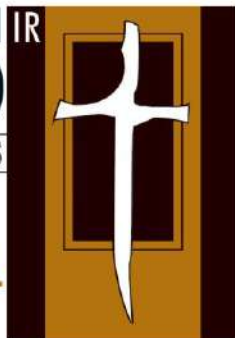

GENOCIDAS

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2014 1(35)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2014 1 (35)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2014

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius

dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKKAUSKAS (Lietuvių katalikų mokslo akademija)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupācijas muzejus, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĒLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

VYTAUTAS TININIS (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras)

LIUDAS TRUSKA (Lietuvos edukologijos universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Stanislovas Buchaveckas

Mokyklos sovietizavimas 1940 m. rudenį: ideologiniai gniaužtai mokytojams,
1917 m. bolševikų perversmo metinių minėjimas Šakių apskrities mokyklose (1) 7

Vitalija Stravinskienė

Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija
(1953–1964 m.) 27

Repressed Poles, Inhabitants of East and Southeast Lithuania: Their Return and
Adaptation (1953–1964) 41

Audronė Veilentienė

Kauno politechnikos instituto studentai ir dėstytojai KGB akiratyje
(1951–1989 m.) 42

Students and Lecturers of Kaunas Polytechnic Institute in the KGB Spotlight
(1951–1989) 63

Kristina Burinskaitė

Lietuvos SSR KGB taikiny – akademinė bendruomenė 64

Academic Community – the Target of the KGB of the Lithuanian SSR 84

Vilius Ivanauskas

Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki nelegalumo 85

Soviet Nomenclature and Exclusive Consumption: from Privileges to Illegality 108

STUDENTŲ STUDIJS – STUDENTS’ RESEARCH

Inga Arlauskaitė-Zakšauskienė

Vakarų pagalbos Lietuvos partizanams mito analizė 109

Analysis of the Myth on Western Aid to Lithuanian Partisans 124

KRONIKA – CRONICALS	125
KNYGOS – BOOKS	142
MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	146

Stanislovas Buchaveckas

Mokyklos sovietizavimas 1940 m. rudenį: ideologiniai gniaužtai mokytojams, 1917 m. bolševikų perversmo metinių minėjimas Šakių apskrities mokyklose (1)

Kelių dalių straipsnio tyrimo objektas – istoriografijoje dar beveik neatspindėti bendrojo lavinimo mokyklų sovietinimo pirmaisiais 1940–1941 m. m. mėnesiais reiškiniai ir faktai. Mokytojų, mokinių ir kitų su švietimo įstaigomis daugiau ar mažiau susijusių žmonių atžvilgiu taikyta primityvių bolševizmo idėjų agresyvios indoktrinacijos viršūnė buvo pasiekta per vadinamosios 1917 m. Didžiosios spalio socialistinės revoliucijos 23-ųjų metinių sukakties minėjimus 1940 m. lapkričio 6–8 d. Straipsnyje daugiausia remiamasi istoriografijoje dar beveik nepanaudotomis Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) bylomis, taip pat Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) medžiaga, kitais archyviniais, istoriografiniais ir asmeniniais autoriaus šaltiniais.

ĮVADAS

Pastaruoju metu į praeitį nutolęs bolševikų okupuotos Lietuvos 1940–1941 m. istorijos laikotarpis sulaukia mažiau tyrėjų dėmesio. Ypač tai pasakytina apie vykdytą per pirmąją

sovietinę okupaciją švietimo, kultūros ir visuomenės dvasinio gyvenimo sovietinimą. Jam geriau atskleisti yra istoriografijai dar beveik nepanaudotų informatyvių archyvinių šaltinių. Daugiausia jais remiantis, kelių dalių straipsnyje nagrinėjami lietuvių istoriografijoje dar beveik neatspindėti bendrojo lavinimo mokyklų sovietinimo pirmaisiais 1940–1941 m. m. mėnesiais reiškiniai ir istorijos aspektai.

1940–1941 m. pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpis, istoriografijoje dar vadinamas pirmuoju sovietmečiu ar bolševikmečiu (atitinkamai 1941–1944 m. nacių ar nacistinė okupacija – nacmečiu), Lietuvos švietimo istorijoje išsiskiria sudėtingais pokyčiais, netikėtais ir tragiškais su mokyklų veikla susijusių žmonių likimų vingiais. Tai buvo ir beveik pusę amžiaus trukusių Lietuvos okupacijų pradžia. Po vienerių mokslo metų vieną okupantą pakeitė kitas – 1941 m. birželio mėn. pirmąją sovietinę okupaciją pakeitė nacių (vokiečių) okupacija. 1944 m. vasarą–rudenį prasidėjusi antroji sovietinė okupacija užgožė 1940–1941 m. sovietizacijos įvykius naujais ideologinės prievartos

veiksmis ir priemonėmis bei su jais susijusiais Lietuvai labai tragiškais įvykiais. Tokia istorijos raida taip pat turėjo įtakos tam tikram 1940–1941 m. įvykių, nesusijusių su žmonių represijomis ir aukomis, primiršimui. Fiziškai mažiau skausmingi įvykiai priskirtini sričiai, kurią galima laikyti dvasine okupacija. Kai kurie tyrėjai ir publicistai tam vartoja ir dvasinio genocido apibrėžimą. Toks yra ir vieno Bronislovo Kuzmicko straipsnio, parengto pagal 1993 m. birželio 12 d. konferencijos pranešimą, pavadinimas. Šio straipsnio pradžioje rašoma: „Sovietinis ir nacistinis režimai, nesitenkindami politiniu, teisiniu ir ekonominiu žmonių pavergimu, fiziniu išties tautų ir klasių naikinimu, su stebėtinu nuoseklumu ir atkaklumu stengėsi dvasiškai pavergti žmones, tautas, vykdė dvasinį genocidą. [...] Sovietų vykdytas dvasinis pavergimas, vadintas „idėjiniu darbo žmonių auklėjimu“, buvo plataus masto, įvairių formų, atviras ir užslėptas [...]“⁴¹ Manytina, kad „dvasinio genocido“ sąvoka, nesusaistyta su teisinėmis kategorijomis, vartotina ir istoriografijoje. Prie filosofijos mokslininko citatos galima pridurti, kad susiklosčius labai nepalankioms bolševikų okupacijos aplinkybėms ar ilgiau užtrukus stalinizmo laikotarpiui lietuviams grėsė ir nutautėjimas (surusėjimas).

Mokytojai, mokiniai ir pastarųjų tėvai 1940 m. vasaros pabaigoje ir rudenį Lietuvoje pateko į intensyvaus ideologinio perauklėjimo girnas. Tam buvo pasitelkta jau anksčiau SSRS imperijoje taikyta bolševizmo teorija ir praktika. Tik pedagogai, kitaip nei didesnioji visuomenės dalis, buvo ne tik auklėjamieji. Mokytojai iš dalies turėjo tapti vadinamosios socialistinės visuomenės subjektais, padedančiais sovietizuoti savo auklėtinių sąmonę. O mokinių tėvams, norėjusiems išvengti represijų, teko arba pritarti okupantų bolševikų ir jiems talkinusių kolaborantų platinamai ideologijai ir veiksams, arba

nepasitenkinimą reikšti tik patikimų artimųjų ir bendraminčių būryje. Nedidelė minėtų trijų kategorijų asmenų dalis nesitenkino pasyviu stebėtojo vaidmeniu – jie jungėsi į pagrindines organizacijas ir grupes, ėmėsi kitos nelegalios antisovietinės veiklos.

Istoriografija apie bolševikų 1940–1941 m. vykdytą ideologinę prievartą Lietuvos mokyklose ir jas pasitelkus atliekamus visos visuomenės sovietizavimo veiksmus vis dar tebėra negausi. Pokario stalinizmo laikotarpiu ir vėliau okupacijos metais sovietų istorikai buvo įpareigojami ištrinti ar iš esmės pakeisti daugelio Lietuvos Respublikos istorijos faktų ir reiškinių istorinę atmintį. Tai pasakytina ne tik apie 1918–1920 m. nepriklausomybės kovas, apie du dešimtmečius vykusį spartų Lietuvos modernizavimą ir daugelio ūkio, kultūros ar švietimo sričių pasiekimus iki 1940 m. okupacijos. Iš istorinės atminties buvo siekiama ištrinti tikrovę atitinkantį 1940 m. „socialistinės revoliucijos“ vaizdinį, negrįžtamai pakoreguoti visuomenės (ar didelės jos dalies) požiūrį į 1940 m. birželį pasibaigusį valstybinės nepriklausomybės laikotarpį. Sovietinis istorijos mokslas ir žiniasklaidos propaganda turėjo primesti žmonėms bolševikinę įvykių 1940 m. birželį–rugpjūtį, kada Lietuva buvo okupuota ir aneksuota, versiją. O šykštūs Lietuvos sovietinimo 1940 m. tikrovę fiksuojantys archyviniai šaltiniai buvo neprieinami netgi daugeliui profesionalių sovietinių istorikų, tyrinėjusių „socializmo statybos“ temas. Vadinamąją 1940 m. socialistinę revoliuciją Lietuvoje ir vėlesnius „spartaus kitų tarybinių tautų vijimosi“ procesus galėjo tyrinėti tik kai kurie Sovietų Sąjungos komunistų partijos vietinės vadovybės pasitikėjimą pelnę lietuvių istorikai. Rašant straipsnį į kolektyvinę monografiją ar istorijos mokslų kandidato disertaciją, jiems būdavo suteikiama galimybė susipažinti su kai kuriomis neišslaptintų (t. y. plačiau visuomenei

neprieinamų) archyvų bylomis. Tos tyrimų temos daugiausia būdavo susijusios su komunistų partijos, komjaunimo ar sovietinių profsąjungų veikla kurioje nors ekonomikos, kultūros, švietimo ar kitoje visuomenės gyvenimo srityje vykdant okupuotoje Lietuvoje tam tikrus „socialistinius pertvarkymus“ ir pan.

1940–1941 m. Lietuvos švietimo istorija, beveik sutampanti su vieneriais mokslo metais, ir atskirų to laikotarpio mokyklų veikla iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo sovietinėje istoriografijoje buvo nušviečiama tendencingai². Tik susikūrus Lietuvos Sąjūdžiui, dar iki 1990 m. pasirodė objektyvesnių tyrimų ir archyvinų dokumentų publikacijų. Todėl galima konstatuoti, kad XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje ir 1990 m. atkurtos Nepriklausomybės laikotarpiu atsirado naujų galimybių objektyviau analizuoti tiek 1940–1941 m. įvykius, tiek tada vykusius mokyklų funkcionavimo, mokytojų trėmimo ir kitus švietimo istorijos procesus³.

Remiantis atsivėrusiais archyvų fondais ir kitais šaltiniais, Lietuvos švietimo istorijos klausimais parašyta nemažai analitinių darbų – straipsnių ir monografijų. Iš jų galima išskirti tuos, kuriuose rašoma ir apie mokyklas ar su jomis susijusius pokyčius per pirmąją sovietinę okupaciją. Tai istorikų Vyginto Pšibilskio, Vandos Kašauskienės, Juozapo Romualdo Bagušausko monografijos⁴. Po 1990 m. Kovo 11-osios buvo išleista nemažai lokalaus pobūdžio informacinių straipsnių ir knygų⁵. Juose pateikta ir šiek tiek faktų apie aptariamo laikotarpio Lietuvos mokyklas, kitas švietimo įstaigas. Tačiau tose knygose ir straipsniuose neatsispindi švietimo sovietizavimo procesas. Juo labiau ten nėra faktų, atspindinčių 1940 m. spalio mėn. pradėtą ruošimąsi 1917 m. „Didžiosios Spalio Socialistinės revoliucijos“ sukakties minėjimo renginiams, kurie virto kelių dienų išbandymu mokytojams ir jų auklėtiniais.

Tą patį galima pasakyti ir apie kitus mokyklų istorijos leidinius, kuriuose randama nedaug faktų apie Šakių apskrities mokyklų sovietizavimą 1940–1941 m. Tokia, pavyzdžiui, yra Jono Boso knyga apie dabartiniame Šakių rajone (jo teritorija beveik sutampa su buvusios iki 1950 m. Šakių apskrities plotu) veikusias mokyklas, Lilijos Ūsienės ir Rimutės Jievaitienės sudaryta knyga „Gelgaudiškio vidurinė mokykla“, kurioje 1940–1941 m. laikotarpio miestelio mokyklai skirtas skyrelis „Permainų metas“, taip pat Marijos Puodžiukaitienės monografija, nušviečianti Sintautų miestelio mokyklų istoriją⁶. Šiuose leidiniuose apžvelgiama ilgo laikotarpio mokyklų raida, supažindinama su jose dirbusiais pedagogais.

Nedaug 1940 m. antrąjį pusmetį provincijos valsčių komunistų ir komjaunuolių vykdyto agresyvaus mokytojų „perauklėjimo socializmo pagrindais“ faktų pateko į Šakių rajono istorijai skirtas knygas. Tai pasakytina tiek apie „Vermės“ leidyklos knygų serijos „Lietuvos valsčiai“ lokales monografijas „Sintautai“⁷, „Gelgaudiškis“⁸, tiek apie kitus buvusius Šakių apskričiai ir jos vietovėms skirtus kraštotyros ar atsiminimų leidinius, tokius kaip „Barzdai“, „Jankų kalendorius“⁹ ir kt.

Lietuvos mokyklų, jų mokytojų ir mokinių padėtis 1940 m. vasarą ir rudenį atspindėta dar nacmečiu išspausdintuose „Lietuvių archyvo“ tomuose. Pirmiausia paminėtina B. Vosylius publikacija „Kaip pradžios mokykla pradėjo bolševikinius mokslo metus“¹⁰ ir A. Kučinsko straipsnis „Tarybiniai metai gimnazijose“¹¹. Remiantis šiais tekstais ir kitais šaltiniais iševijoje buvo parašyta Vaclovo Čižiūno ir Simo Sužiedėlio conceptualaus enciklopedinio straipsnio „Švietimas II pasaulinio karo metu“ dalis apie mokyklų sovietinimą 1940–1941 m. m.¹² Įdomių pavienių švietimo įstaigų sovietinimo pirmuoju bolševikmečiu istorijos faktų ir

archyvinius šaltinius papildančių autentiškų atsiminimų yra ir kituose leidiniuose. Pavyzdžiui, šiek tiek informacijos apie tikrąją padėtį Šakių apskrityje ir jos mokyklose 1940–1941 m. galima rasti išėivijoje pasirodžiusiame leidinyje „Zanavykija“ – jame skelbiamas žiupsnelis pirmuoju bolševikmečiu Šakiuose mokytojavusios Monikos Liulevičienės atsiminimų¹³.

Svarbiausias archyvinis šio straipsnio šaltinis yra LCVA fondas R-762, kuriame saugomos 1940–1941 m. ir antrosios sovietinės okupacijos laikotarpio bylos, gautos iš Švietimo ministerijos. Šiame fonde (ap. 1, b. 245) yra beveik visų Šakių apskrities pradžios mokyklų vedėjų pranešimai apie pasirengimą „Didžiosios Spalio Socialistinės revoliucijos“ sukakčiai 1940 m. rudenį ir įvykusių renginių ataskaitos. Pradinio ugdymo švietimo įstaigos tuo metu tebebuvo vadinamos pradžios mokyklomis – toks pavadinimas išliko tų mokyklų kampiniuose spauduose, antspauduose ir raštvedyboje (pradinės mokyklos pavadinimas prigijo pokario metais). Taip pat straipsniui pasitelkti kiti LCVA ir LYA šaltiniai, 1940 m. sovietinė periodika, istoriografijos darbai ir kt.

KAI KURIE BENDROJO LAVINIMO MOKYKLŲ SOVIETINIMO LIETUVOJE IR ŠAKIŲ APSKRITYJE REIŠKINIAI IR FAKTAI

Istorikas Arvydas Anušauskas knygoje „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais“ rašo, kad tas laikotarpis „paliko vieną tragiškiausių pėdsakų Lietuvos istorijoje. Sovietiniai okupantai ir kolaborantai naikino viską, kas Lietuvos valstybės buvo sukurta. Lietuvių tautos kultūra, švietimas, ūkis atsidūrė komunistinės ideologijos gniaužtuose. Vietinių kolaborantų sluoksniu

nebuvo didelis, bet, su okupantų parama suėmęs visus valdžios (ir prievartos) sverčius, galėjo jėga vykdyti Maskvos planus.“¹⁴ Istoriografijoje nemažai rašyta apie tai, kad 1940 m. birželį, okupacijos pradžioje, daugelis Lietuvos gyventojų ir visuomenės veikėjų, net ir vadinamosios Liaudies vyriausybės, sudarytos pagal Maskvos emisarų – SSRS užsienio reikalų ministro pavaduotojo Vladimiro Dekanozovo ir SSRS pasiuntinio Lietuvoje Nikolajaus Pozdniakovo – nurodymus, nariai tikėjosi, jog bus išlaikyta bent dalis šalies suvereniteto ir tam tikras vidaus politikos savarankiškumas. Tačiau tos naivios ar optimistinės visuomenės dalies euforija, „atsikračius Smetonos režimo“, truko neilgai. Legalizuotos Lietuvos komunistų partijos veikėjai Antanas Sniečkus, Mečislovas Gedvilas, Aleksandras Guzevičius su patarėjais iš SSRS represinių struktūrų greitai pradėjo sovietinti visuomenę represijomis. Tai turėjo pasėti baimę ir priversti žmones paklusti naujosios valdžios nurodymams¹⁵. Prezidento ir „Liaudies vyriausybės“ vadovo pareigas ėjusiam žurnalistui Justui Paleckiiui, susivokus, kad teks atlikti netgi ne marionetės, bet pastumdėlio kolaboranto vaidmenį, beliko apsiverkti ir kurį laiką gydytis nervinį šoką¹⁶. Vėliau 1940–1941 m. J. Paleckis jau pakluso tiek V. Dekanozovui ir N. Pozdniakovui, tiek A. Sniečkui, kuris vadovavo ir vietos komunistams, ir saugumo įstaigai, o padėti kai kuriems bolševikų paniekintiems ir nuskriaustiems žmonėms šiek tiek galėjo tik kai 1944 m. Lietuva buvo „išvaduota“¹⁷.

Liaudies vyriausybės švietimo ministras Antanas Venclova jau 1940 m. birželio 27 d. pasirašė aplinkrašį Nr. 659 „Visiems vidurinių mokyklų, mokytojų seminarijų direktoriams ir pradžios mokyklų inspektoriams“, kuriame demagogiškai skelbė: „Lietuvai prasidėjo nauja epocha. Senasis režimas žlugo, o kartu su juo žlugo ir tariamieji idealai, kurie per 14 metų dirbtinai norėta primesti

Lietuvos gyventojams. Tautos vienybės vardu buvo stengiamasi pateisinti siauros politinės grupės žmonių savanaudiškus reikalus. Galbūt skaudžiausiai senojo režimo priespaudą pajuto Lietuvos švietėjai, įvairių mokyklų mokytojai, iš kurių per visą eilę metų buvo reikalaujama vergiško paklusnumo tautininkų politikos įgyvendinimui. Buvo paneigtas intelektas, o iškeltas karjerizmas, tuo padarant daug žalos mūsų kultūrai. Šiandien visa tai jau yra praeityje, kuri niekad negrįš.¹⁸ Žvelgiant į to meto įvykius iš istorinės perspektyvos galima teigti, kad ministras jau buvo įsijautęs į kolaboranto vaidmenį ir visiškai klaidingai apibūdino mokytojų padėtį okupacijos išvakarėse – savo autoritetu, atlyginimu ir socialiai tuo metu ji buvo aukšto lygio. Be abejo, švietimo darbuotojai juto tam tikrus tautininkų valdžios suvaržymus, bet jų net neįmanoma lyginti su primesta per 1940 m. sovietizaciją mokytojų muštru. Kai kurios cituoto A. Venclovos aplinkraščio formuluotės labiau tinka bolševikų suformuotam vienpartinės nomenklatūros sluoksniui.

Mokytojai, kiti švietimo darbuotojai anksti patyrė griaujamąjį vadinamųjų socialistinių pertvarkymų jėgą. Tais permainingais 1940 m., pradėdant nuo Nepriklausomybės praradimo išvakarių, mokytojų padėtis keitėsi iš esmės. Iki 1940 m. vasaros daugiausia krikščioniška pasaulėžiūra ir humanistinėmis nuostatomis vadovavęsi pedagogai buvo prievartaujami skleisti stalininę bolševikų propagandą, savo auklėtiniams ir jų tėvams diegti okupantų primestas sovietines vertybes. Tiesa, 1940 m. birželio ir liepos mėn. ne visi mokytojai patyrė prievartą ir vykdė nurodymus šmeižti arba melagingai traktuoti tai, kas Lietuvoje vyko 1918–1940 m. Mat 1940 m. birželio 15 d. įvykdytas Lietuvos okupacijos veiksmas beveik sutapo su daugumos mokytojų atostogų pradžia. Vėliau padėkės Raudonajai armijai „išvaduotojai“ ir Josifą Staliną šlovinančiuose mitinguose

tik nedaugelis pedagogų buvo priversti kilti į tribūnas. Kalbėtojų, dėkojančių „viso pasaulio darbo žmonių tėvynei SSRS“, paprastai pakakdavo tarp 1940 m. birželį iš kalėjimų išėjusių komunistų ir kitų sovietinių aktyvistų. Atrodo, kad liepos mėn. tarp mitinginių miestelių ir kaimų kalbėtojų buvo atsидūręs tik vienas kitas mokytojas. Dalis tokių pedagogų buvo oratoriai savanoriai, veikusiai tikėjęsi padaryti karjerą besiformuojančioje bolševikų elito piramidėje. Galima sakyti, kad atostogų metas padėjo visuomenėje didelį autoritetą turėjusiai ir gausiai mokytojų profesinei bendruomenei (jos daugumai) išvengti ankstyvo įtraukimo į Lietuvos sovietinimo procesą. Tačiau ar mokytojai būtų galėję pakreipti įvykius ir taip išgelbėti inteligentijos garbę, jeigu „Liaudies seimo“ rinkimai ir aneksija būtų vykę ne per vasaros atostogas? Toks klausimas kyla skaitant Alfredo Ericho Senno samprotavimus, kiek lietuvių inteligentai prisidėjo palengvindami Lietuvą inkorporuoti į SSRS¹⁹. Be abejo, vykstant pamokoms, tiek mokytojų tarpusavio, tiek ir jų ryšiai su visuomene būna glaudesni, atsiranda daugiau organizacinių galimybių. Tačiau reikia atsižvelgti į tuometinius geranoriškumu užmaskuotus agresyvius SSRS bolševikų veiksmus. Tokiomis aplinkybėmis pedagogai geriausiu atveju atskiruose miestuose ar apskrityse būtų galėję pakoreguoti visuomenės nuomonę per birželio mėn. mitingus ar liepos mėn. vykusių rinkimų kampaniją. Įvykių Lietuvoje sekos tai nebūtų pakeitę. Juolab kad rinkimų rezultatai, kaip ir „savanoriškas Lietuvos įstojimas“ į SSRS, jau iš anksto buvo suplanuoti. Tam buvo įvykdytas vadinamojo Liaudies seimo rinkimų 1940 m. liepos 21 d. farsas. O prieš šiuos rinkimus (daugiausia 1940 m. liepos 11–13 d.) buvo suiminėjami aktyviausi ir autoritetingiausi visuomenės veikėjai, siekiant šiuos žmones izoliuoti ir kartu įbauginti Lietuvos gyventojus.

Nesant nuodugnesnių tyrimų neaišku, kiek, koku mastu ir kaip per tą demokratijos požiūriu karikatūriškai atrodančią rinkimų kampaniją buvo panaudoti mokytojai. Tam būtini papildomi tyrimai ir atsiminimų analizė. Per skubotą trumpalaikę rinkimų kampaniją pasitaikė ir su mokytojais susijusių kuriozų. Į publikuotus atsiminimus pateko Upninkų pradžios mokyklos mokytojos A. Palaimienės istorija „mitinge“. Tada „į Upninkus iš Jonavos atvažiavo sunkvežimiu keli žydėliai ir ginkluoti vyrai, kurie suvarė apylinkės žmones prie mokyklos. Suėjo baltom skarelėm ryšinės moterėlės, keletas vadinamųjų cicilikų. Mokytojai liepė lipti kopėčiomis į sunkvežimį. Mokytojai liepė sakyti kalbą. Ji pasakojo [dukteriai. – S. B.], kad nežinojusi, nuo ko pradėti. Sako, pradėjau šnekėti apie revoliuciją Prancūzijoje, apie Žaną d Ark. Pamačiau moterėles skarelių kampeliais besišluostančias ašaras. [...] To spektaklio rengėjai buvo labai nepatenkinti. Mokytoja jautė žmonių nuotaikas, žinojo, kad sovietų valdžios atėjimu nesidžiaugia žmonės, išskyrus vieną kitą pijokėlį, tinginį ir kelis vadinamuosius cicilikus.“²⁰

Lietuvos mastu palyginti nedaug mokytojų patyrė represijas ir per 1940 m. liepos 11–13 d. visuomenės veikėjų suėmimus. Tarp tada Šakių apskrityje suimtųjų buvo Šakių miesto pirmosios pradžios mokyklos vedėjas Juozas Orentas²¹.

Lietuvą aneksavus ir 1940 m. rugpjūčio 3 d. inkorporavus į SSRS svarbiu švietimo sistemos sovietinimo veiksmu turėjo tapti 1940 m. rugpjūčio 14–15 d. Kauno sporto halėje surengtas mokytojų suvažiavimas. Jam daug dėmesio skyrė tiek valdžią uzurpavę Lietuvos komunistai, tiek aukšti ministerijų pareigūnai ir įstaigų funkcionieriai, tiek jų kuratoriai iš Maskvos. Tai rodo ir suvažiavimo prezidiumo sudėtis. Jame buvo visi vyriausybės nariai, jų užnugaryje – daug nematomos įtakos svertų turėjęs LKP CK

sekretorius A. Sniečkus, to komiteto narys švietimo reikalams Kazys Preikšas, SSRS diktatoriaus J. Stalino užduotį prijungiant Lietuvą prie bolševikų imperijos meistriškai atlikęs N. Pozdniakovas. Apie 1940 m. Lietuvos mokytojų suvažiavimą šen bei ten rašyta, tačiau ateityje reikėtų šiuolaikinei visuomenei pateikti tam įvykiui skirtą leidinį su oratorių kalbų stenogramomis, komentarais ir pan. Šiame straipsnyje pasitenkinsime keliais bruožais ir kai kuriomis detalėmis.

Įdomu, kad net suvažiavimą pradėjęs švietimo ministras A. Venclova beveik nieko nekalbėjo apie tikruosius mokytojų reikalus, užtai kelis kartus pašlovino J. Staliną ir Raudonąją armiją. Ilgai iš tribūnos mokytojus švietė M. Gedvilas, tada dar vidaus reikalų ministras, pagarsėjęs masiniais inteligentų suėmimais. Trumpa ir, anot klausytojų, santūriausia buvusi Vinco Krėvės, tuometinio ministro pirmininko pavaduotojo, kalba, pabaigta himno, kurį Lietuvoje jau keitė SSRS himnu tapęs „Internacionalas“, eilute „Ir šviesa, ir tiesa mūs žingsnius telydi.“ Antrąją suvažiavimo dieną kalbėjęs J. Paleckį, kuris turėjo ir šiek tiek pedagoginio darbo patirties (beje, iškart po mokytojų suvažiavimo, 1940 m. rugpjūčio 17 d., jis tapo LKP nariu²²), mokytojai įvertino taip: „Prikalbėjęs eilę naivių žodžių bei palyginimų, tarytum turėdamas nemokšų auditoriją, jis vis kėlė Tarybų Sąjungą kaip laisvų darbo žmonių kraštą, kaip vienintelę pasaulį kultūringą šalį. Visos kitos, jų tarpe ir Lietuva, atsilikėlės, pažangos stabdytojos.“²³ Daugelio istorijos vadovėlių autorius Juozas Geniušas, Švietimo ministerijos departamento direktorius, ragino mokytojus iš naujo įvertinti tautos istoriją, o ypač ligšiolinį nepriklausomo gyvenimo tarpsnį²⁴. Antrąją renginio dieną halės žiūrovų tribūnose sėdintys mokytojai kalbėtojų beveik nesiklausė, skaitė laikraščius, šnekučiavosi tarpusavyje, vaikštinėjo į lauką ir atgal. Tiesa, per J. Staliną šlovinantį

meną demonstruojančių raudonarmiečių pasirodymo pertraukėlę mokytojai spontaniškai sudainavo kelias neprogramines lietuvių liaudies dainas. Tai buvo švelnaus protesto apraiška. Gal ir būtų šis, mokytojų požiūriu, nevykęs, primityvus propagandinis renginys pasibaigęs palyginti ramiai. Dalis suvažiavimo kalbų klausytojais tapusių miestelių ir kaimų inteligentų turbūt dar neižvelgė virš Lietuvos mokyklos pakibusios grėsmės. Tačiau suvažiavimo pabaigoje mokytojai, tarsi protestuodami prieš dviejų dienų „socialistinį auklėjimą“ ir melą, vietoj programoje numatyto „Internacionalo“ demonstratyviai sugiedodavo Lietuvos himną.

Atrodo, istoriografijoje nenagrinėta, kaip tas demonstratyvus suvažiavimo dalyvių protesto aktas buvo įvertintas Švietimo ministerijoje, represinėse įstaigose ar sparčiai gausėjančiose LKP užkulisiuose. Tačiau galima neabejoti, kad tai turėjo įtakos vykdant „nepatikimų elementų valymus“ ir padidinant proporcinę mokytojų dalį tarp ištremtųjų per masinius 1941 m. birželio mėn. trėmimus Lietuvos gyventojų. Nepasitenkinimas suvažiavime dalyvavusiais mokytojais atsispindėjo vieninteliame tebeėjusiame pedagoginiame žurnale „Mokykla ir gyvenimas“. Kostės slapyvardžiu prisidengęs autorius iš pradžių melavo, kad mokytojai dvi dienas su „didžiausiu rimtumu paskaitas sekė“, o paskui, pats sau prieštaraudamas, koneveikė jų elgesį²⁵.

1940 m. rugpjūčio 27 d. nebeliko ir Švietimo ministerijos. Mat 1940 m. rugpjūčio 22 d. Maskvoje vykęs VKP(b) CK politinis biuras patvirtino Lietuvos aukščiausiosios valdžios ir valdymo institucijų vadovų personalijas. SSRS vadovybės nurodymus ir paskirtus aukščiausius pareigūnus okupuotame krašte formaliai įteisino 1940 m. rugpjūčio 24–25 d. vykusio Lietuvos Liaudies seimo nepaprastoji sesija. Rugpjūčio 25 d. vadinamasis Liaudies seimas buvo paskelbtas LSSR Aukščiausiaja

Taryba. Ministrai tapo liaudies komisarais²⁶. Švietimo ir kultūros įstaigas kuravusi ministerija SSRS pavyzdžiu virto Švietimo liaudies komisariatu (toliau – ŠLK), ministras A. Venclova – švietimo liaudies komisaru. Tačiau centrinės švietimo įstaigos struktūrinis sovietinimas ir departamentų naikinimas buvo nelabai sklandus. Tad 1940–1941 m. m. kelis kartus kaitaliota naujojo ŠLK struktūra. Atrodo, iš dalies dėl to kaip „buržuazinį palikimą“ vėluota naikinti apskričių ir miestų pradžios mokyklų inspekcijas ir pagal SSRS modelį steigti švietimą administruojančias žemesniojo lygmens įstaigas. Vadinamieji liaudies švietimo skyriai turėjo pradėti funkcionuoti 1941 m. sausio 1 d., bet praktiškai daugelyje apskričių ir miestų jie atsirado gerokai vėliau.

Pirmuoju bolševikmečiu Lietuvos švietimo biurokratinė sistema įvairiais klausimais neretai strigo labiau nei iki tol. Pavyzdžiui, jau 1940 m. birželio 20 d. buvo atleisti aukštesniųjų bendrojo lavinimo mokyklų kapelionai ir uždrausta dėstyti tikyba. Tačiau birželio 28 d. ministras A. Venclova, pagrindu laikydamas 1939–1940 m. gimnazijų ir progimnazijų mokymo planą, paskubėjo patvirtinti ir naująjį 1940–1941 m. m. planą, į kurį įrašė rusų kalbą, bet per neapsižiūrėjimą paliko tikyba²⁷. Todėl net rugpjūčio pabaigoje mokyklų direktoriams ir mokytojams kilo daug neaiškumų dėl dėstomųjų dalykų ir jiems skiriamų pamokų skaičiaus. Mat tikybos kaip dalyko palikimui prieštaravo to paties A. Venclovos įsakymas nuo 1940 m. liepos 1 d. atleisti aukštesniųjų bendrojo lavinimo mokyklų tikybos mokytojus. Pedagogų abejones dėl tikybos mokymo mokykloje išsklaidė 1940 m. rugpjūčio 30 d. ŠLK Vidurinio mokslo departamento direktoriaus P. Mikutaičio aplinkraštis, kuriuo gimnazijų ir progimnazijų vadovai buvo informuoti apie pakeistą „1940–1941 mokslo metų pereinamąjį planą“, o kartu atšauktą minėtą

birželio 28 d. „mokslo planą“²⁸. Tačiau ir vėliau daugelio mokyklų mokinių tėvai, manydami, kad galės savo lėšomis padengti tikybos pamokų išlaidas, bergždziai rašė prašymus ŠLK ir kitoms institucijoms.

Vykdam Lietuvos švietimo įstaigų sovietizavimą, 1940 m. rugpjūčio 24 d. sprendimais buvo uždarytos iki tol dar veikusios kai kurios privačios ar tautinių bendruomenių organizacijų išlaikomos mokyklos (anksčiau tą mėnesį panaikinus kitas nevalstybines mokyklas). Dalies jų apskritai nebeliko, kitos paverstos valstybinėmis švietimo įstaigomis. Buvo suvalstybinta ir Šakių gimnazija, iki tol iš dalies išlaikyta „Žiburio“ draugijos bei gaudavusi lėšų ir iš valstybės biudžeto.

1940 m. rugpjūčio pabaigoje susigriebta, kad ŠLK visiškai nepasirengęs naujiesiems mokslo metams. Tuo metu daugelis mokytojų tebebuvo įdarbinti žemės reformas vykdančiose ir iš turtingesnių ūkininkų nusavintas žemes dalijančiose komisijose. Kiti mokytojai ir net aukštesniųjų klasių gimnazistai privalėjo padėti komunistų partijos politrukams įtraukti į apskaitą nacionalizuojamų įmonių turtą²⁹ ir pan. Be to, dalį mokyklų pastatų tebebuvo užėmę po Lietuvą pasklidę Raudonosios armijos daliniai. Buvo rastas paprasčiausias sprendimas – nukelti 1940–1941 m. m. pradžią į rugsėjo vidurį. Atsiradusį papildomą dviejų savaičių laikotarpį „visasąjunginiai“ ir vietos bolševikai (formaliai Lietuvos komunistų partija VKP(b) dalimi tapo tik 1940 m. spalio 15 d.) panaudojo ieškodami intensyvesnių švietimo sistemos sovietizavimo ir mokytojų „perauklėjimo“ priemonių ir būdų ir pradėję juos įgyvendinti. Griebtasi įvairių mokytojų profesinės diskriminacijos formų. Mokytojai buvo atleidžiami iš pareigų kaip nepatikimi ir netinkami „socialistinei mokyklai“. Dar dažniau taikytas kuo nors neįtinkančių pedagogų iškėlimas į kitą mokyklą. Miestelių ir didesnių kaimo pradžios mokyklų vedėjai

buvo perkelti į atkampias kaimo mokyklėles, kuriose tebūdavo vienas komplektas ir pedagogui tekdavo dirbti su visais mokiniais, be to, blogesnės buvo ir buities sąlygos. Tokiu diskriminaciniu veiksmu buvo baudžiami autoritetą ir įtaką didelės pradžios mokyklos rajone turintys vedėjai ir mokytojai. Apskrietyse naujosios valdžios funkcionieriai neretai taip suvedinėjo asmenines sąskaitas su jiems kuo nors praeityje neįtikusiais pedagogais. Vėliau ŠLK buvo konstatuota, kad Lietuvos pradžios mokyklose „mokytojų kilnojimas ir naujų skyrimas nebuvo toks intensyvus kaip per šį laikotarpį. Iš viso per tą laiką nukelta į kitas vietas 2514 mokytojų.“³⁰

Daug pradžios mokyklų pedagogų buvo iškelta į kitas mokyklas ir Šakių apskrityje. Pavyzdžiui, Sintautų miestelio mokykla, turėjusi ir centrinės valsčiaus švietimo įstaigos statusą (teikusį ir organizacinių galių), buvo keturių komplektų. Valsčiaus visuomenės akyse didelį autoritetą turėjusį jos vedėją Antaną Černevičių pakeitė Juozas Mockevičius. Turbūt A. Černevičius labai nepatiko kažkuriam į valdžią patekusiam sovietų aktyvistui ar tokių kolaborantų grupei. Viso valsčiaus gerbiamam pedagogui buvo pritaikyta profesinės diskriminacijos represija. Iš pradžių jis buvo iškeltas į vieno komplekto Vaitiekupių mokyklą, o žiemą – į Mockupių mokyklą. Iki naujosios darbo vietos mokytojui buvo toli iš savo namų Sintautuose. Matyt, ir tinkamesnio kelio nebuvo, nes A. Černevičius 1940–1941 m. m. antrojoje pusėje į Mockupių mokyklą jodinėdavo raitas ant gražaus trakėnų veislės žirgo. Tai pastebėję naujieji valdininkai, matyt, prisiziūrėję sovietų kino kronikos, sakė: „Toks ir Vorošilovui jodinėti tiktų.“³¹ Vietoj iškeltos mokytojos Sintautų mokykloje pradėjo dirbti buvęs mokytojas Jurgis Kebleris. Dėl šio asmens, 1940 m. vasarą laikinai ėjusio „Šakių milicijos vado pareigas“, Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektorius Albinas Geištoraitis Pradžios

mokslo departamentui buvo parašęs raštą, prašydamas atšaukti paskyrimo įsakymą ir siūlydamas geriau atkelti Mariją Naujokaitienę iš Sintautų valsčiaus Veršių mokyklos³². Deja, departamentas šio prašymo nepatenkino, ir J. Kebleris mokytojavo Sintautų mokykloje 1940–1941 m. m.

Dėl mokytojų kilnojimo, kada kartais net būdavo išskiriamos pedagogų šeimos, vyrą ir žmoną nukeliant į atskiras vietas, mokyklų funkcionavimui neretai kildavo laikinų problemų. Perkeliameiems mokytojams atsisakius pedagoginio darbo, kai kuriose viena-komplektėse pradžios mokyklose po kelias savaites ar ilgiau išvis nebūdavo pamokų. Dėl minimų priežasčių 1940 m. rudenį kurį laiką vaikai nebuvo mokomi Žeimio (Kriūkų vls., dar vadintas Paežerėlių vls.), Plieniškių (Šakių vls.), Šilgalių, Mockupių (Sintautų vls.), Pajotijo, Šimkų (Gelgaudiškio vls.)³³ ir dar keliose kitose mažose kaimo mokyklose. Kai kur stigo antro mokytojo.

1940 m. vasaros pabaigoje–rudens pradžioje buvo pakeisti visi aukštesniųjų bendrojo lavinimo mokyklų direktoriai. Apie tai po pusmečio buvo rašoma: „Antras klausimas, kuris reikėjo skubiai spręsti, tai pakeitimas mokyklų vadovybių. Kadangi Komisariate dar nebuvo kadrų skyriaus, tai sunku buvo parinkti visiškai tinkamus žmones. Šioj srity statistika tokia: 10 buv. direktorių visiškai atleista kaip netinką socialistinei mokyklai; 10 direktorių (5 vid. ir 5 nep. vid. mokyklų) palikti savo vietose; 9 dir. (5 vid. ir 4 nep. vid. mokyklų) iškelti į kitas vid. mokyklas toms pat pareigoms. Visi kiti nukelti į kitas vid. mokyklas mokytojais (dalis jų gavo darbo specialinėse mokyklose arba kitose įstaigose. Beveik tokia pat statistika ir inspektorių – mokslo dalies vedėjų. Mokslo metų eigoje dalis naujai paskirtų direktorių ir inspektorių irgi buvo pakeista – kai kurie pasirodė netinkami, kai kurie išėjo į kitas tarnybas.“³⁴ Antai dar prieš suvalstybinant

Šakių gimnaziją į Kauną buvo iškeltas jos pedagogų kolektyvui vadovavęs Kazimieras Šapalas. Direktoriumi buvo paskirtas Domas Pinigis. Šiurkštaus švietimo įstaigų sovietizavimo tą 1940 m. vasaros pabaigą ir rudenį nulemtas permainas buvusi mokytoja M. Liulevičienė atsiminimuose aprašė taip: „Darbas gimnazijoje pasunkėjo. Vienas mokinyš [Juozas Barzdaitis. – S. B.] buvo paskirtas komsorgu. Jis būdavo mokytojų kambaryje pertraukų metu ir lankydavosi pamokose kaip vizitatorius. [...] Mokytojų posėdžiuose dalyvaudavo ir kompartijos atstovas. Jis dažnai priekaištaudavo mokytojams, kad lanko bažnyčioje pamaldas. [...] Į gimnaziją buvo įvestas rusų kalbos mokymas.“³⁵

Lietuvoje prasidėjo ir mokyklų rusinimas, ateizavimas. Spaudoje daugėjo antireliginių straipsnių. Galiausiai 1940 m. spalio 11 d. LSSR AT Prezidiumo įsaku „Dėl Lietuvos SSR švenčių dienų“ visos religinės šventės neteko valstybinių statuso³⁶. Šis įsakas pirmiausia buvo nukreiptas prieš tradicinę Visų šventųjų dieną (lapkričio 1-ąją) ir Vėlines (lapkričio 2-ąją). Siekta, kad žmonės tomis dienomis turėtų kuo mažiau galimybių pagerbti žymius mirusius veikėjus, tarp jų – Nepriklausomybės Akto signatarus, 1919–1920 m. kovose su bolševikais ir lenkų interventais žuvusius karius, lankyti jų kapus ir jiems skirtus paminklus, nes jie savaime primindavo tai, ką Lietuva prarado 1940 m. birželį.

Naujosios valdžios ir jos represinių struktūrų baimintis ne be reikalo. Vienuose Lietuvos miestuose Vėlinių diena virto nebyliais protestais prieš vykdomą šalies sovietizavimą, kituose – susidūrimais su NKVD baudėjais ir masinėmis manifestacijomis, per kurias buvo suiminėjami žmonės³⁷. Iki okupacijos Vėlinės buvo nedarbo diena, todėl daug mokinių, protestuodami prieš naująją tvarką, per 1940 m. Vėlines neatėjo į

pamokas. Daugelis mokytojų pritarė tokiam mokinių poelgiui, nors dėl to ir sulaukė sovietų aktyvistų priekaištų. Pavyzdžiui, 1940–1941 m. Viešnių progimnazijoje mokytojavusi Danutė Mušinskaitė ne tik nebarė Visų šventųjų dieną į mokyklą neatėjusio mokinio, bet netgi jį pagyrė: „Bravo, vyras, kad drįsti sakyti tiesą.“³⁸ Pasipriešinimo tada būta ir Šakių gimnazijoje, kai minėtas istoriją dėstęs naujasis direktorius D. Pinigis „nuo pirmų pamokų pradėjo piršti mokiniams svetimą ideologiją“³⁹.

Nukėlus mokslo metų pradžią, mokykloms spėta pagaminti daugiau sovietinės atributikos: raudonų vėliavų, įvairių plakatų ir paveikslų, SSRS ir Lietuvos bolševikų veikėjų portretų ir pan. Nors 1940 m. rugsėjį visų nedidelių mokyklų nepavyko gausiai aprūpinti šiomis priemonėmis, kurių reikėjo planuotai paspartintai sovietizacijai vykdyti, tačiau beveik kiekviena jų gavo po J. Stalino ar kito asmens portretą. Vėliau sovietinių simbolių arsenalas buvo papildytas. Minėtoje ŠLK veiklos apžvalgoje rašoma, kad 1940 m. vasaros pabaigoje ir rudenį LSSR pradžios mokyklos buvo „aprūpintos šiais paveikslais: Lenino 2 700 egz., Stalino su pioniere 500 egz., Stalino 2 700 egz., Paleckio 2 700 egz., Janonio 2 576 egz., Žemaitės 2 700 egz., Biliūno 1 000 egz., iš viso 14 876 paveikslais“⁴⁰. Turbūt ŠLK vadovybėje buvę rašytojai pasistengė, kad kartu su J. Stalino, V. Lenino, J. Paleckio paveikslais (vėlesniais 1940–1941 m. m. mėnesiais į mokyklas buvo siunčiama ir kitų SSRS, LSSR veikėjų portretų) būtų išspausdinta ir kelių Lietuvos rašytojų portretinių atvaizdų. Kitoms mokykloms (aukštesniosioms, specialinėms, aukštosioms) skirtos sovietinės atributikos ir sovietinių veikėjų portretų kiekis taip pat turėjo būti išpūdingas.

Totalitarinėje SSRS išbandyta bolševikų ideologija (ji daugeliu atžvilgių skyrėsi nuo Vakarų Europos komunistų partijų

deklaruojamų idėjų visumos) ir sovietinė atributika mokiniams paveikti pirmą kartą buvo pritaikyta per 1940–1941 m. m. pradžios šventę – 1940 m. rugsėjo 16 d. Po mokytojų prieš mėnesį per savo suvažiavimą demonstratyviai sugiedoto Nepriklausomos Lietuvos himno šiam renginiui ŠLK, komunistų partija ir represinės įstaigos rengėsi kaip sunkiam išbandymui. Ir neapsiriko. Mokiniai, klasėse vietoj Vyčio ir kryžiaus išvydę J. Stalino portretą, uždavė mokytojams daug klausimų apie įvykusias permainas. Be to, daugelis mokinių tik prasidėjus mokslo metams sužinojo, kad jaunimo organizacijos (jaunalietai, ateitininkai, pavasarininkai, angelaičiai, skautai ir kt.), veikusios Nepriklausomybės metais, jau uždarytos. Vyresnieji mokiniai buvo raginami stoti į sovietinį komjaunimą, jaunesnieji – tapti pionieriais. Tačiau šių organizacijų nariais ir 1940 m. rudenį, ir vėliau per pirmąją sovietmetį tapo nedaug mokinių. Tokia buvo daugumos jų tėvų pozicija⁴¹.

Rugsėjo 16 d. Kauno sporto halėje vyko Kauno mokyklų mokinių šventė. Ji buvo transliuojama per radiją visoms Lietuvos mokykloms. J. Paleckis pasakė ilgą kalbą LSSR AT Prezidiumo ir komunistų partijos vardu. Ilgai kalbėjo ir švietimo liaudies komisaras A. Venclova, mokytojų profsąjungai atstovaujantis V. Ruzgas, komjaunuolis Lurjė, pionierius Kuznecovas⁴².

Po ilgiau trukusių vasaros atostogų pirmoji mokinių buvimo mokykloje diena buvo panaudota bolševikų indoktrinacijai. Daugelyje Lietuvos mokyklų per mokslo metų pradžios šventę sovietų aktyvistai patyrė mokinių reiškiamą nepasitenkinimą. Jam nebyliai pritarė dauguma mokytojų. Anksčiau pirmąją mokslo metų dieną mokiniai pradėdavo pamaldomis bažnyčioje. Vietoj to dabar buvo numatytos eitynės ar mitinginis renginys. Tam „buvo paruoštos raudonos vėliavos, raudoni plakatai su įrašais, dėkojančiais Stalinui

už nemokamą mokslą, už laimingą vaikystę ir kt., ir iškelti ant smaigų socializmo vadų paveikslai (transparantai), kuriuos mokiniai vadino „ližėmis“⁴³. Pro sovietinių aktyvistų akis nepraslydo tai, kad mokslo šventėje mokiniai su naująja socialistine atributika daug kur elgėsi nepagarbiai, spontaniškai sugalvodavo antisovietinių išdaigų. Mokiniai ir mokytojai reiškė nepasitenkinimą iš senų vadovėlių plėšomais lapais ir karpomomis iliustracijomis, kurios netiko okupaciniam režimui. Be to, neleidus naudotis kai kuriais vadovėliais, mokytojams teko pamokų medžiagą diktuoti, o auklėtiniais – ištaisai užsirašinėti. ŠLK, siekdamas kontroliuoti padėtį mokyklose, net išleido aplinkraštį, reikalaujantį, kad aukštesniųjų mokyklų vadovai dukart per mėnesį raštu praneštų apie mokinių nuotaikas ir mokytojų darbą⁴⁴.

Dalis mokinių, pasirengusių dar metus ar dvejus mokytis aukštesniuose pradžios mokyklos skyriuose, sužinojo, kad jiems reikiamo skyriaus nebėra. Tai sudarė keblumą provincijos valsčių jaunuoliams. Norint toliau lavintis, jiems teko pasverti galimybę įstoti į arčiau esančią gimnaziją ar progimnaziją ir anksčiau laiko palikti tėvų namus. Mat Lietuvos švietimo sistema buvo redukuojama pagal dešimtmetės SSRS mokyklos modelį. Pradžios mokyklos skyriai buvo pavadinti klasėmis. Tik kaip išimtis vienerius metus greta keturių klasių buvo paliktas šeštasis skyrius.

Reikia pažymėti, kad 1918–1940 m. beveik visuose Šakių apskrities valsčiuose buvo suformuotas kone optimalus pradžios mokyklų tinklas. Tiesa, nemažai mokyklų veikė ūkininkų sodybose išnuomotuose kambariuose. Juose įrengtos klasės dažnai neatitikdavo mokykloms keliamų reikalavimų. Tokiose mokyklose sunkesnės buvo mokytojų ne tik darbo, bet ir buities sąlygos. Kai kur vaikai turėjo mokytis ankštose, mokymui sunkiai pritaikomose patalpose.

Tačiau kasmet po kelias apskrities miestelių, kaimų mokyklas ir jų filialinius komplektus buvo perkeliama į naujas, modernias patalpas. Pavyzdžiui, 1938 m. nauja dešimties komplektų mūrinė mokykla, kurioje tilpo ir lietuvių, ir žydų komplektai, buvo pastatyta Šakiuose. 1939 m. nauja mokykla iškilo Lukšių miestelyje. Kelias Šakių apskrities pradžios mokyklas savo gyvenamosiose vietovėse pastatė vietiniai švietimo mecenatai: Lucijonas Dumčius – Eičiūnuose (1937 m.), Feliksas Mačiulaitis – Kadarinių kaime, Pranas Bartkus – Bartkų kaime⁴⁵.

XX a. ketvirtojo dešimtmečio antrojoje pusėje penktieji ar ir šeštieji skyriai buvo atidaryti Sudargo, Valakbūdžio, Kriūkų, Jankų ir dar keliose pradžios mokyklose. 1940 m. Šakių apskrities mokyklose būta 163 komplektų (tiek dirbo mokytojų arba buvo mokytojų etatų). Centrinės kai kurių valsčių miestelių pradžios mokyklos jau plėtėsi į progimnazijas, turėjo gana erdvas patalpas. Šią ir kitų mokyklų plėtotę sutrukdė okupacijos ir karas. Nepalankios istorinės aplinkybės sutrukdė suplanuotą kelerių metų provincijos miestų, miestelių ir kaimų švietimo įstaigų moderninimo, naujų mokyklų statybos procesą, kuris Nepriklausomybės laikotarpio pabaigoje buvo įgavęs pagreitį. Įdomu, kad 1940–1941 m., nebeskyrus užtektinai lėšų statomoms mokykloms užbaigti ar įrengti (tiek visoje Lietuvoje, tiek ir Šakių apskrityje), nemažai nebaigtų švietimo įstaigų statinių buvo užkonservuoti (šis švietimo istorijos aspektas taip pat tebelaukia įdėmesnio tyrinėtojų dėmesio).

„SPALIO REVOLIUCIJOS ŠVENTĖS“ ŠAKIŲ APSKRITIES PRADŽIOS MOKYKLOSE 1940 M.

Susipažinkime su kai kuria faktografinė vadinamosios 1917 m. spalio socialistinės

revoliucijos 23-ųjų metų sukakties minėjimo Šakių apskrities pradžios mokyklose 1940 m. medžiaga. Ji atsispindi reikalautose pristatyti mokyklų vedėjų ataskaitose ar trumpuose pranešimuose. Juose galima rasti faktų arba pastebėjimų ir apie tai, kaip į tuos minėjimo renginius vienoje ar kitoje vietoje žiūrėjo gyventojai, kaip aktyviai juose dalyvavo vietos komunistai, komjaunuoliai (jeigu tokių būta), kiti kolaboruojantys ar kolaboruoti linkę asmenys.

Rengtis bolševikų perversmo Rusijoje metų minėjimo Lietuvos mokyklose renginiams pradėta dar 1940 m. spalio viduryje. Buvo išleistos kelios instrukcijos. Viena jų, datuota spalio 21 d., reikalavo minėjimo programai parengti ir renginiams organizuoti mokyklose sudaryti komisijas, kurios turėjo glaudžiai bendradarbiauti su miestų (valsčių ar seniūnijų) komisijomis. Buvo sudarytas ilgas galimų paskaitų temų sąrašas. Temos buvo susijusios su V. Lenino ir J. Stalino asmenybėmis, vadinamąja Stalino konstitucija ir Raudonąja armija, „tautų išlaisvintoja“. Ta instrukcija iš SSRS švietimo praktikos bandyta perimti vadinamąsias mokyklų, klasių ir mokinių socialistines lenktynes (įvairaus pobūdžio lenktyniavimą ir varžybas)⁴⁶.

Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad 1917 m. bolševikų perversmo minėjimas dalies mokyklų mokytojams ir mokiniams virto daugiadieniu jėgų ir ištvermės išbandymu. Jau 1940 m. spalio pabaigoje dėl būsimų renginių sutriko mokinių ugdymas. Mokytojams dar anksčiau teko dalyvauti specialiai šventei sudarytų kelių lygių komisijų posėdžiuose, klausytis į mokyklą atėjusių komunistų ar komjaunuolių papildomų nurodymų ir patarimų būsimos šventės klausimais ir pan. Tiesa, ne visuose miestuose ir valsčiuose pasiruošimą renginiams prižiūrėję politrukai buvo primityviai priekabūs. Pagaliau jų buvo palyginti nedaug ir jie ne visur spėjo, ypač jei kur nors būdavo pasodinami prie vaisių

stalo. Tad ir pasirengimas „revoliuciniams“ renginiams, ir jų vykdymas ne iš visų mokytojų atėmė labai daug jėgų ir laiko. Ne visos mokyklos gamino raudonas vėliavėles ir jomis puošėsi jau pirmosiomis lapkričio dienomis.

Šiandien įdomu ir tai, kad pagal bendrąsias instrukcijas jau 1940 m. lapkričio 6 d., trečiadienį, mokytojams buvo privaloma dvi pamokas pasakoti mokiniams apie 1917 m. įvykius Rusijoje, jų dalyvius ir kt. Lapkričio 7 d., ketvirtadienį, daugelyje vietovių vyko svarbiausias minėjimo renginys. Jame su savo auklėtiniais turėjo dalyvauti ir mokytojai. Daug kur iš kaimo mokyklos iki valsčiaus centro ar kitos didelės gyvenvietės teko nueiti ir grįžti namo nemažą kelią. Tad neretai savoje mokykloje minėjimo renginys organizuotas lapkričio 8 d., penktadienį. Kai kur „šventė“ toliau vyko ir lapkričio 9 d., šeštadienį, kuris buvo paskelbtas nedarbo diena. O sekmadienį, lapkričio 10-ąją, nutarta padaryti darbo diena suaugusiesiems ir mokymosi diena mokiniams. Tokio reglamento tikslas aiškus – kad po socialistinių renginių kuo mažiau suaugusiųjų ir mokinių eitų į bažnyčią.

Platesnei mokytojams bolševikų primestos naštos analizei vieno valsčiaus archyvinės faktografijos per maža. Tačiau tokių šaltinių pakanka kai kuriems 1940–1941 m. sovietų okupacijos laikotarpio įvykiams ir visuomenės gyvenimo aspektams nušviesti. Visuomenei taikyta ideologinė prievarta gerai atsispindi toliau cituojamuose Šakių apskrities pradžios mokyklų vedėjų atsiskaitymo už 1917 m. bolševikų perversmo sukakties minėjimo renginius (savoje mokykloje ar su mokiniiais dalyvaujant kitose) raštuose ir rašteliuose.

Pradėsime nuo ataskaitėlės, kurią ant nedidelio lapo parašė Vaitiekupių pradžios mokyklos vedėjas A. Černevičius: „Lapkričio mėn. 6 d. dvi paskutines pamokas padary-

tas pasikalbėjimas apie Didžiosios Spalių Revoliucijos sukaktį ir gėlėmis bei vainikais išpuošti Lenino, Stalino, Paleckio, Janonio, Žemaitės ir Kudirkos paveikslai. Lapkričio mėn. 7 d. tėvams ir vaikams skaičiau paskaitą „Didžioji Spalių Revoliucija ir jos Vadai“. Po paskaitos mokinys padeklamavo Internacionalą. Paskui mokiniai deklamavo eilėraščius: „Niekados nesugrįš“, „Pasveikintas būk, Vilniau“ – iš Liudo Giros poemos apie Stalino LTSR Konstituciją, „Žvaigždutė“, „Rudens vakaras“, „Pirmasis ledas“, „Adomėlis“ ir perskaityta S. Nėries poema apie Staliną.⁴⁷ Trumpai bolševikų perversmo metinių minėjimą aprašė ir Veršių mokyklos vedėja M. Naujokaitienė – ji propagandinei prievolei savo švietimo įstaigoje skyrė vienintelę lapkričio 8 d. – tada „mokyklos choras padainavo socialistinio pobūdžio dainelių, kaip pav.: „Mes su Stalinu“ ir kt. Baigėm „Internacionalu“. Po meninės dalies vaikai, kiek pažaidę, užleido vietą pasilinksmininti kaimo jaunuomenei.“⁴⁸ Neaišku, ar lapkričio 7 d. Veršių mokyklos auklėtiniai buvo nuvesti į svarbiausią valsčiaus renginį Sintautuose, nes M. Naujokaitienė apie savo veiklą kitomis „šventomis“ dienomis nedidelio formato raštelyje neparasė. Nepersistengė įtikdamas okupacinės kariuomenės durtuvais besiremiančiai vietos valdžiai ir Totorviečių mokyklos vedėjas Jonas Ūsas. Jis, kaip nurodė instrukcija, 1940 m. lapkričio 6 d. ketvirtąją ir penktąją pamokas skyrė „Spalių revoliucijos priežastims ir reikšmei išaiškinti“. Kitą dieną „mokykloje suruoštas pasilinksminimas“, matyt, vietos jaunimui. Lapkričio 8 d. mokytojas nevertė vaikų dar kartą klausytis propagandinių minčių apie 1917 m. bolševikų perversmą, o paskaitą skaitė tik sukviestiems suaugusiesiems. Jei tikėsime atsiskaitomuoju raštelio, mokyklos klasėje tądien sėdėjo 50 klausytojų⁴⁹. Nežinia, ar, be tos paskaitos, buvo dar koks motyvas juos suburti – galėjo būti, kad didesnė

to susirinkimo laiko dalis buvo skirta vaikų mokymosi reikalams aptarti, taip siekiant prikviesti daugiau dalyvių.

Matyt, kad būtų daugiau klausytojų ir žiūrovų, kooperavosi Valakbūdžio ir Panovių mokyklų vedėjai. Tam pritarė kartu su mokytojais iškilmių rengimo komisijoje buvę vietos profsąjungos pirmininkas Valaitis ir milicininkas komunistas Juozas Žemaitis. Kaip buvo reikalaujama, lapkričio 6 d. abiejų mokyklų mokytojai vedė po dvi privalomas idėjines pamokas. Pasak Panovių mokyklos vedėjos M. Bakienės, per jas „skaityta iš laikraščių atitinkami straipsniai ir eilėraščiai“⁵⁰. Paskui buvo puošiamos mokyklos ir jų klasės, kabinami Rusijos bolševikų vadų ir veikėjų bei Lietuvos sovietų kolaborantų paveikslai (kai kurioms mokykloms teko ir vienas kitas lietuvių kultūros veikėjų portretas). Lapkričio 7 d. M. Bakienė privalomais ideologiniais renginiais savo mokinių neprievartavo. Atrodo, kad nepersistengė ir abu Valakbūdžio mokytojai: į „revoliucinių“ renginių ataskaitą lakoniškai įrašyta, kad lapkričio 7 d. „vieni mokiniai išsėjosi ir grožėjosi plevēsuojančiomis raudonomis vėliavomis, kiti vyko į Sintautus pažiūrėti iškilmių [veikiausiai jas matė tik keli mokiniai, nuvažiavę pastotėmis su tėvais, nes į abi puses susidarė didokas atstumas. – S. B.]“. Užtai kitą dieną, sekmadienį, mokytojams buvo pats bolševikinių priemonių darbymeis: „Spalio mėn. [Valakbūdžio mokyklos vedėjai A. Statkevičiūtei minėjimą rengti turbūt buvo taip slogu, kad ataskaitoje ji net klaidingai parašė mėnesį. – S. B.] 8 d. po pietų įvyko minėjimas Valakbūdžio salėje. Minėjimą suruošė Valakbūdžio apylinkės visuomenė ir Valakbūdžio pradžios mokykla. Be to, atvažiavo Panovių pradžios mokykla su trumpa programa.“⁵¹ O tie Panovių mokyklos mokinukai, „išsipuošę vežimą žalumynais ir pasipuošę raudonomis vėliavėlėmis, atvyko į Valakbūdį bendrai

atšvęsti Didžiojo minėjimo iškilmes, kurias suorganizavo Sintautų kompartijos įgaliotas rusų kalbos lektorius matininkas Jonas Valaitis [atrodo, jis buvo ir vadinamosios Valakbūdžio profsąjungos pirmininkas. – S. B.]⁵². Abiejų mokyklų vedėjų raštų tekstai atspindi bolševikų perversmo metinių minėjimo Valakbūdžio parapijos salėje eigą, o mums, pasitelkus vaizduotę, leidžia suvokti ten vyravusią atmosferą ir skirtingas įvairių žmonių nuotaikas. Renginys buvo pradėtas „Internacionalu“. Dauguma mokinių meninės programos numerių ir eilėraščių, vykdant komunistų nurodymus, buvo skirti totalitarinei J. Stalino imperijai pašlovinti. Būdingos, daug ką pasakančios ir kitos mokyklų vedėjų ataskaitų ištraukos: „mokytojas Vizgirdas trumpai nubrėžia V. K. P. istoriją iki Didžiosios Spalių Revoliucijos“; „bežemis drg. Kazlauskas pasako puikią kalbą, keldamas smetoniškosios santvarkos neteisybes“; „Prezidiume sėdi du sovietų karininkai. Vienas jų kalba. Jo kalba išverčiama į lietuvių kalbą“; „Programai baigiantis atvyko Sintautų kompartijos pirmininkas drg. Išganaitis“; „Po programos darbo žmonėms suruoštas pasišokimas, kad užmiršti visa bloga, kas buvo, ir linksčiau žiūrėti į ateitį“⁵³.

Didžiausia įtampa „revoliucijos šventės“ dienomis turėjo slėgti Sintautų mokyklos pedagogus, kuriems juos prižiūrintys Šakių apskrities ir valsčiaus komunistai ir sovietiniai aktyvistai, galima sakyti, lipo ant kulnų. Tačiau mokytojų buvo keturi. Jie galėjo pasitarti tarpusavyje, motyvuotai atmesti vieną ar kitą renginiui brukamą pseudoidėją, pasidalyti primetamais „šventiniais“ įpareigojimais, kartu su mokiniais ruošiantis minėjimo renginiams ir juos vykdant. Propagandinių renginių dienomis ideologinės užduotys mokytojų laukė ne tik mokykloje, bet ir įvairiose miestelio vietose.

Kaip jau supratome, 1940 m. lapkričio mėnesį 1917 m. bolševikų perversmo minėji-

mas Lietuvos mokyklose buvo daugiadienis. Tad ir Sintautų pradžios mokykloje lapkričio 6 d. „dvi paskutinės pamokos buvo paskirtos revoliucijos šventei apibūdinti. Paskui mokiniai išdekoravo klasių langus ir išstatė papuoštus socializmo kūrėjų paveikslus. Vyresnieji mokiniai išdekoravo ir kitų valstyb. ir savivald. įstaigų langus.“⁵⁴ Lapkričio 7 d. „organizuota visuomenė ir mokiniai rinkosi į kompartijos būstinę, iš kur, nešdami plakatus, paveikslus ir dainuodami, demonstrantai žygiavo į salę. Einant minia pasitiko važiuojantį apskrities viršininką, kuris demonstrantus pasveikino ir pasakė kalbą. Salėje kompartijos sekretorius atidarė mitingą.“⁵⁵ Mokiniais ir kitiems susirinkusiesiems „kalbėjo Šakių apkomo atstovė“, buvo mokyklos vedėjas „paskaita apie VKP(b) istoriją ir Spalių revoliuciją“, mokytojos V. Šilerienės „paruošti mokiniai“ deklamavo eilėraščius ir dainavo sovietines dainas (iš jų, kaip patikusi vadinamojo mitingo žiurovams ir klausytojams, ataskaitoje išskirta daina „Jeigu karas rytoj“). Lapkričio 8 d. į miestelio salę vėl buvo surinkti mokiniai, šį kartą jau su tėvais. Bolševikų perversmo reikšmę dar kartą „nušvietė“ mokytojas J. Kebleris, susirinkusiuosius pasveikino Sintautų valsčiaus viršaitis, o „meninėje dalyje pakartota vakarykštė programa“. Po tokios ideologinės duoklės mokiniai galėjo linksintis savo nuožiūra – grojant armonikai, jie žaidė, šoko sukutinį ir kitus tautinius šokius. Baigiantis antrai „revoliucinei“ dienai, „drg. viršaitis su mokyklos vedėju apdovanojo vaikus saldainiais ir socializmo didvyrių atvaizdais“⁵⁶.

Per „spalines“ nepersistengė ir Mockupių pradžios mokyklos mokytojas Liudas Kiniauskas. Jis ataskaitoje rašė, kad 1940 m. „lapkričio mėn. 6 d. 4 ir 5 pamoką vaikams išaiškinta kompartijos istorija. 7 d. vaikai laisvai vyko į Sintautus [jei ką nuvežė tėvai. – S. B.]“⁵⁷ Įtemptesnis mokytojui buvo tik lapkričio 8 d. vakaras. Į „revoliucinę vakaronę“ buvo

pakviesti vien suaugusieji, jiems pedagogas aiškino 1917 m. įvykius Rusijoje. Paskui prasidėjo „sveikinimai“, kuriuos susirinkusiesiems mokyklos klasėje sakė komunistas Kardauskas, Rugių kaimo komjaunimo atstovas Juozas Stanaitis. „Liaudies pagalbos“ organizacijos (įsteigta Lietuvos Respublikos laikotarpiu nelegaliai LKP veiklai pridengti) vardu „sveikino“ Antanaitis, profsąjungos – Pranaitis, Vytautas Adomaitis kalbėjo kaip Rugių ugniagesių ir mokyklos mokinių tėvų komiteto atstovas. Ataskaitos pabaigoje L. Kiniauskas pridūrė: „Tėvų komitetas šventei nepritarė ir viską atlikau vienas, nes pastarieji neatėjo. Sekmadienyje vaikų mokykloje nebuvo.“⁵⁸ Veikiausiai tą vakarą ir kitą dieną tėvai neleido vaikų į mokyklą, taip išreiškdami protestą. Istoriografijai yra svarbus faktas, kad mokinių tėvų komitetas išreiškė neigiamą požiūrį į okupantų brukamą propagandinį renginį, o mokytojo auklėtiniai neturėjo galimybės deklamuoti naująją santvarką šlovinančių eilėraščių, jeigu tokių buvo išmokyti. Gali būti, kad mokytojas L. Kiniauskas buvo išvien su tėvais, bet to savo ataskaitoje negalėjo parašyti.

Iš pranešimų, informuojančių apie bolševikų perversmo metinių minėjimo dienas, aišku, kad vėlų 1940 m. rudenį valsčiaus mokyklų mokytojai nesivaržė tarpusavyje, siekdami savo renginiais nustelbti kitas mokyklas. Galima manyti, kad ir renginiai (ypač dvi privalomosios pamokos) nebuvo kupini to „revoliucinio“ patoso, kuris atsispindėjo kai kuriose ataskaitose. Pavyzdžiui, Šilgalių pradžios mokyklos vedėjas Justinas Leveckis lapkričio 7 d. mokiniams ir jų tėvams skaitė paskaitą „Ką Lietuva laimėjo įstodama į Tarybų Sąjungą“. Paskui „mokiniai deklamavo eilėraščius: „Ačiū Tau, Staline!“, „Džiaugsmo šventė“, „Rožė ant Nemuno kranto“, „Tu žydėk žydėk“ ir kt. (viso 14 eilėraščių). Po eilėraščių padainuotos trys dainelės. [...] Minėjimas truko nuo 10 iki 14 val. Lapkri-

čio 8 dn. jokių iškilmių nebuvo. Mokykla papuošta atitinkamais paveikslais ir spalvotu popieriumi bei gyvų gėlių vainiku.“⁵⁹ Neaišku, ar paklusdama okupacinės valdžios statytinių reikalavimams, ar tik dirbdama su moterišku kruopštumu, daugiau „spalvinių“ renginių mokykloje organizavo Senųjų Zyplių mokyklos vedėja Onutė Miščikienė. Ji pasistengė smulkiau aprašyti pasirengimą minėjimui ir kelių dienų renginius. Iš pedagogės ataskaitos sužinome, kad 1940 m. spalio 29 d. mokykloje buvo sudaryta speciali tėvų komisija. Lapkričio 5 d. po pamokų „mokiniai su mokytoja pynė iš žalumynų vainikus ir rašė įvairius obalsius“, kitą dieną per dvi ideologines pamokas mokiniai ne tik klausėsi mokytojos minčių, bet taip pat „išpuošė klasę ir visus klasėje esančius paveikslus, o ypatingai Dr. J. Stalino ir Lenino paveikslus“⁶⁰. Lapkričio 7 d. O. Miščikienė vėl kalbėjo apie vadinamąją revoliuciją į mokyklą susirinkusiems mokiniams, tądien sukviestiems kartu su tėvais. Matyt, vietos komunistai pasistengė, kad mokiniai ateitų ir į lapkričio 8 d. renginį. Jie turėjo pakartoti išvakarėse rodytą meninės saviveiklos programą apylinkės jaunimui, kuris, vaikus paleidus namo, „linksminosi iki vėlaus vakaro“⁶¹.

Archyve išlikęs ir su Veršių mokykla susijęs mokinių tėvų siekis krikščionybės vertybėmis grįstą pasaulėžiūrą priešpriešinti bolševikų ideologijai liudijantis šaltinis. 1940 m. lapkričio 24 d. datuotame prašyme švietimo liaudies komisarui mokinių tėvai rašė: „Maloniai prašome drg. Komisarą leisti, kad Veršių pradžios mokykloje būtų dėstoma katalikų tikyba. Mes, katalikai tėvai, norime, kad mūsų vaikai šalia kitų dalykų būtų mokomi ir tikybos. Tai yra mūsų katalikų tėvų įgimtoji teisė ir pareiga mokinti savo vaikus tikybos. Už tikybos pamokas mes apmokėsime patys tėvai.“⁶² Panašių prašymų gauta ir iš kitų Šakių apskrities valsčių pradžios mokyklų. Atsakymai į tokius pageidavimus

būdavo panašūs. Veršių mokyklos mokinių tėvams buvo atsakyta per apskrities pradžios mokyklų inspektorių, kuriam nurodyta „pranešti Veršių pradžios mokyklos mokinių tėvų vardu pasirašiusiems prašymą asmenims, kad Lietuvos T. S. Respublikos visų rūšių mokyklose tikybos pamokų nebus. Pagal Lietuvos T. S. Respublikos Konstitucijos (pagrindinio įstatymo) 96 straipsnį bažnyčia yra atskirta nuo valstybės ir mokykla nuo bažnyčios. Tad tikyba yra privatus kiekvieno žmogaus dalykas ir kaip toks į viešą valstybės instituciją – mokyklą negali būti įvestas. Prašymą reikia grąžinti valdybai.“⁶³ Nesant minimo prašymo atsiradimo aplinkybių liudytojų galima tik spėlioti, ar tuo raštu buvo tiriamos Katalikų bažnyčios galimybės ir sovietmečiu daryti įtaką jauniausių mokinių auklėjimui, ar to kreipimosi į komisarą A. Venclovą istorijoje buvo daugiau naivumo, tikintis iš bolševikų ne pačių blogiausių dalykų net ir po aprašytų kelias dienas trukusių renginių, per kuriuos reikėjo liaupsinti 1917 m. bolševikų perversmą, Rusijoje susiformavusį režimą ir jo veikėjus.

Iš Šakių apskrities mokytojų pateiktų 1917 m. bolševikų perversmo sukakties minėjimo renginių ataskaitų matome, kad beveik visose mokyklose mokiniai buvo ideologiškai apdorojami visas tris tam numatytas dienas. Tačiau Sintautų valsčiaus kaimų mokyklų mokiniams nereikėjo drauge su mokytojais vykti į valsčiaus centre surengtą svarbiausią mitinginį renginį. Neaišku, kiek tai buvo padaryta norint be reikalo nevarginti mokytojų ir mokinių, o kiek tame būta nebylaus protesto elementų. Mat daugelyje kitų valsčių kaimo mokyklų auklėtiniams teko atlikti netrumpus žygius pėsčiomis į centrinę valsčiaus gyvenvietę ir atgal į namus⁶⁴. Prie pateiktų faktų galima pridurti ir 1940 m. lapkričio mėn. Šakių mieste vykusio minėjimo ypatumus: „Pačiuose Šakiuose buvo kiek nesklandumų. [...] Minėjimo

programa buvo tris kartus pakeista. O kai mokyklų mokiniai pasirodė lapkričio 6 d. vakare nuvyko į minėjimą, pasirodė, kad jiems nebus ir vietos, ir laiko kada dalyvauti. Turėjo vargšeliai nusiminę apleisti salę.“⁶⁵

Iš įvairių šaltinių žinome, kad 1940–1941 m. sovietų okupacijos laikotarpiu pradžios mokyklų mokytojams teko nemažai laisvalaikio ir pamokų laiko atiduoti ir kitoms ideologinėms bolševikų akcijoms ir primestoms prievolėms. Jos užgoždavo mokinių ugdymo interesą ir per pseudo-rinkimus, ir per vadinamąją Raudonosios armijos dieną, 1941 m. vasario 23-įją, ir per kitus renginius, skirtus „tautų vadui“ J. Stalinui ir jo režimui šlovinti.

Skaitant archyvinius šaltinius, pasakojančius apie 1917 m. bolševikų perversmo sukakties minėjimo renginius, kyla daug klausimų. Kokie buvo ideologinio puolimo prieš 1918–1940 m. valstybinės nepriklausomybės laikotarpiu susiformavusias vertybes ir tradicijas rezultatai? Ar tai nesustiprino mokinių, ypač vyresniųjų, vidinio vertybinio imuniteto bolševikų ideologijai? Ar daug mokinių jau 1940 m. rudenį užsikrėtė į Lietuvą atvykusių bolševikų funkcionierių ir vietinių kolaborantų skleidžiamomis idėjomis? Ar per 1917 m. bolševikų perversmo minėjimą kelis kartus sugiedotas „Internacionalas“, J. Stalinui išaukštinti skirti žodžiai, eilėraščiai ir dainos, paprastą logiką paneigianti komunistų partijos panegirika ir „užkandis“, kanceliarinės bei kitos dovanėlės padidino mokinių, tikinčių žadamu komunistiniu rytojumi, skaičių? Juk iki to laiko daugelis suaugusiųjų, 1940 m. vasarą tikėjusių įvykių pažanga, dėl Lietuvos pragaištingų procesų po jos aneksijos į bolševikų imperijos sudėtį tuo nusivylė. Jie patyrė tiek dvasinę prievartą ir intelekto nuvertinimą, tiek įvairių materialinių trukdžių, susijusių su nacionalizacija ir neadekvačiais, dažnai visiškai kvailais įmones prižiūrinčių komisarų (ar kitaip vadinamų

asmenų) sprendimais. Paaiškėjo, kad „autoritarinė A. Smetonos valdžia buvo gana nuosaiki ir jos nė iš tolo negalima lyginti su totalitariniais režimais“⁶⁶. Galima daryti prielaidą, kad primityviai brukant bolševikų idėjas jaunų žmonių, dar lankančių pradžios mokyklas, jų aukštesnius skyrius (klases), širdyse ir protuose užgimė pasipriešinimo dvasia. Iš pradžių buvusią vaikišką ar paauglišką, vėliau, jau antrosios sovietų okupacijos metais, šią pasipriešinimo idėją dalis jaunuolių subrandino iki ginkluotos kovos pasirinkimo. Iš to galima teigti arba bent daryti prielaidą, kad daug dešimtmečių–trylikamečių, 1940 m. rudenį lankiusių pradžios mokyklas, taip pat įgijo imunitetą bolševikų ideologijai. Kai kurie iš jų vėliau pasuko ginkluotosios kovos ar neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo keliu. O 1940–1941 m. jų brandai ir būsimam pokario metų apsisprendimui nemažai įtakos padarė ir 1940 m. lapkričio mėn. per bolševikų perversmo metines brukamų idėjų primityvumas. Tai suvokę, kai kurie gimnazistai jau per pirmąją sovietmetį susiformavo kaip 1941 m. Birželio sukilimo dalyviai.

Tarp mokytojų pasitaikė ir visiškų moralinių parsidavėlių. Dalis tokių jau 1940 m. rudenį tapo NKVD apskričių skyrių operatyvininkų agentais. Juos bolševikų saugumas panaudojo savo kolegoms ir kitiems žmonėms sekti, informacijai apie naujai valdžiai „priešiškus elementus“ rinkti. Tiesa, dalis operatyvininkų užverbuotų žmonių tapdavo popieriniais agentais. Jie figūruodavo NKVD skyrių kartotekose, bet visai išsisukinėdavo nuo užduočių vykdymo ar pateikti jų atlikimo rezultatus, nesuteikdavo saugumiečiams norimos informacijos apie antisovietiška nusiteikusius asmenis. Tai buvo lengviau daryti NKVD skyriams vykdant agentų korpuso plėtimo planus, nes keli apskrities saugumo pareigūnai neturėjo kada dažnai

kviestis pokalbio kiekvieno užverbuoto netikro (vengiančio kenkti žmonėms) ar tikro agento. Algirdas Endriukaitis, rašydamas apie NKVD Šakių apskrities skyriaus veiklą pirmuoju sovietmečiu, remdamasis LYA duomenimis, sudarė 1940–1941 m. okupacinio NKVD užverbuotų 208 asmenų, kurių pavardes slepia slapyvardžiai, sąrašą⁶⁷. Dvidešimt aštuoni iš jų į agentų sąrašus buvo įrašyti 1940 m. spalio 16 d. Enkavėdistai šiuos asmenis šantažu ir kitais būdais priverstė pasirašyti sutikimą bendradarbiauti ir teikti žinias, bet veikiausiai daugelis jų to nedarė arba tik imitavo užduočių atlikimą. Reikia manyti, kad tarp provincijos mokytojų, priklausiusių kaimo inteligentijai, tokių netikrų agentų, šnipinėjančių savo kolegas ir mokinių tėvus, buvo dauguma. Kaip tik tada, spalio antroje pusėje, buvo įsibėgėjusi ruošimosi „Spalio švenčių“ renginiams kampanija. Buvo vykdomos įvairios vadinamosios socialistinės lenktynės, prisiimami „socialistiniai įsipareigojimai“, spaudoje ir per radiją prasiėjo propagandinė kampanija visuomenės bolševikinio auklėjimo klausimais.

1940 m. rudenį vietos kolaborantų pastangomis siekta per labai trumpą laiką „perauklėti“ visuomenę, priversti ją paklusti okupantų vykdomai politikai. Mokytojai buvo priblokšti sovietizavimo praktikos ir bolševikų indoktrinacijos bangos. Mokykloms taikomi spartaus sovietizavimo veiksmai ir juos lydinti primityvi bolševikinė propaganda davė priešingų rezultatų. Net palankiai ar neutraliai naująją santvarką vertusių tėvų vyresni vaikai tarp savo mokslo draugų piktinosi vadinamosiomis reformomis savo mokyklose. Apie Lietuvoje vykusius procesus mokiniai užduodavo mokytojams nepatogių klausimų, į kuriuos ne visi sugebėdavo atsakyti taip, kad jų auklėtiniai liktų patenkinti. Neretai aktyvesni ir drąsesni mokiniai šaipėsi iš sovietų aktyvistų ne tik savam būry, bet ir per renginius. Mokytojams

iškilo moralinė pasipriešinimo, prisitaikymo ir kolaboravimo problema. Dauguma Lietuvos (taip pat ir Šakių apskrities) pedagogų ši moralinę egzaminą 1940–1941 m. m. išlaikė garbingai. Per 1917 m. bolševikų perversmo sukakties minėjimo renginius daugelio Lietuvos vietovių mokyklų mokytojai, mokiniai ir visuomenė taip pat rado būdų, kaip išreikšti savo antisovietinį nusiteikimą. Tai šiek tiek atsispindi Šakių apskrities pradžios mokyklų vedėjų ataskaitose ir pranešimuose. 1940 m. rudenį mokykla, mokinių tėvai, padedami mokytojų, visomis įmanomomis išgalėmis gynė moksleivius nuo pragaištingo ateizmo ir stalininio bolševizmo idėjų. Dalis mokyto-

jų atliko paprasčiausią rezistencinių veiksmą, atvirai ar užuominomis atskleisdami savo auklėtiniams tikrąją 1940 m. įvykių prasmę arba toliau ugdydami vaikus patriotine buvusios nepriklausomos Lietuvos dvasia ir moralinių vertybių pagrindu. Dauguma mokytojų liko ištikimi iki 1940 m. okupacijos puoselėtiems nepriklausomos Lietuvos idealams ir patriotinėms nuostatoms. Tačiau kai kurie pedagogai, prievartaujami ir gąsdinami galima diskriminacija, neatsispyrė labiau nepašlovinę su „Stalino saule“ atneštos okupantų tvarkos. Temai ir netyrinėtiems jos aspektams atskleisti būtina išsamesnė analizė.

Nuorodos

¹ B. Kuzmickas, „Dvasinis genocidas“, *Lietuvos žmonių genocidas nacių ir sovietų okupacijose*, Vilnius–Kaunas, 1994, p. 38.

² Pvz., M. Burokevičius, *Lietuvos KP ideologinis darbas su inteligentija 1940–1965 m.*, Vilnius, 1972; A. Bendžius, *Bendrojo lavinimo ir aukštoji mokykla Lietuvoje 1940–1970 m.*, Kaunas, 1973.

³ Pvz., A. Bubnys, „Anapus teisingumo ir gėrio: Lietuvos mokytojų trėmimas į Sibirą 1941 m. birželio 14–21 d.“, *Tarybinis mokytojas*, 1989, sausio 4; „Švietimo darbuotojų likimai 1941 metais“, *Lietuvos archyvai*, Nr. 2, Vilnius, 1990, p. 53–99; A. Garliauskas, *Inteligentija 1940–1941 metais*, Vilnius, 1991.

⁴ V. Pšibilskis, *Kultūrinio švietimo įstaigos 1940–1941 metų ir pokario ideologinėje situacijoje*, Vilnius, 1989; V. Kašauskienė, *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*, Vilnius, 2002; J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999.

⁵ Pvz., J. Matusėvičius, „Lietuvių tautos priešinimasis krašto sovietizacijai 1940–1941 metais“, *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, Vilnius, 1998, p. 126–136;

⁶ J. Bosas, *Zanavykijos pradinės mokyklos*, Kaunas, 2009; M. Puodžiukaitienė, *Sintautų mokyklos šviesa*, Kaunas, 2004.

⁷ *Sintautai*, 1–2 d., Vilnius, 2013; *Gelgaudiškio vidurinė mokykla*, Marijampolė, 2005.

⁸ *Gelgaudiškis*, 1–2 d., Vilnius, 2011.

⁹ R. Kudirka, *Barzdai*, Marijampolė, 1998; *Jankų kalendorius. 2001-ieji metai*, Marijampolė, 2001; A. Macevičienė, *Liepalotai – zanavykų kampelis*, Šakiai, 2001; V. Kriščiūnas, *Kiduliai laiko kryžkelėse*, Utena, 2013.

¹⁰ B. Vosylius, „Kaip pradžios mokykla pradėjo bolševikinius mokslo metus“, *Lietuvių archyvas*, t. 2, Kaunas, 1942, p. 51.

¹¹ A. Kučinskas, „Tarybiniai metai gimnazijose“, *Lietuvių archyvas*, t. 3, Kaunas, 1942, p. 133.

¹² *Lietuvių enciklopedija*, t. 15, Boston, 1968, p. 778.

¹³ M. Liulevičienė, „Šakių gimnazijoje (1924–1944)“, *Zanavykija*, t. 2, Čikaga, 1979, p. 92.

¹⁴ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 133.

¹⁵ A. E. Senn, *Lietuva 1940: revoliucija iš viršaus*, Vilnius, 2009, p. 195–198.

¹⁶ V. Kašauskienė, *Istorijos spąstuose*, Vilnius, 1914, p. 355.

¹⁷ *Ibid.*, p. 474–489.

¹⁸ A. Kučinskas, op. cit., p. 135.

¹⁹ A. E. Senn, op. cit., p. 197.

²⁰ A. Šipielienė (Palaimaitė), „Kaip buvo paskelbta sovietų valdžia Upninkuose“, *Vepriai*, Vilnius, 2010, p. 237.

²¹ J. Orento 1940 m. liepos 12 d. suėmimo orderis ir kratos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-13039, l. 4–6; *Lietuvos gyventojų genocidas (1939–1941)* (antrasis pataisytas ir papildytas leidimas), Vilnius, 1999, p. 611.

²² V. Kašauskienė, *Istorijos spąstuose*, p. 388.

- ²³ B. Vosylius, op. cit., p. 55–57.
- ²⁴ A. Lukšas, „Melas, virtęs tiesa“, *Lietuvos žinios*, 2012, spalio 5.
- ²⁵ Kostė, „Istorinį suvažiavimą prisiminus“, *Mokykla ir gyvenimas*, 1940, Nr. 8.
- ²⁶ N. Maslauskienė, „Nusikalstamos politikos sistema. Okupacinių politinių ir visuomeninių struktūrų vaidmuo ir kolaboravimas su jomis 1940–1941 m.“, *Okupantai ir kolaborantai: pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941)*, Vilnius, 2007, p. 70–82; V. Kašauskienė, *Istorijos sąspūstose*, p. 388–390.
- ²⁷ *Lietuvių enciklopedija*, t. 15, p. 778.
- ²⁸ Švietimo liaudies komisariato Vidurinio mokslo departamento aplinkraštis visų gimnazijų ir progimnazijų direktoriams, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 146, l. 136.
- ²⁹ B. Gaidžiūnas, *Vieneri metai ir viena savaitė*, Cleveland, 1950, p. 68–71.
- ³⁰ Švietimo liaudies komisariato veikla 1940 m. birželio 15–1941 m. kovo 15 d., LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 47a, l. 6.
- ³¹ M. Puodžiukaitienė, „Sintautai senelių atsiminimuose“, *Sintautai*, d. 2, p. 1589.
- ³² Pradžios mokslo departamento 1940 m. rugsėjo 30 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 244, l. 44.
- ³³ Šakių apskrities pradžios mokyklų veikla 1940 m., *ibid.*, b. 204, l. 3–65.
- ³⁴ Švietimo liaudies komisariato veikla 1940 m. birželio 15–1941 m. kovo 15 d., *ibid.*, ap. 6, b. 47a, l. 10.
- ³⁵ M. Liulevičienė, op. cit., p. 92.
- ³⁶ A. Streikus, „Religinio gyvenimo žlugdymas 1940–1941 metais“, *Okupacija ir aneksija: pirmoji sovietinė okupacija*, Vilnius, 1997, p. 460.
- ³⁷ J. R. Bagušauskas, op. cit., p. 20.
- ³⁸ N. Gaškaitė-Žemaitienė, „Ji nebuvo vėjo lankstoma nendrelė“, *XXI amžius*, 2005, birželio 15.
- ³⁹ A. Buškevičienė, „Prie versmės, kur – pradžių pradžia“, *XXI amžius*, 2003, liepos 16.
- ⁴⁰ Švietimo liaudies komisariato veikla 1940 m. birželio 15–1941 m. kovo 15 d., LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 47a, l. 9.
- ⁴¹ Arturo Flikaičio (g. 1933 m.) ir Romo Treiderio (g. 1931 m.) paliudijimai. Abu jie 1940–1941 m. m. mokėsi Šakių apskrities Kudirkos Naumiesčio pradžios mokykloje.
- ⁴² Švietimo liaudies komisariato pavaduotojo J. Žiugždos 1940 m. rugsėjo 6 d. raštas pradžios, vidurinių ir specialiųjų mokyklų vadovybėms, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 189, l. 125; B. Vosylius, op. cit., p. 61.
- ⁴³ A. Kučinskas, op. cit., p. 139.
- ⁴⁴ *Ibid.*, p. 140.
- ⁴⁵ J. Bosas, op. cit., p. 42–141.
- ⁴⁶ LTSR švietimo liaudies komisariato 1940 m. gruodžio 17 d. instrukcija Didžiosios Spalių Socialistinės Revoliucijos XXIII sukaktuvėms minėti, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 146, l. 94.
- ⁴⁷ Vaitiekupių pradžios mokyklos Didžiosios Spalių Revoliucijos paminėjimo aprašymas, *ibid.*, b. 245, l. 67.
- ⁴⁸ Veršių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio mėn. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 61.
- ⁴⁹ Totorviečių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 10 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 64.
- ⁵⁰ Didžiosios Spalių Revoliucijos sukakties minėjimo Panovių pradžios mokykloje 1940 m. lapkričio 10 d. aprašymas, *ibid.*, l. 65.
- ⁵¹ Valakbūdžio pradžios mokyklos Didžiosios Spalio Revoliucijos 23-ųjų metų sukaktuvių minėjimo aprašymas, *ibid.*, l. 68.
- ⁵² Totorviečių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 10 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 64.
- ⁵³ Didžiosios Spalių Revoliucijos sukakties minėjimo Panovių pradžios mokykloje 1940 m. lapkričio 10 d. aprašymas, *ibid.*, l. 65.
- ⁵⁴ Didžiosios Spalio Socialistinės Revoliucijos XXIII sukaktuvių minėjimo Sintautuose 1940 m. lapkričio 10 d. aprašymas, *ibid.*, l. 65.
- ⁵⁵ *Ibid.*
- ⁵⁶ *Ibid.*
- ⁵⁷ Mockupių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 11 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 60.
- ⁵⁸ *Ibid.*
- ⁵⁹ Šilgalių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 11 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 69.
- ⁶⁰ Senųjų Zylpių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 10 d. raštas inspektoriui, *ibid.*, l. 62–63.
- ⁶¹ *Ibid.*
- ⁶² Veršių pradžios mokyklos mokinių tėvų 1940 m. lapkričio 24 d. prašymas švietimo liaudies komisariui, *ibid.*, b. 244, l. 9.
- ⁶³ LTSR švietimo liaudies komisariato Pradžios mokyklų valdybos 1940 m. gruodžio 17 d. raštas

Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 10.

⁶⁴ S. Buchaveckas, „Krašto bendrojo lavinimo mokyklos pirmosios sovietų ir nacių okupacijų metais (1940–1944)“, *Gruzdžiai*, d. 2, Vilnius, 2010, p. 126.

⁶⁵ Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijos 1940 m. lapkričio 18 d. raštas Švietimo liaudies komisariato Pradžios mokyklų valdybai, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 245, l. 2.

⁶⁶ *Lietuva 1940–1990*, Vilnius, 2007, p. 33.

⁶⁷ A. Endriukaitis, *Šakių apskrities okupacinis NKVD 1940–1941 metais* [prieiga internete: <<http://www.savastis.lt>>]; LYA, f. 1, ap. 6, b. 4.

Gauta 2014 04 17
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964 m.)

Remiantis istoriografinė ir archyve medžiaga straipsnyje nagrinėjamas sovietų valdžios represuotų Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų lenkų sugrįžimas ir prisitaikymas Tėvynėje politinės liberalizacijos metais (1953–1964), aptariami buvusių politinių kalinių ir tremtinių santykiai su vietinės valdžios struktūromis, pastangos stabilizuoti materialinę padėtį. Sudėtinga socialinė-ekonominė padėtis, prisitaikymo sunkumai ir kiti veiksniai paskatino dalį sugrįžusių lenkų pasinaudoti migracijos į Lenkiją galimybe ir persikelti gyventi į kaimyninę šalį.

ĮVADAS

Stalinizmo metais Sovietų Sąjungoje buvo represuoti milijonai žmonių. Jų likimas domino įvairių sričių mokslininkus. Daugiau dėmesio skirta politinės ir teisinės represuotų asmenų reabilitacijos problematikai¹. Kaip pažymėjo Vladimiras Naumovas, politinė reabilitacija greitai baigėsi². Tačiau remiantis Rusijos ar Ukrainos patirtimi buvo nagrinėjamas politinių kalinių išgyvenimas ir prisitaikymas sovietinėje visuomenėje Nikitos Chruščiovo valdymo laikotarpiu ir vėliau³. Anot Stephano F. Coheno, N. Chruščiovo vykdoma destalinizavimo politika lėmė, kad buvo paleista milijonai politinių kalinių, tačiau to meto visuomenėje jie prisitaikė nevienodai. Didžioji dauguma

buvusių „zekų“ ištirpo beveidėje sovietinėje visuomenėje, bet daug buvo ir tokių, kurie gavo aukštus postus ir padarė stulbinamą karjerą⁴. Buvusių politinių kalinių ir jų šeimų patirtį fiksavo ir Anna Appelbaum. Ji pažymėjo, kad buvę lagerininkai sovietinei visuomenei kėlė įvairialypius jausmus ir tarsi padalijo ją į dvi dalis⁵.

Lietuvoje daugiausia dėmesio sulaukė lietuvių sugrįžimo iš lagerių į Lietuvą ir prisitaikymo čia tematika. Sovietines represijas tyrusių mokslininkų nuomone, tokie žmonės (įskaitant ir vaikus) buvo traumuoti visam gyvenimui: per visą sovietmetį jie buvo vienaip ar kitaip diskriminuojami, ilgą laiką po įkalinimo ar tremties persekiojami, patyrė įvairių pažeminimų ir grėsmių⁶. Lenkijos tyrinėtojo Grzegorz Hryciuko žodžiais, paleidimas iš tremties nereiškė „nei teisinės reabilitacijos, nei atgauto pasitikėjimo tuometinės valdžios akyse, nelėmė konfiskuoto turto grąžinimo nei sugrįžimo į savo namus“⁷. Tačiau į etninį prisitaikymo problemų aspektą šie autoriai nesigilino. Atrodytų, kad Lietuvos gyventojų lenkų trauminės patirties skirtumai turėtų egzistuoti vien todėl, kad sovietinių represijų poveikis kai kuriems jų buvo skaudesnis negu lietuviams. (Lenkai suvokė, kad jų kančios dėl teritorijos, už kurią kovojo, buvo beprasmės, nes sovietų iniciatyva Lenkija pasislinko į Vakarų; daug lenkų šeimų buvo išblaškytos po atokiausias Sovietų Sąjungos vietas. Kai

kurie represuoti lenkai neturėjo jokių žinių apie artimuosius ir gimines, kuriuos paliko Lietuvoje ir kurie pokariu išvyko į Lenkiją. Geležinė uždanga, atskirdama kaimynės Lietuvą ir Lenkiją, ilgam suvaržė ir tiesioginį vienos šeimos narių bendravimą.)

Publikuoti dokumentų rinkiniai⁸ liudija, kad sovietų valdžia represuotus asmenis diskriminavo, o tuometinė Lietuvos SSR valdžia dar stengėsi apriboti tremtinių ir politinių kalinių grįžimą į Lietuvą. Todėl lenkų tautybės asmenys kaip savotišką alternatyvą rinkosi migraciją į Lenkiją. Duomenų apie tokius asmenis pavyko rasti represuotų asmenų vardynuose⁹ ir archyvuose dokumentuose.

Sovietinio saugumo struktūrų veiklą tyrusių mokslininkų darbai liudija, kad saugumiečiai rodė didelę dėmesį politiniams kaliniams ir tremtiniams¹⁰. Prieš šiuos asmenis buvo imamasi represinių priemonių (areštai) ar psichologinio poveikio akcijų (profilaktiniai pokalbiai, kompromitavimas ir kt.). Tačiau etninis saugumiečių akcijų aspektas (veikla tarp įvairių etninių Lietuvos grupių atstovų) nėra nagrinėtas.

Kaip vertingą šaltinį galima paminėti represuotų lenkų atsiminimus¹¹. Iš jų matyti, kad sugrįžusieji prisitaikė nevienodai, kai kurie represuoti lenkai iš viso negalėjo grįžti į gimtinę.

Straipsnyje daugiausia remiamasi archyviniais šaltiniais, saugomais Lietuvos centriname valstybės (toliau – LCVA), Lietuvos ypatingajame (toliau – LYA) ir Vilniaus apskrities (toliau – VAA) archyvuose. LCVA saugoma medžiaga (grįžusių iš tremties ar kalinimo vietų asmenų prašymai, skundai, pareiškimai dėl leidimo grįžti, gražinti konfiskuotą turtą ar gauti kompensaciją už jį, reabilituoti) aiškiai parodė, jog sovietų valdžia (tiek vietinė, tiek centrinė) buvo nesuinteresuota, kad represuoti žmonės sugrįžtų, ir spręsti jų problemų. VAA do-

kumentai (vykdomųjų komitetų protokolai, sprendimai ir kt.) aiškiai rodo formalią ir sugrįžusiems žmonėms nepalankią vietinės valdžios poziciją.

LYA dokumentai (LSSR komisijos tremtinių byloms nagrinėti posėdžių protokolai ir sprendimai, LSSR vidaus reikalų ministerijos pranešimai, LSSR valstybės saugumo komiteto darbuotojų ataskaitos, informaciniai pranešimai ir kt.) padėjo nustatyti represuotų ir sugrįžusių į Rytų ir Pietryčių Lietuvą asmenų skaičių, atskleisti jų prisitaikymo čia ypatybes ir kt.

Straipsnio tikslas – ištirti sugrįžusių į Rytų ir Pietryčių Lietuvą lenkų adaptaciją, ją lėmusius veiksnius ir jų priežastis, nustatyti sovietų valdžios represuotų ir sugrįžusių į regioną asmenų skaičių ir teritorinį pasiskirstymą, apibūdinti sovietinio saugumo veiklą kontroliuojant buvusius politinius kalinius ir tremtinius lenkus.

Straipsnio chronologinės ribos (1953–1964 m.) apima politinės liberalizacijos („atšilimo“) laikotarpį, kai dauguma sovietų valdžios represuotų Lietuvos gyventojų buvo paleisti ir grįžo į Lietuvą arba įsikūrė kaimyninėse respublikose. Jų sugrįžimas ir prisitaikymas buvo labai nevienodas.

SOVIETINIŲ REPRESIJŲ MASTAS RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOJE IR DEMOGAFINIAI REGIONO POKYČIAI 1944–1953 M.

Stalinizmo metais apie 300 tūkst. Lietuvos gyventojų buvo įkalinti lageriuose ar ištremti į atokiausias SSRS vietas. Neabejotinai labiausiai nukentėjo lietuviai, tačiau sovietinių represijų neišvengė ir kitų tautybių asmenys, iš kurių dauguma buvo lenkai. Rytų ir Pietryčių Lietuvoje jie sudarė kompaktišką bendruomenę. 1944 m. pabaigoje–1945 m. pradžioje Vilniuje, Vilniaus,

Švenčionių ir Trakų apskrityse gyveno apie 450 tūkst. gyventojų, iš jų apie 58 proc. lenkų¹². Pažymėtina, kad jie nebuvo sovietų valdžios šalininkai, rėmė emigracinę Lenkijos vyriausybę Londone. Ji vienareikšmiškai pasisakė už Vilniaus ir jo krašto valstybinę priklausomybę Lenkijai. Sovietų valdžia prieš antisovietškai nusiteikusius asmenis, tarp jų ir lenkus, ėmėsi represijų. Pirmiausia buvo suimti lenkų ginkluotajam pagrindžiui priklausantys asmenys. 1944 m. liepą Medininkuose buvo internuoti 7–8 tūkst. Armijai Krajovai priklausiusių lenkų; netrukus jie buvo išvežti į Kalugą. Šie asmenys, nepavykus bandymui įjungti juos į sovietinę kariuomenę, buvo išsiųsti į darbo lagerius. Dauguma jų 1946 m. pradžioje buvo paleisti ir repatrijavo į Lenkiją¹³. Vienas iš tuomet į Lenkiją išvykusių žmonių savo gyvenimą šioje šalyje įsivaizdavo taip: „Turėjome surasti savo vietą visuomenėje, sąžiningai dirbdami išsaugoti garbę ir gyventi pagal katalikišką etiką ir iš gimtų namų, jaunimo organizacijų, mokyklų išsineštas vertybes, o kartu likti ištikimi idealams, už kuriuos kovojome būdami Armijos Krajovos kariai.“¹⁴

Rytų ir Pietryčių Lietuvoje internavimo išvengę lenkai tęsė antisovietinę kovą, tačiau sovietinės represinės struktūros greitai sunaikino lenkų pagrindį. 1944 m. liepos–1945 m. gruodžio mėn. įtarus priklausymu lenkų antisovietiniam pagrindžiui arba jo rėmimu buvo suimta per 12 tūkst. lenkų¹⁵. Netrukus jie atsidūrė Rusijos, Baltarusijos ar Ukrainos kalėjimuose. XX a. šeštojo dešimtmečio viduryje SSRS prasidėjus politinei liberalizacijai, komunistinės Lenkijos vadovybės iniciatyva repatriacijos procesas buvo atnaujintas ir dauguma politinių kalinių lenkų atsidūrė Lenkijoje.

Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai neišvengė ir tremties. Iš šių vietų 1941 ir 1944–1952 m. buvo ištremta apie 4,5 tūkst.

lenkų¹⁶. Daugiausia jų ištremta 1941, 1949 ir 1951 m. (per 90 proc. visų ištremtų lenkų).

Tuo pat metu kaip ir sovietinės represijos Rytų ir Pietryčių Lietuvą apėmė labai intensyvūs migracijos procesai, kurie iš esmės paveikė demografinę padėtį. 1945–1946 m. apie 180 tūkst. regiono gyventojų lenkų išvyko į Lenkiją. Į jų vietą daugiausia kėlėsi atvykėliai iš kitų sovietinių respublikų, o Vilniuje – ir kitų Lietuvos apskričių gyventojai. Antai Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Vilniuje gyveno apie 110 tūkst., 1946 m. – 135 tūkst. gyventojų, nors į Lenkiją tuo pat metu išvyko 90–95 tūkst. vilniečių¹⁷. Tai liudytų, kad 1945–1946 m. į Vilnių atvyko daugiau kaip 100 tūkst. naujų gyventojų. Kaimiškuose rajonuose atsilaisvinusią demografinę erdvę pamažu užėmė daugiausia rusakalbiai (rusai, baltarusiai, ukrainiečiai), todėl kai kur jų skaičius gerokai pakito. Antai 1951 m. pabaigoje Trakų rajone gyveno 24,1 tūkst. gyventojų, iš kurių lenkai ir lietuviai sudarė 21,2 tūkst., rusų buvo 1,8 tūkst., baltarusių – 0,7 tūkst., ukrainiečių – 0,2 tūkst. 1956 m. šio rajono demografinė padėtis buvo tokia: iš viso gyveno 28,7 tūkst. žmonių, iš jų lenkų ir lietuvių – 22,7 tūkst., rusų – 3,6 tūkst., baltarusių – 1,3 tūkst., ukrainiečių tikslus skaičius nenurodytas, tačiau tarp kitų tautybių asmenų (jų buvo 1,0 tūkst.) jie sudarė daugumą¹⁸. Po trejų metų vykęs gyventojų surašymas užfiksavo dar didesnę rusų ir baltarusių skaičių¹⁹.

POLITINIŲ KALINIŲ IR TREMTINIŲ SKAIČIUS IR PADĖTIS RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOJE XX A. ŠEŠTOJO DEŠIMTMEČIO ANTROJOJE PUSĖJE

XX a. šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje sovietų valdžios represuoti asmenys pradėjo masiškiau grįžti į Lietuvą (žr. 1 lent.). Nors

tuometinė respublikos valdžia stengėsi šį procesą sustabdyti²⁰, būvę tremtiniai ir kaliniai važiavo į Lietuvą kaip stovi. Statistiniai duomenys rodo, kad 1955 m. pabaigoje į Lietuvą buvo grįžę apie 7 tūkst.,

o 1956–1957 m. – apie 20 tūkst. „už kontr-revoliucinę veiklą“ teistų asmenų. Iki 1958 m. pabaigos iš 32 230 tremtinių šeimų į Lietuvą sugrįžo 22 200 šeimų²¹.

1 lentelė. 1955–1959 m. Rytų ir Pietryčių Lietuvoje gyvenusių tremtinių ir politinių kalinių skaičius

Metai Rajonas, miestas	1955	1956	1957	1958	1959
Eišiškių	33	66	44	255	199
Naujosios Vilnios	–*	134	203	167	219
Nemenčinės	–	50	91	79	132
Pabradės	–	45	47	79	72
Šalčininkų	–	54	–	92	118
Švenčionėlių	97	151	153	366	369
Švenčionių	29	48	50	146	122
Trakų	–	100	–	215	301
Vilniaus	90	232	169	89	417
Vilniaus m.	–	316	268	305	–
Iš viso	249	1 196	1 025	1 793	1 949

Lentelė sudaryta remiantis LSSR KGB Eišiškių, Naujosios Vilnios, Nemenčinės, Pabradės, Šalčininkų, Švenčionėlių, Švenčionių, Trakų, Vilniaus rajonų įgaliotinių agentūrinio-operatyvinio darbo 1955–1959 m. ataskaitomis, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 502, l. 35; b. 503, l. 149; b. 504, l. 269, 305; b. 517, l. 197; b. 518, l. 73, 94; b. 530, l. 53; b. 537, l. 289; b. 538, l. 122, 139; b. 539, l. 266; b. 540, l. 75, 80; b. 546, l. 26; b. 549, l. 6, 69, 123, 199; b. 558, l. 12, 17, 21, 44, 49, 99, 143, 166, 170, 189, 206; Pažyma apie gyventojų priregistravimą Vilniuje 1957 m. sausio–rugpjūčio mėn. ir 1958 m., LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2760, l. 118; b. 4823, l. 2.

* Čia ir kitur lentelės skiltys neužpildytos dėl duomenų trūkumo.

Pažymėtina, kad lentelės duomenys apytiksliai, nes sovietiniuose dokumentuose tokių asmenų skaičius įvairuoja, kai kur nurodoma ne tremtinių šeimų sudėtis, o tik bendras šeimų arba tik suaugusiųjų skaičius. Visgi turimi duomenys rodo, kad į Rytų ir Pietryčių Lietuvą sugrįžusių gyventojų buvo nedaug, nors jų skaičius pamažu augo. Palyginti su

lietuviškais rajonais, t. y. tais, kuriuose vyravo lietuvių tautybės gyventojai, skirtumas akivaizdus. Antai 1959 m. į Pagėgių rajoną iš lagerių buvo grįžę 415, Pandėlio – 450, Rietavo – 711, Telšių – daugiau kaip 654, Ukmergės – 744, Utenos – 1 062 vyresni negu 16 metų asmenys²². Tokį skirtumą pirmiausia lėmė mažesnis represijų mastas

Rytų ir Pietryčių Lietuvoje bei šio regiono gyventojų migracija į Lenkiją.

Pažymėtina, kad Rytų ir Pietryčių Lietuvoje įsikūrė ir daug represuotųjų, kilusių iš kitų Lietuvos regionų ir kitų sovietinių respublikų. Pavyzdžiui, 1958 m. Trakų rajono miestuose ir miesto tipo gyvenvietėse apsigyveno 215 sovietų valdžios represuotų asmenų, iš jų tik 13 buvę šio rajono gyventojai. Tarp atvykusiųjų buvo daug baltarusių iš Baltarusijos. Nemenčinės rajone 1959 m. iš tremties ir kalėjimų sugrįžo 132 žmonės, iš kurių anksčiau rajone gyveno tik 17²³.

Šio regiono trauką nesunku paaiškinti. Negalėdami įsikurti gimtinėje, kai kurie buvę tremtiniai ar kaliniai pasirinko, jų akimis, lengvesnę adaptacijos būdą – ryžosi pradėti gyvenimą didesniuose miestuose ir miesteliuose, kur jų niekas nepažinojo. Didžiausias Rytų ir Pietryčių Lietuvos traukos centras buvo Vilnius, nors jame sovietų valdžios represuoti asmenys buvo neregistruojami²⁴. Už to slėpėjo tolesnė diskriminacija: nepriregistravus buvo neįmanoma įsidarbinti, tikėtis gauti gyvenamąjį plotą. Vis dėlto išėitis būdavo randama – šiuo atveju labai pagelbėdavo materialinis atlygis. Antai Vilniaus miesto milicijos valdybos Pasų skyriaus vadovybė sulaukė LKP CK darbuotojų priekaištų dėl „nusikaltėliškam elementui“ už atlygį išduodamų pasų ir registravimo mieste²⁵. 1956 m. kovo mėn. patikrinus Vilniaus miesto milicijos valdybos darbą, buvo konstatuota, kad mieste gyveno ir dirbo nepriregistravusių, su negaliojančiais asmens dokumentais asmenų, kuriems uždrausta čia gyventi²⁶. SSRS vidaus reikalų ministerijos buvo prašoma imtis griežtesnių veiksmų, kad buvę kaliniai ir tremtiniai negalėtų atvykti į Vilnių ar Kauną (pastarasis vadinamuoju režiminiu miestu tapo 1957 m. vasario mėn.). Nepaisant apribojimų, tokių asmenų skaičius Vilniuje didėjo. Pavyzdžiui, 1957 m. sausio–rugpjūčio mėn. į miestą atvyko 268,

1958 m. sausio– rugsėjo mėn. – 240, 1959 m. sausio– rugsėjo mėn. – 135 buvę kaliniai ir tremtiniai²⁷. Jie apsigyvendavo pas šeimos narius, giminaičius ar įstoję mokytis įsikurdavo bendrabučiuose. Vilnius traukė ir kitų sovietinių respublikų gyventojus žydus.

Sugrįžusių sovietų valdžios represuotų žmonių padėtį lengvino tai, kad, prasidėjus repatriacijai į Lenkiją, lenkai pardavinėjo savo nekilnojamąjį turtą (gyvenamuosius namus), kurį įsigydavo ir buvę kaliniai ar tremtiniai²⁸. Dėl to nepasitenkinimą reiškę vietinės administracinės valdžios atstovai, tačiau nepajėgė šio proceso sutrukdyti. Apskritai pažymėtina, kad vietinės valdžios institucijos buvo nepatenkintos sugrįžusiais politiniais kaliniais ir tremtiniais. Į juos buvo žiūrima kaip į potencialiai pavojingus ir nepageidaujamus. Buvo manoma, kad be to, jog sukels socialinę įtampą (t. y. reikės darbo vietų, gyvenamojo ploto ir pan.), jie neigiamai veiks politinę padėtį. Vietinė valdžia baiminosi, kad šie žmonės užkrės aplinkinius gyventojus antisovietinėmis nuotaikomis. Netrukus kai kurių rajonų komunistai pradėjo skųstis įtampa, kilusia tarp sugrįžusiųjų ir juos represavusiųjų²⁹ ar tarp represuotųjų ir jų namuose įsikūrusių naujųjų „šeimininkų“. Dalis pastarųjų į Rytų ir Pietryčių Lietuvą buvo atvykę iš Baltarusijos ir neketino užleisti namų tikriesiems savininkams³⁰. Taip pat buvo nerimaujama, kad, politinės liberalizacijos metais pagyvėjęs Lietuvos ir Lenkijos gyventojų ryšiams³¹, piliečiai lenkai, dažnai buvę šio regiono gyventojai, kai kurie priklausę antisovietiniam lenkų pogrindžiui, atvykę į Rytų ar Pietryčių Lietuvą ims skleisti antisovietines, vindikacines idėjas, kurstyti etninę įtampą. Štai 1958 m. Naujosios Vilnios rajone pasklido gandai, kad Vilniaus kraštas bus prijungtas prie Lenkijos, nes neva dėl to į SSRS buvo atvykusi Lenkijos Liaudies Respublikos delegacija, vadovaujama Władysława Gomułkos ir Józefo Cyrankiewicziaus³².

Panašiai į sovietų valdžios represuotus asmenis buvo žiūrima ir kitose SSRS respublikose. Antai Rusijoje įmonių ar įstaigų vadovybė įvairiomis dingstimis atsisakydavo priimti į darbą iš lagerių grįžusius asmenis. Netgi organizuotai renkant darbo jėgą įvairioms organizacijoms buvo laikomasi nurodymo „teistų nepriimti“³³. Tokie žmonės patekdavo į užburtą ratą: be darbo jie buvo neregistruojami, o neregistruoti negalėjo įsidarbinti. Tačiau, kaip pažymėjo Rojus Medvedevas, po Antrojo pasaulinio karo į lagerius patekė ir 5–8 metus juose kalėję žmonės adaptavosi lengviau ir greičiau negu po 17–20 metų kalėję asmenys³⁴. Tarp Lietuvos gyventojų daugiausia buvo pirmųjų, galbūt todėl jiems ir prisitaikyti sekėsi sklandžiau. Šią prielaidą leistų patvirtinti išsamesni tyrimai.

Ypač nepalankiai LSSR valdžios atstovai vertino sugrįžusius kunigus. Antai į Lentvarį vikaru buvo atsiųstas kunigas Kazimieras Pukėnas, kuris 1956 m. grįžo iš lagerio. Ne be sovietinio saugumo „pagalbos“ šiam kunigui reikėjo kraustyti iš vienos parapijos į kitą. Negana to, jis buvo apšmeižtas kaip parapijiečių lenkų „skriaudikas“³⁵. Savo tikslą sukiršinti kunigą su tikinčiais saugumiečiais pasiekė – parapijiečiai lenkai buvo nuteikti prieš K. Pukėną dar iki jam atvykstant. Panašus buvo ir kitų represuotų kunigų likimas.

Negalėdami laisvai įsikurti Vilniuje, iš lagerių sugrįžę asmenys stengėsi apsigyventi netoli Vilniaus esančiuose miestuose ir miesto tipo gyvenvietėse, pavyzdžiui, Naujojoje Vilnioje, Grigiškėse, Baltojoje Vokėje ir kitur. Šių vietovių pramonės įmonėse buvo galima lengviau įsidarbinti. Antai Naujųjų Verkių popieriaus fabrike 1958 m. pabaigoje dirbo apie 20 tokių asmenų³⁶. Grįžusiųjų iš lagerių gausa išsiskyrė Naujosios Vilnios rajonas, kuriame veikė daugiau pramonės įmonių (čia buvo kelios sąjunginio pavaldumo ga-

myklos, kurios telkė didelius įvairiataučius darbo kolektyvus). Netoli sostinės įsikūręs Nemenčinės rajonas taip pat buvo patogi privalomosios registracijos vieta. Ja daugiausia naudojosi lietuviai³⁷.

Išlikę duomenys liudija, kad politiniai kaliniai stengėsi įsikurti mieste, o tremtiniai – kaime. Antai 1958 m. pabaigoje Naujosios Vilnios rajone gyveno 115 kalėjusių asmenų, iš kurių 78 apsigyveno pačioje Naujojoje Vilnioje, iš 52 tremtinių mieste įsikūrė tik 9 asmenys³⁸. Pagal tautybę tarp pirmųjų vyravo lietuviai, tarp antrųjų – lenkai. Dauguma apsigyvenusiųjų kaime tapo kolūkiečiais.

Represijas patyrusiems lenkams sunkiau sekėsi prisitaikyti Lietuvoje, nes jų socialiniai ryšiai buvo nutraukti. Daug jų pažįstamų ar draugų iš Lietuvos į Lenkiją išvyko pokario metais, todėl nebuvo kam pagelbėti ieškant pragyvenimo šaltinio ar gyvenamosios vietos. Antai Zygmuntas Wysockis prisiminė: „Vėl atsisveikinau su Vilniumi, šiuokart be gailės, nes paskutinis apsilankymas čia man aiškiai parodė, kad tai nebėra tas pats miestas, kuriame praleidau vaikystę ir jaunystę, nes tuometinę jo atmosferą iš esmės kūrė žmonės, kurių dabar nebebuvo.“³⁹ Kaip pažymi Mirjam Šprai, senieji ryšiai būtų gerokai palengvinę represuotųjų dalią ir pagerinę jų socialinį statusą⁴⁰.

Labiau pasisekė tiems, kurie turėjo pas ką grįžti. Tačiau netgi tuo atveju šių žmonių praeitis apsunkino gyvenimą jų vaikams. Antai vieno lenkų politinio kalinio dukra teigė, kad dėl tėvo praeities jai tris kartus nebuvo leista išvykti į Varšuvoje organizuojamus kvalifikacijos kėlimo kursus⁴¹.

Kai kurie lenkai sugrįžę į gimtinę patyrė emocijų sukrėtimų. Vienos moters savijauta buvo tokia: „Sugrįžus į gimtinę, mane moraliai labai paveikė vaizdas, kurį pamačiau. Namas sudegęs, kluonas, tvartas, svirnas nugriauti. Ten, kur kažkada buvo tvarkingas ūkis, liko tuščia vieta. Liko tik keletas apleistų

vaismedžių. Su sunkiu jausmu žiūrėjau į tą suniokotą vaizdą. Išėjau ieškoti prieglobsčio.⁴² Ši moteris prisiglaudė pas pažįstamus Vilniuje. Tačiau dar sunkiau buvo tiems, kuriems neleido apsigyventi savo namuose, o buvę kaimynai ar pažįstami nenorėjo suteikti net laikino prieglobsčio. Štai viena moteris su dviem mažamečiais vaikais apsigyveno laisvame savo buvusio namo kambarėlyje, tačiau ir iš ten jie visi buvo išmesti į gatvę. Vaiko akimis, tuometinė jų savijauta buvo tokia: „Mes visi iki tamsos prabuvome gatvėje ir sušalome. Pradėjome verkti, tada vietos valdžia pakinkė arklį ir vežiojo po visą kolūkį. Niekas nepriėmė į butą.“⁴³

Buvo ir išimtinių atvejų, kai į Rytų ir Pietryčių Lietuvą sugrįžę ir su sunkiais materialiniais nepritekliais susidūrę tremtiniai išvyko atgalios. Kitus sugrįžusius lenkus atgrasė kolūkiai. Pamatę, kaip ten žmonės vargsta, jie vėl grįžo į Sibirą⁴⁴.

LSSR KOMISIJOS TREMTINIŲ BYLOMS NAGRINĖTI VEIKLA IR KONFISKUOTO TURTO GRAŽINIMO PROBLEMA

1953 m. Maskva leido Lietuvos valdžiai iš naujo nagrinėti tremtinių bylas. Tų pačių metų gegužės mėn. sovietinio saugumo struktūrose buvo įsteigta gyventojų pareiškimus nagrinėjanti grupė⁴⁵. Kiek vėliau panašus skyrius įkurtas Vidaus reikalų ministerijos sistemoje. Dar iki šių struktūrų įkūrimo į įvairias centrines ir respublikines sovietines institucijas ėmė plūsti Lietuvos gyventojų prašymai. Daugiausia buvo kreiptasi į LSSR Ministrų Tarybą ir SSRS Aukščiausiąją Tarybą. Štai 1953 m. sausio–1954 m. birželio mėn. buvo gauta 9 650 prašymų, iš kurių 44 proc. buvo adresuoti pirmajai institucijai, 37 proc. – antrajai⁴⁶. Galutinį sprendimą dėl prašymo tenkinimo ar atmetimo 1953–

1954 m. priimdavo tokios sudėties komisija: pirmininkas – LSSR Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojas Kazys Preikšas, nariai – LSSR vidaus reikalų ministras Jonas Vildžiūnas, LSSR Aukščiausiojo teismo pirmininkas Karolis Didžiulis, LSSR prokuroro pavaduotojas A. Kirijenka⁴⁷.

1957 m. LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku sudaryta Komisija tremtinių byloms nagrinėti iki 1960 m. vasario vidurio išnagrinėjo 28 203 šeimų prašymus, iš kurių 21 571 patenkino⁴⁸. Didžioji dauguma (apie 90 proc.) tremtinių buvo paleisti iš tremties be teisės susigrąžinti konfiskuotą turtą. Tik 2 689 šeimos gavo teisę susigrąžinti dalį konfiskuoto turto⁴⁹. Dar 169 šeimos tokią galimybę gavo 1960 m. kovo–1963 m. birželio mėn.⁵⁰ Duomenų apie etninę šių šeimų sudėtį nėra. Išlikę dokumentai rodo, kad tarp jų buvo lietuvių, lenkų, rusų šeimų. Pavyzdžiui, 1953 m. spalio 6–1954 m. gruodžio 23 d. LSSR komisija tremtinių byloms nagrinėti išnagrinėjo 1 063 tremtinių šeimų bylas ir tik 387 šeimos gavo teisę susigrąžinti dalį turto. Tarp tų šeimų buvo 54 lenkų šeimos⁵¹.

Atimto tremtinių turto gražinimo tvarką reguliavo keli LSSR Ministrų Tarybos nutarimai. 1953 m. gruodžio 14 d. nutarimu Nr. 952s konfiskuoto turto gražinimo klausimas buvo paliktas miestų ir rajonų vykdomųjų komitetų kompetencijai. Natūra gražinti buvo galima tik nerealizuotą turtą (t. y. jei išlikęs gyvenamasis namas neparduotas naujam savininkui arba konfiskuota karvė priklausė kolūkiui). 1957 m. kovą šis nutarimas buvo pakeistas nauju. Tačiau jame atsirado nemažai apribojimų, pavyzdžiui, 6 mėnesių terminas pateikti pareiškimą dėl turto⁵². Šis reikalavimas labai apribojo galimybę atgauti turtą, nes vietos vykdomieji komitetai į jį žiūrėjo labai formaliai. Net jeigu prašymas gražinti turtą būdavo įteikiamas laiku (per 6 mėnesius nuo paleidimo iš

tremties), atsirasdavo kitų „kliūčių“ (nebuvo konfiskuoto turto dokumentų, pavyzdžiui, aprašo, ar apraše buvo nenurodyta konfiskuotų daiktų specifikacija) arba tremtiniui iš viso būdavo uždrausta gyventi ankstesnėje vietoje⁵³. Be to, grąžinti turtą buvo vilkinama prisidengiant aukštesniųjų institucijų aiškių nurodymų ir nustatytos tvarkos tuo klausimu nebuvimu arba prasta ekonomine turta paėmusio kolūkio padėtimi, iš viso buvo atsisakoma jį grąžinti arba kompensuoti už jį⁵⁴. Mat tremtinių turtas seniausiai būdavo išgrobstytas ir išsidalytas. Štai kaip vienas gyventojas aprašė 1941 m. tremtinių turto grobstymą: „Išvežtųjų daiktus parduoda iš varžytinių. Žinoma, perka tik sovietai už pasakiškai žemas kainas. Tuo būdu atėjūnai, atvykę vien su „gimnastiorkomis“, sparčiai buitiniai tvarkosi. [...] Taip, pavyzdžiui, be maž visiškai naujas dviratis – 50 rub. Pavasarį mačiau parduotuvėj daug prastesnės kokybės dviratį, kurio kaina – 600 rub. Ir tai kaipmat pirkėjai išstvarstė. Naujas, geros medžiagos kostiumas – 50 rub. Krautuvėj tokia eilutė kainuotų apie 1 000 rub. Gabelininė siuvalmoji mašina, kuri tikrai verta 1 000 rub, eina taipogi už 50 rub. Tokios varžytinės – tai patyčios, faktinai, išvežtųjų žmonių daiktų pasidalinimas.“⁵⁵

Daugumos sugrįžusių tremtinių padėtis buvo labai sunki. Štai viename į Švenčionių rajoną 1955 m. grįžusios tremtinių šeimos prašyme buvo rašoma: „[...] atėmė viską, ką mes savo darbu per ilgus metus užgyvenome: dvi karves, tris paršelius, keturias avis su ėriukais, be to, mūsų šeima turėjo uždirbtą 391 darbadienį. [...] Juk dabar mums labai sunku gyventi, mes nieko neturime, netgi savo buto, o šeimoje keturi asmenys, gyventi labai sunku.“⁵⁶ Panašių pagalbos prašymų buvo daugybė.

Žmonių skundai dėl turto grąžinimo ar sąžiningesnės kompensacijos už jį plaukė į

įvairias respublikines ir sąjungines institucijas. Neradę teisybės Lietuvoje, žmonės rašė SSRS Ministrų Tarybos, SSRS Aukščiausiosios Tarybos ar SSKP vadovams. Antai vienai lenkų šeimai buvo leista grįžti į tėviškę Akmeniškių kaime (Vilniaus raj.). Be to, jie turėjo teisę susigrąžinti konfiskuotą turtą. Rajono vykdomasis komitetas jiems skyrė pernelyg menką kompensaciją. Po skundų centrinėms SSRS institucijoms kompensacijos suma buvo padidinta⁵⁷. Kitai šeimai skundas SSRS Ministrų Tarybai nepadėjo. Vienuolikos metų berniukas laiške SSRS Ministrų Tarybos pirmininkui Nikolajui Bulganinui prašė grąžinti namą: „Bragus mūsų tėte, padėkite mūsų šeimai ir padarykite tokius vaikais, kaip ir visi vaikai, ir tegul mūsų mama daugiau neverkia dėl mūsų. Aš ir mano jaunesnysis brolis, taip pat ir mama būsime Jums labai dėkingi visą gyvenimą.“⁵⁸ Tačiau prašymas nebuvo išgirstas. Iš esmės visi į Maskvą rašyti skundai sugrįždavo į Lietuvą, dažnai pas tuos pačius vietinės valdžios atstovus, kurių veiksmai buvo skundžiami.

Sovietų valdžios represuoti žmonės siekė, kad konfiskuotas jų turtas būtų grąžintas natūra. Mat už išmokėtą piniginę kompensaciją beveik nieko nebuvo galima įsigyti. Pavyzdžiui, vienam lenkui už gyvenamąjį namą skyrė 6 132 rb, nors panašiam namui pastatyti būtų prireikę per 20 tūkst. rb; už karvę buvo apskaičiuota 660 rb kompensacija, nors naują nusipirkti reikėjo 2,5–3 tūkst. rb⁵⁹.

Didėjantis prašymų ir skundų skaičius vertė Komisijos tremtinių byloms nagrinėti pirmininką K. Preikšą 1958 m. teikti siūlymą LKP CK pailginti prašymų grąžinti turtą įteikimo terminą (vietoj 6 mėnesių numatyti 3 metus). Vėlesni dokumentai rodo, kad į šį siūlymą buvo iš dalies atsižvelgta ir prašymų priėmimo terminas pratęstas iki 2 metų.

MIGRACIJA Į LENKIJĄ – VIENAS IŠ ADAPTACIJOS BŪDŲ

Lenkijos valdančiųjų iniciatyva XX a. šeštojo dešimtmečio viduryje buvo atnaujinta migracija (repatriacija) iš Sovietų Sąjungos į Lenkiją. SSRS Ministrų Tarybos 1955 m. gruodžio 15 d. nutarimu galimybė išvykti į Lenkiją buvo numatyta lenkams, kurie dėl nepriklausančių nuo jų priešasčių (pavyzdžiui, sovietinių represijų) 1945 m. nepasinaudojo evakuacijos iš SSRS į Lenkiją teise⁶⁰. Šiuo nutarimu galėjo pasinaudoti ir represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai (kai kurie jų jau buvo paleisti iš lagerių pasibaigus bausmės atlikimo laikui ar po amnestijos). Todėl jiems iškilo dilema: vykti į Lenkiją ar grįžti į gimtinę. Išlikę archyviniai dokumentai liudija, kad daug Lietuvos gyventojų lenkų pasinaudojo pirmąja galimybe. Tikslių duomenų apie tokių asmenų skaičių nėra. Mat panašius duomenys Lietuvos SSR nepasiekdavo arba pasiekdavo labai pavėluotai⁶¹. Galima numanyti, kad pagal minėtą nutarimą į Lenkiją išvyko keli tūkstančiai Lietuvos lenkų politinių kalinių ir tremtinių. Štai 1955 m. pabaigoje–1956 m. pradžioje Lenkijai buvo perduota apie 3 tūkst. pirmaisiais pokario metais Lietuvoje ir Vakarų Ukrainoje represuotų asmenų⁶². Tuo pat metu tiesiai iš tremties vietų į Lenkiją išvyko daugiau kaip 400 Lietuvos tremtinių lenkų iš Irkutsko⁶³. Dauguma jų – 1949 m. tremtiniai. Į Lenkiją taip pat išvyko Krasnojarsko, Chabarovsko ir kitų sričių lenkai tremtiniai ir politiniai kaliniai. Kai kurie jų pakeliui į Lenkiją dar užsuko į Lietuvą, norėdami aplankyti tėviškę⁶⁴. Buvo ir tokių, kurie, pasiekę Lenkiją, netrukus apsilankė Lietuvoje. Būtinus dokumentus atvykti į Lietuvos SSR (iškvietimus) jiems parūpindavo giminės ar pažįstami Lietuvoje.

1956 m. Maskvos ir Varšuvos repatriacinis susitarimas geografiškai išsiplėtė ir

apėmė vakarines SSRS respublikas – Ukrainą, Baltarusiją ir Lietuvą. Norintys išvykti į Lenkiją asmenys turėjo atitikti tam tikras sąlygas: turėjo būti lenkų ar žydų tautybės (jų šeimų nariams tai negaliojo), iki 1939 m. rugsėjo 17 d. turėję Lenkijos pilietybę ir artimų giminių Lenkijoje (vėliau ši nuostata buvo panaikinta). Pirmiausia tokia galimybė naudojosi lenkų ginkluotajam pagrindžiui priklausę asmenys. Antai vienas pirmųjų iš Lietuvos išvyko 1955 m. čia apsigyvenęs buvęs Armijos Krajovos Lvovo apygardos štabo viršininkas Feliksas Jansonas. Juo pasekė ir Vilniaus apygardos Armijos Krajovos kovotojai: 1956 m. iš Eišiškių rajono išvyko daugiau kaip 100, o 1957 m. iš Nemenčinės rajono – 49 tokie asmenys⁶⁵. Turimais duomenimis, repatriacija pasinaudojo apie 600 antisovietiniam ginkluotajam lenkų pagrindžiui priklausiusių asmenų.

Dalis iš lagerių į Lietuvą sugrįžusių lenkų labai greitai nusivylė gyvenimu čia ir pasistengė pasinaudoti galimybe repatrijuoti į Lenkiją. Pavyzdžiui, į Naujosios Vilnios rajoną iki 1958 m. vasaros iš tremties grįžo 35 šeimos, iš jų 10 išvyko į Lenkiją; Šalčininkų rajone iš daugiau kaip 100 iš kalėjimų grįžusių asmenų 21 pasirinko gyvenimą Lenkijoje⁶⁶. Panašiai elgėsi ir kitų regiono rajonų gyventojai lenkai. Lenkijoje jie tikėjosi geresnės ekonominės padėties: kaimiečiai vylėsi gauti individualų žemės ūkį, kiti – įsidarbinti pagal profesiją.

Socialinė šių žmonių adaptacija Lenkijoje buvo nevienoda. Vieniems teko išgirsti įžeidžiančių epitetų („ruskiai“, „kolūkiečiai“), kiti patyrė emocinių sukrėtimų, kai jų nepažino ar nusivylimą anksčiau laiko pasenusiais tėvais parodė vaikai, treptiems nuolat buvo primenama, kad kalėjo už Armiją Krajovą, dar kiti izoliavosi nuo aplinkos ir nerodė jokio noro užmegzti ryšį su kitais žmonėmis⁶⁷. Labiau pasisekė ir pavyko lengviau prisitaikyti Lenkijoje tiems, kurie

turėjo senus, dar Vilniaus krašte susikurtus socialinius ryšius. Išlikę kalėjusių lenkų prisiminimai liudija, kad jiems, atvykusiems į Lenkiją, pažįstami ar draugai, buvę vilniečiai padėdavo rasti gyvenamąją vietą, pagelbėdavo stojant studijuoti ar norint įsidarbinti⁶⁸. Beje, reikėtų pažymėti, kad ne visi represuoti lenkai veržėsi į Lenkiją. Iš giminaičių ar pažįstamų Lenkijoje sužinoję apie nelengvą gyvenimą kaimyninėje šalyje, jie atsisakė planų migruoti.

RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOS GYVENTOJAI TREMTINIAI IR POLITINIAI KALINIAI SOVIETINIO SAUGUMO AKIRATYJE

Rytų ir Pietryčių Lietuvoje į sovietinio saugumo akiratį pirmiausia pateko buvę ginkluotojo lenkų pogrindžio dalyviai, t. y. Armijai Krajovai priklausę asmenys. Jų daugiau telkėsi Vilniaus, Trakų, Eišiškių rajonuose. Ypač domėtasi tais, kurie ką tik grįžo iš lagerių⁶⁹. Sovietinio saugumo akimis, jie buvo pavojingi ir nepageidaujami, juolab kad kai kurie reiškė antisovietines mintis (pasisakė prieš kolektyvizaciją ir agitavo žmones nestoti į kolūkius)⁷⁰. Tokios jų kalbos neliko nepastebėtos. Tremtiniai ir politiniai kaliniai buvo sekami, jiems buvo taikomos psichologinio spaudimo priemonės – jie buvo kviečiami profilaktinio pokalbio, jų elgesys svarstomas darbovietėse⁷¹. Kai kurie buvo pakartotinai suimti. Antai 1959 m. Vilniaus rajone areštuoti 8 buvę kaliniai ir tremtiniai⁷². Pasak Kristinos Burinskaitės, 1954–1987 m., remiantis sovietinio saugumo medžiaga, Lietuvoje buvo nuteista apie 1 200 asmenų⁷³. Panašiai buvo persekiojami Rusijos politiniai kaliniai.

Lenkai politiniai kaliniai ir tremtiniai stengėsi palaikyti tarpusavio ryšius, bandė padėti dar kalintiems tautiečiams. Kai kurie

jų, vos grįžę iš lagerių, ėmėsi telkti materialinę pagalbą kalintiems lenkams⁷⁴. Panašiai elgėsi ir į kitas sovietines respublikas grįžę politiniai kaliniai⁷⁵. Per veikiančius tarp tremtinių ir politinių kalinių savo agentus saugumiečiai stengėsi kontroliuoti ir suardyti atkurtus socialinius ryšius. Veiksmingas būdas buvo draudimas kai kuriems politiniams kaliniams apsigyventi senojoje gyvenamojoje vietovėje⁷⁶. Be to, vietinio lygio sovietinio saugumo darbuotojai prisidėjo prie tokių asmenų skaičiaus pavaldžiuose rajonuose mažėjimo. Mat, vykstant lenkų migracijai iš Lietuvos SSR į Lenkiją, lenkams politiniams kaliniams ar tremtiniams nebuvo daroma kliūčių išvykti, nors galiojo vadovybės nurodymas, kad antisovietišškai nusiteikę asmenys išvažiuoti negali.

IŠVADOS

Etniškai daugiatautėje Rytų ir Pietryčių Lietuvoje kaip vieni labiausiai nukentėjusių nuo sovietinių represijų nurodytini lenkai. 1944–1952 m. sovietų valdžia represavo apie 10 proc. Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų lenkų. Dėl prieštarų statistinių duomenų sunku nustatyti tikslų politinės liberalizacijos metais į Rytų ir Pietryčių Lietuvą sugrįžusių lenkų skaičių. Manytina, kad jų galėjo būti keletas tūkstančių.

Migracija (tiek vidinė, respublikos masto, tiek tarptautinė, į Lenkiją) laikytina buvusių sovietinio režimo represijų aukų adaptaciją lengvinusiu veiksmu. Susidūrę su sovietų valdžios trukdymais įsikurti tėviškėje, lenkai tremtiniai ir kaliniai stengėsi apsigyventi didesniuose Rytų ir Pietryčių Lietuvos miestuose ir miesteliuose. Didžiausi traukos centrai buvo Vilnius ir Naujoji Vilnia.

Tuometinės Lenkijos valdžios pastangomis 1955–1959 m. buvo atnaujinta iki Antrojo pasaulinio karo buvusių Lenkijos piliečių

lenkų ir žydų repatriacija iš SSRS į Lenkiją. Pirmiausia ji apėmė lageriuose buvusius lenkus ir žydus. Lietuvos gyventojai lenkai ir žydai taip pat pasinaudojo šiuo procesu ir tiesiai iš Sibiro išvyko į Lenkiją. 1956 m. Lietuvos teritoriją įtraukus į repatriacinę erdvę, per kelerius metus į kaimyninę šalį išvyko daug stalinizmo metais represuotų lenkų tremtinių ir politinių kalinių.

Gyventi į Rytų ir Pietryčių Lietuvą atvyko represuotų gyventojų iš kitų Lietuvos regionų ar gretimų sovietinių respublikų – čia jie tikėjosi lengviau adaptuotis. Kai kurie jų iš išvykstančių į Lenkiją asmenų įsigydavo nekilnojamojo turto, kuris garantavo registraciją, įsidarbindavo daugiataučiuose pramonės įmonių kolektyvuose, įstodavo į profesines ar aukštąsias mokyklas.

Tuometinė LSSR valdžia varžė represuotų asmenų grįžimą į respubliką, daugumai jų nesuteikė galimybės stabilizuoti savo materialinės padėties, t. y. jie neturėjo teisės susigrąžinti konfiskuoto turto ar gauti kompensacijos už jį. Lenkų prisitaikymą

sunkino ir tai, kad jų socialiniai ryšiai buvo nutraukti dėl pokarinės lenkų repatriacijos (1944–1947 m.) iš Lietuvos į Lenkiją.

Sovietinis saugumas sekė sugrįžusius kalinius ir tremtinius, laikė juos nepatikima ir sovietų valdžiai nepalankia gyventojų grupe. Aktyvesni žmonės patyrė psichologinį spaudimą ir ideologines priemones (buvo kviečiami apklausti, svarstomi darbo kolektyvuose, organizuojamos jų šmeižto kampanijos spaudoje ir kt.).

Represinė sovietų valdžios politika lėmė lenkams skaudžius ilgalaikius emocinius praradimus: kai kurių represuotų lenkų šeimų vieni nariai atsidūrė Lenkijoje ir beviltiškai stengėsi ką nors sužinoti apie SSRS likusius represuotus narius; kiti represuotieji visam laikui liko gyventi Sibire ar Kazachstane, tretį stengė grįžti ir įsikurti Lietuvoje. Ilgą laiką vienintelis išblaškytų šeimų bendravimo būdas buvo kontroliuojamas susirašinėjimas. Tačiau būta nemažai šeimų, kurių ryšiai niekada nebuvo atkurti.

Nuorodos

¹ Р. Медведев, *Никита Хрущев. Отец или отчим советской „оттепели“?*, Москва, 2006, с. 127–132, 139–144; *История России. XX–начало XXI века*, Москва, 2006, с. 674–677; А. Барсенков, А. Вдовин, *История России. 1917–2004*, Москва, 2005, с. 479–497; *Реабилитация: как это было*, Москва, 2000, с. 7–12; Ю. Стецовский, *История советских репрессий*, т. 2, Москва, 1997, с. 332–372; В. Наумов, „Н. С. Хрущев и реабилитация жертв массовых политических репрессий“, *Вопросы истории*, 1997, т. 4, с. 19–25; I. Scherbakowa, *Gefängnisse und Lager im sowjetischen Herrschaftssystem* [prieiga internete: <<http://www.germanvictims.com/wp-content/uploads/2013/06/Gefaengnisse-und-Lager-im-sowj-system-memorial-de-Scherbakova.pdf>>, žiūrėta 2013-11-15]. Politinės reabilitacijos klausimu parengtos šios disertacijos: О. Лавинская, *Внесудебная реабилитация жертв политиче-*

ских репрессий в СССР в 1953–1956 гг., Москва, 2008; П. Матюшин, *Репрессии 1930-х гг. и политическая реабилитация 1950-х–начала 1960-х гг. Исторический опыт и уроки (на материалах доктора исторических наук, профессора И. Д. Кузнецова)*, Чебоксары, 2008; Е. Путилова, *История государственной реабилитационной политики и общественного движения за увековечение памяти жертв политических репрессий в России (1953–начало 2000-х гг.)*, Екатеринбург, 2011.

² В. Наумов, *op. cit.*, с. 35.

³ S. F. Cohen, *The Victims Return. Survivors of the Gulag after Stalin*, New York, 2011; A. Weiner, „The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics“, *The Journal of Modern History*, 2006, Vol. 78, p. 333–376; Шпрау М., *Жизнь после ГУЛАГа. Молодежь после лагерей и репрессий* [prieiga internete: <<http://magazines.russ.ru/nz/2013/1/s14.html>>, žiūrėta 2013-11-14].

⁴ S. F. Cohen, op. cit., p. 59–62.

⁵ A. Applebaum, *Gulago istorija*, Vilnius, 2009, p. 494–511.

⁶ D. Gailienė, *Ką jie mums padarė*, Vilnius, 2008; D. Gailienė, E. Kazlauskas, „Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai“, *Sunkių traukų psichologija. Politinių represijų padariniai*, Vilnius, 2004, p. 78–126; J. Kuprytė, „Galimybės tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2 (6) [prieiga internete: <<http://www.genocid.lt/Leidyba/6/jurgita.htm>>]; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1995, p. 378–381; 396–398; Tas pats, *Teroras 1940–1958*, Vilnius, 2012, p. 255–258, 271; G. Hryciuk, „Deportacje z terenów Litewskiej SRR w latach 1944–1952“, *Wrocław na litewskie millenium. Materiały z uroczystej konferencji z okazji 1000-lecia udokumentowania nazwy Litwa*, Wrocław, 2010, s. 131–141; T. Balkelis, „Ethnicity and Identity in the Memoirs of Lithuanian Children Deported to the Gulag“, *Maps of Memory*, Vilnius, 2012, p. 70.

⁷ G. Hryciuk, op. cit., s. 141.

⁸ *Реабилитация: как это было*, Москва, 2000; *ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960*, Москва, 2002, s. 164–181; *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius, 1995, p. 600–610.

⁹ *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 2–3, Vilnius, 1998–2009.

¹⁰ K. Burinskaitė, „KGB prieš buvusius kalinius ir tremtinius“, *Genocidas ir rezistencija*, 2008, Nr. 2 (24) [prieiga internete: <<http://www.genocid.lt/centras/lt/727/a/>>, žiūrėta 2013-07-23]; K. Burinskaitė, *LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990. Daktaro disertacija*, Vilnius, 2011, p. 80–82; A. Weiner, A. Rahi-Tamm, *Getting to Know You: The Soviet Surveillance System, 1939–57*, s. 33 [prieiga internete: <<http://www.staff.amu.edu.pl/~ewa/Weiner,%20RahiTamm,%20The%20Soviet%20Surveillance%20System%201939%201957.pdf>>, žiūrėta 2013-11-14].

¹¹ *Przeżyliśmy lagry. Wspomnienia żołnierzy okręgu wileńskiego AK (1945–1949)*, Warszawa, 2011; W. Zarzycki, *Z Wilna do Workuty. Wspomnienia komendanta garnizonu okręgu wileńskiego AK*, Warszawa, 2011; J. Surwiło, *Rachunki nie zamknięte*; Z. Jankowski, *Wspomnienia 2. Wileńskiej Brygady AK oraz z Kaługi*, Bydgoszcz, 1998; T. Gin-

ko, *Wspomnienia z Kaługi 1944–1946*, Bydgoszcz, 1993; *Archiwum Wschodnie*, Warszawa, 2006 [prieiga internete: <<http://www.karta.org.pl/pdf/original/12634264941128.pdf>>].

¹² V. Stravinskienė, „Lietuvos lenkų teritorinis pasiskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antrasis pusmetis–1947 metai)“, *Lituanistica*, 2005, Nr. 4, p. 17–19.

¹³ D. Rogut, *Polacy z Wilenszczyzny w obozach sowieckich „saratowskiego szlaku“ (1945–1949)*, Warszawa, 2003, s. 28.

¹⁴ Z. Jankowski, op. cit., s. 179.

¹⁵ A. Bubnys, „Stosunki litewsko-polskie podczas II wojny światowej“, *Tematy polsko-litewskie*, Olsztyn, 1999, s. 132.

¹⁶ V. Stravinskienė, „Lietuvos lenkų trėmimai: 1941–1952“, *Istorija*, 2012, Nr. 3, p. 41–42.

¹⁷ V. Stravinskienė, *Tarp gimtinės ir Tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959 m.)*, Vilnius, 2011, p. 57.

¹⁸ Pažyma apie Vilniaus srities rajonų gyventojų skaičių ir etninę sudėtį 1952 m. sausio 1 d., LYA, f. 3387, ap. 14, b. 46, l. 85; LSSR KGB Trakų rajono įgaliotinio mjr. Makejevo agentūrinio-operatyvinio darbo 1956 m. ataskaita, ibid., f. K-1, ap. 3, b. 518, l. 93.

¹⁹ *1959 m. visasąjunginio gyventojų surašymo duomenys (Lietuvos TSR miestai ir rajonai)*, Vilnius, 1962, p. 108–109.

²⁰ 1956–1957 m. buvo priimti specialūs nutarimai, draudžiantys politiniams kaliniams ir tremtiniams grįžti į Lietuvą, žr. *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, p. 600–604.

²¹ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio raštelis SSRS KGB pirmininko pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui apie SSRS KGB 1955 m. gruodžio 27 d. direktyvos Nr. 161ss vykdymą, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 510, l. 145; *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 415, 417.

²² LSSR KGB Pagėgių, Pandėlio, Rietavo, Telšių, Ukmergės, Utenos rajonų įgaliotinių agentūrinio-operatyvinio darbo 1959 m. ataskaitos, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 273, l. 17, 30, 129, 182, 214, 224.

²³ LSSR KGB Trakų rajono įgaliotinio mjr. Makejevo agentūrinio-operatyvinio darbo 1956 m. ataskaita, ibid., ap. 3, b. 518, l. 105; LSSR KGB Trakų rajono įgaliotinio mjr. Makejevo agentūrinio-operatyvinio darbo 1958 m. ataskaita, ibid., b. 549, l. 69; LSSR KGB Nemenčinės rajono įgaliotinio mjr. Abramovo 1959 m. rugsėjo 4 d. pažyma, ibid., b. 558, l. 166.

²⁴ Panaši padėtis buvo ir kituose SSRS miestuose. Pavyzdžiui, kai kurie politiniai kaliniai po nesėkmingų bandymų įsikurti Maskvoje buvo priversti pradėti gyvenimą provincijoje, žr. S. F. Cohen, op. cit., p. 40.

²⁵ LKP CK Administracinio skyriaus vedėjo pavaduotojo Bylinskio 1953 m. vasario mėn. pažyma apie LSSR milicijos organų darbą, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 145, l. 46.

²⁶ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio ir LSSR vidaus reikalų ministro A. Gailevičiaus 1956 m. kovo 29 d. ataskaitinė informacija SSRS KGB pirmininkui I. Serovui ir SSRS vidaus reikalų ministrui N. Dudorovui, ibid., b. 224, l. 5–6.

²⁷ Vilniaus m. Pasų registracijos skyriaus viršininko Kazancevo 1957 m. gegužės 20 d. pažyma apie natūralų gyventojų (suaugusiųjų) judėjimą Vilniuje 1957 m. sausio–gegužės mėn., ibid., f. 1771, ap. 191, b. 326, l. 61–62; Pažyma apie gyventojų registraciją Vilniaus mieste 1957 m. sausio 1–rugsėjo 1 d., 1958 m. sausio 1–rugsėjo 1 d., 1959 m. sausio–rugsėjo mėn., LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2761, l. 118; b. 4823, l. 42, 52.

²⁸ Vilniaus m. darbo žmonių deputatų tarybos vykdomojo komiteto pirmininko J. Vildžiūno 1959 m. gegužės 19 d. ataskaitinis raštelis LSSR Ministrų Tarybai, ibid., l. 23.

²⁹ Švenčionių rajono 1958 m. gruodžio 20 d. partinio susirinkimo protokolas, LYA, f. 3430, ap. 22, b. 2, l. 16.

³⁰ LSSR KGB Naujosios Vilnios rajono įgaliotinio agentūrinio-operatyvinio darbo 1956 m. ataskaita, ibid., ap. 15, b. 2019, l. 68; J. Surwiło, op. cit., s. 126.

³¹ 1956–1957 m. į LSSR iš Lenkijos atvyko apie 18,5 tūkst. asmenų, į Lenkiją 1957 m. buvo nuvykę daugiau kaip 2 tūkst. LSSR gyventojų, žr. LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio ataskaitinis raštelis SSRS KGB 4-osios valdybos viršininkui F. Chitinovui, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 528, l. 46; LSSR KGB 2-ojo skyriaus 7–9-ojo poskyrių pastabos apie kontržvalgybinį darbą, ibid., b. 583, l. 58.

³² LSSR KGB Naujosios Vilnios rajono įgaliotinio mjr. Dmitrijevo 1958 m. gruodžio 20 d. ataskaita LSSR KGB pirmininkui gen. mjr. K. Liaudžiui, ibid., b. 549, l. 113.

³³ SSRS VRM 1956 m. balandžio 5 d. pranešimas SSKP CK, ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960, c. 164–181.

³⁴ P. Медведев, op. cit., c. 143.

³⁵ LSSR KGB Trakų rajono įgaliotinio pplk. Makejevo agentūrinio-operatyvinio darbo 1960 m. ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 274, l. 154.

³⁶ LSSR KGB Vilniaus rajono įgaliotinio mjr. Gorevo agentūrinio-operatyvinio darbo 1958 m. ataskaita, ibid., ap. 3, b. 548, l. 241.

³⁷ LSSR KGB Nemenčinės rajono įgaliotinio mjr. Abramovo 1959 m. rugsėjo 4 d. pažyma apie darbą 1959 m. sausio–rugsėjo mėn., ibid., b. 558, l. 166.

³⁸ LSSR KGB Naujosios Vilnios rajono įgaliotinio mjr. Dmitrijevo 1958 m. gruodžio 20 d. darbo ketvirtąją liniją ataskaita, ibid., ap. 15, b. 2022, l. 54.

³⁹ M. Bykowska, „Z Wilna do kopalń Donbasu“, *Nasz Dziennik*, 28 listopada 2012 [prieiga internete: <<http://www.naszdziennik.pl/wp/16286,z-wilna-do-kopaln-donbasu.html>>, žiūrėta 2013-08-07].

⁴⁰ M. IIImpay, op. cit.

⁴¹ *Człowiek żyje, żeby coś po sobie zostawić...* [prieiga internete: <<http://l24.lt/pl/spoleczenstwo/item/15682-czlowiek-zyje-zeby-cos-po-sobie-zostawic>>, žiūrėta 2013-08-06].

⁴² I. Volochovič pareiškimas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui (LKP CK gautas 1956 m. rugsėjo 14 d.), LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 3965, l. 44.

⁴³ M. Nosevič 1956 m. rugsėjo mėn. laiškas, ibid., b. 3960, l. 60.

⁴⁴ LSSR KGB Švenčionėlių rajono įgaliotinio vyr. lt. Žemio agentūrinio-operatyvinio darbo 1957 m. ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 539, l. 272; H. Gładkowska, „Wspomnienia przy świętecznym stole“, *Kurier wileński*, 22 kwietnia 2011 [prieiga internete: <<http://kurierwilenski.lt/2011/04/22/wspomnienia-drogi-zycia-przy-swiatecznym-stole/>>].

⁴⁵ LSSR VRM 1-ojo spec. skyriaus viršininko pavaduotojo Nosovo 1954 m. liepos 9 d. raportas LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojui A. Gocevui, LYA, f. V-135, ap. 7, b. 421, l. 107.

⁴⁶ Ibid., l. 108–109.

⁴⁷ Komisijos tremtinių byloms nagrinėti 1953 m. liepos–1954 m. gruodžio mėn. posėdžių protokolai, ibid., b. 370, l. 1–190.

⁴⁸ LSSR VRM 1-ojo spec. skyriaus viršininko pavaduotojo E. Švarco 1961 m. vasario 27 d. pažyma apie Komisijos tremtinių byloms nagrinėti darbo rezultatus, ibid., b. 421, l. 144.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ 1963 m. birželio 5 d. pažyma apie Komisijos tremtinių byloms nagrinėti darbo rezultatus, ibid., l. 156.

⁵¹ Piliiečių prašymus dėl tremties panaikinimo nagrinėjančios komisijos 1953 m. spalio 6 d., 1954 m. kovo 30 d., 1954 m. birželio 1 d., 1954 m. liepos 12 d., 1954 m. rugsėjo 14 d., 1954 m. rugsėjo 29 d., 1954 m.

lapkričio 1 d., 1954 m. gruodžio 3 d., 1954 m. gruodžio 23 d. posėdžių protokolai, *ibid.*, b. 370.

⁵² LSSR Ministrų Tarybos 1957 m. kovo 5 d. nutarimas, *ibid.*, b. 653, l. 64–65.

⁵³ Ataskaitinis raštelis apie LKP CK biuro sprendimu sudarytos Komisijos tremtinių byloms nagrinėti darbą 1958 m. gegužės 1 d., *ibid.*, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 127–128.

⁵⁴ Širvintų rajono vykdomojo komiteto pirmininko R. Talado 1954 m. rugsėjo 2 d. raštas LSSR Ministrų Tarybos pirmininkui M. Gedvilui, LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 3414, l. 196–197.

⁵⁵ J. Garbėno dienoraštis, Mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 8-37, l. 49.

⁵⁶ Vikentijaus Rakečio 1955 m. gegužės 3 d. pareiškimas LSSR Ministrų Tarybos pirmininkui M. Gedvilui, LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 3670, l. 51.

⁵⁷ LSSR Ministrų Tarybos Laiškų grupės vedėjo G. Rajecko 1956 m. rugpjūčio 29 d. raštas B. Bučinskiui, *ibid.*, b. 3963, l. 105.

⁵⁸ M. Nosevičiaus 1956 m. sausio 25 d. prašymas, *ibid.*, b. 3960, l. 23–23 a. p.

⁵⁹ [1956 m.] skundas SSRS Ministrų Tarybos pirmininkui N. Bulganinui, *ibid.*, b. 3963, l. 96.

⁶⁰ V. Stravinskienė, *Tarp gimtinės ir Tėvynės*, p. 245.

⁶¹ Komisijos tremtinių byloms nagrinėti pirmininko K. Preikšo 1958 m. gegužės mėn. ataskaitinis pranešimas, LYA, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 125.

⁶² I. Stravinskienė, *Tarp gimtinės ir Tėvynės*, p. 245.

⁶³ Irkutsko srities VRM 4-ojo spec. skyriaus nutarimai dėl spec. perkeltųjų lenkų, LYA, f. V-135, ap. 7, b. 508, l. 1–420.

⁶⁴ LSSR KGB Nemenčinės rajono įgaliotinio mjr. Abramovo 1959 m. balandžio 15 d. pažyma, *ibid.*, ap. 3, b. 56, l. 141.

⁶⁵ LSSR KGB Eišiškių rajono įgaliotinio mjr. Miniuko ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą 1956 m., *ibid.*, b. 518, l. 73; LSSR KGB Nemenčinės rajono įgaliotinio mjr. Abramovo agentūrinio-operatyvinio darbo 1957 m. ataskaita, *ibid.*, b. 537, l. 274.

⁶⁶ LSSR KGB Naujosios Vilnios rajono įgaliotinio mjr. Dmitrijevo 1958 m. birželio 20 d. ataskaitinis raštas LSSR KGB komiteto 4-osios valdybos viršininkui, *ibid.*, ap. 15, b. 2022, l. 18; LSSR KGB Šalčininkų rajono įgaliotinio kpt. Lapenkovo ataskaitinis raštelis apie agentūrinio-operatyvinio darbo rezultatus 1958 m., *ibid.*, ap. 3, b. 546, l. 95.

⁶⁷ *Przeżyliśmy lagry. Wspomnienia żołnierzy okręgu wileńskiego AK (1945–1949)*, Warszawa, 2011, s. 26; E. Marzec, *Losy Polaków na Wschodzie – Piętno zesłania* [prieiga internete: <http://www.christopher-jablonski.com/pl/ewelina_marzec/losy_polakow.shtml>, žiūrėta 2013-06-26].

⁶⁸ *Przeżyliśmy lagry*; E. Marzec, *Losy Polaków na Wschodzie – Piętno zesłania* [prieiga internete: <http://www.christopher-jablonski.com/pl/ewelina_marzec/losy_polakow.shtml>, žiūrėta 2013-08-07].

⁶⁹ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio ataskaitinis raštelis SSRS KGB pirmininko pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui dėl SSRS KGB 1955 m. gruodžio 27 d. direktyvos Nr. 161ss vykdymo, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 510, l. 145–146.

⁷⁰ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1950 m. liepos 26 d. pažyma, *ibid.*, ap. 2, b. 17, l. 191.

⁷¹ K. Burinskaitė, *LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990*, p. 80–81.

⁷² LSSR KGB Vilniaus rajono įgaliotinio mjr. Gorevo agentūrinės-operatyvinės veiklos 1959 m. ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 257, l. 101.

⁷³ K. Burinskaitė, *LSSR KGB veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai 1954–1990*, p. 88.

⁷⁴ LSSR MGB 2-ojo skyriaus agentūrinio-operatyvinio darbo 1949 m. gegužės mėn. ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 2, b. 12, l. 197.

⁷⁵ S. F. Cohen, *op. cit.*, p. 107.

⁷⁶ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio ataskaitinis raštelis SSRS KGB pirmininko pavaduotojui gen. mjr. K. Lunevui dėl SSRS KGB 1955 m. gruodžio 27 d. direktyvos Nr. 161ss vykdymo, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 510, l. 151.

Vitalija Stravinskienė

REPPRESSED POLES, INHABITANTS OF EAST AND SOUTHEAST LITHUANIA: THEIR RETURN AND ADAPTATION (1953–1964)

Summary

Using historiography and archival material, the article explores the adaptation of the Poles, who returned to the east and southeast of Lithuania, the factors which influenced and caused their adaptation; identifies the number of people who suffered reprisals of the Soviet government and who returned to this region of Lithuania. It also looks at their regional distribution and describes the activities used by the Soviet security forces to control Poles who were former political prisoners and deportees. The study covers the years 1953–1964, the so-called the “thaw” period, when the majority of the Lithuanian population that had been repressed by the Soviet government was released and returned to Lithuania or settled in the neighbouring republics. Their return and adaptation was very different. Adaptation of the Lithuanian population of Polish nationality was aggravated by registration restrictions in Vilnius and discontinued social relations, because after the war a lot of their friends, relatives or acquaintances left for Poland. Therefore, many of them took advantage of the renewed repatriation (1955–1959) from the USSR to Poland and using the opportunity moved from Lithuania to the neighbouring country.

The following conclusions are formulated at the end of the article:

1. Poles should be considered one of the ethnic groups in the ethnically multinational eastern and southeastern part of Lithuania most severely affected by Soviet reprisals. Between 1944 and 1952, Soviet authorities repressed about 10 per cent of Poles who lived in the east and southeast of Lithuania. Due to the inconsistency of statistical data it is difficult to determine the precise number of Poles who returned to the east and southeast of Lithuania after political liberalisation. It is thought that there could be a few thousand of them.

2. Migration (both internal [in the republic] and international [to Poland]) should be considered as the factor facilitating adaptation of the former victims of reprisals by the Soviet regime. Obstructed by the Soviet government from settling back in their original homes, Polish deportees and prisoners tried to settle in the larger cities and towns of east and southeast Lithuania. Vilnius and Naujoji Vilnia were the biggest centres of attraction.

3. With the help of the Polish government, in 1955–1959 repatriation of Poles, former citizens of Poland (before

WWII), and Jews from the USSR to Poland was resumed. First, it included Poles and Jews who were former labour camp prisoners. Lithuanian Poles and Jews took advantage of the process and went straight from Siberia to Poland. In 1956, the territory of Lithuania was included in the repatriation space and within a few years, many deportees and political prisoners of Polish nationality who had been repressed in the era of Stalinism left for the neighbouring country.

4. Former residents of other Lithuanian regions or citizens of neighbouring Soviet republics who suffered Soviet reprisals and wanted to adapt more easily settled in the east and southeast of Lithuania. Some of them purchased real estate from those departing for Poland (which guaranteed them registration), got employment in multi-national teams of industrial companies, or entered vocational education and training schools or schools of higher education.

5. The then government of the Lithuanian SSR hampered the return of repressed people to the republic; most of them were prevented from stabilising their material situation, i.e. they were not granted the right to recover their confiscated property or receive compensation for it. Adaptation of the Poles was aggravated by the fact that their social relationships were discontinued due to the post-war repatriation of the people of their ethnicity (1944–1947) from Lithuania to Poland.

6. Soviet security kept prisoners and deportees who returned to Lithuania under surveillance and considered them an unreliable group of the population disloyal to the Soviet government. Psychological pressure and ideological means (invitations for questioning, initiations of discussions of their behaviour at workplaces, smear campaigns in the press, etc.) were applied against the more active individuals.

7. Repressive Soviet government policies led to long-term painful emotional consequences and losses among Poles: members of some repressed Polish families ended up alone in Poland and desperately tried to learn anything about the repressed members of the family who remained in the USSR; some repressed people stayed in Siberia or Kazakhstan, others managed to return and settle in Lithuania. For a long time the only way of communication between scattered members of families was controlled correspondence. However, there were a number of families whose relationships were never restored.

Kauno politechnikos instituto studentai ir dėstytojai KGB akiratyje (1951–1989 m.)

Represinės SSRS institucijos NKVD ir NKGB, vėliau – MGB (Valstybės saugumo ministerija) ir galiausiai – KGB (Valstybės saugumo komitetas) Lietuvoje vykdė sovietizaciją ir represijas prieš okupantams pavojingus asmenis. KGB padalinys prie LSSR Ministrų Tarybos nemažai dėmesio skyrė Kauno aukštosioms mokykloms, turėjusioms parengti sovietų valdžiai lojalius inteligentus. Tarpukariu Kaunas buvo laikinoji sostinė, o dauguma Kauno aukštųjų mokyklų buvo kilusios iš 1922 m. įkurto Lietuvos (nuo 1930 m. – Vytauto Didžiojo) universiteto, todėl šiame mieste gyveno nemažai tautinės inteligentijos, kuri darė įtaką jaunajai kartai. Straipsnyje apžvelgiamos KGB veiklos sritys ir metodai, kuriuos jis taikė didžiausios Kauno aukštosios mokyklos – Kauno politechnikos instituto (nuo 1990 m. – Kauno technologijos universitetas) – dėstytojams ir studentams.

ĮVADAS

1950 m. Kauno valstybinis Vytauto Didžiojo universitetas SSRS aukštojo mokslo ministro įsakymu reorganizuotas į Kauno politechnikos institutą (toliau – KPI), todėl čia dirbo nemažai tarpukario laikotarpio dėstytojų, buvo prisimenamos instituto ištakos ir reiškiamas pagarbus požiūris į istoriją, kuri tuo laikotarpiu buvo stipriai veikiamą cenzūros. Viskas, kas sukurta nepriklausomoje Lietuvoje, buvo menki-

nama, nes tai buvo padaryta „buržuazinių“ vyriausybių, o visi sovietiniai pasiekimai – hiperbolizuojami. XX a. šeštojo dešimtmečio pradžioje ideologinę cenzūrą vykdė ir inteligentijos tautinės savimonės slopinimu rūpinosi SSRS represinė institucija MGB, kuri 1954 m. buvo reorganizuota į KGB. Pagrindinės KGB funkcijos buvo kova su užsienio specialiųjų tarnybų veikla, „nacionalizmu“ ir antisovietine veikla. Be to, KGB žinioje buvo valstybės sienų ir kelionių į užsienį kontrolė, sąjunginių įmonių, visų valdžios ir visuomeninių įstaigų bei institucijų priežiūra¹. LSSR KGB veiklos sritys buvo šios: valstybingumo siekių ir tautinės savimonės slopinimas; ideologinė švietimo, mokslo ir kultūros cenzūra; okupuotos Lietuvos teritorijos kontrolė; politinis ir pramoninis šnipinėjimas užsienio šalyse. Kol LSSR neturėjo ryšių su užsienio šalimis, KGB vykdė ideologinę cenzūrą, domėjosi inteligentų tautinės savimonės slopinimu ir rūpinosi, kad būtų politiniai kaliniai ir tremtiniai nedarytų įtakos jaunimui. 1988 m. vasarą susikūrus Lietuvos persitvarkymo sąjūdžiui ir prasidėjus tautiniam atgimimui, KGB sekė įvykius ir besikuriančias naujas organizacijas, tačiau jo veikla buvo paralyžiuota. 1990 m. kovo 11 d. atkūrus valstybingumą, ši represinė struktūra buvo panaikinta, tačiau liko tūkstančiai su ja susijusių asmenų, kuriuos galima šantažuoti, kuriais galima manipuliuoti, todėl šiai temai reikia daugiau viešumo ir mokslinių tyrimų.

Šios temos istoriografija negausi. Kauno technologijos universiteto (toliau – KTU) docentas Albinas Tamašauskas monografijoje, analizuojančioje Kauno universiteto ir KPI komunistų partijos organizacijų ideologinę ir represinę veiklą, šiek tiek rašė ir apie komunistų partijos bei KGB bendradarbiavimą². Fragmentiškos informacijos apie KPI dėstytojų ir studentų susidūrimus su KGB randama monografijoje, skirtoje instituto rektoriui prof. Kazimierui Baršauskui³, Nijolės Gaškaitės, Algimanto Nako ir Laimos Anglickienės darbuose, skirtuose jaunimo antisovietinio pasipriešinimo studijoms⁴. Straipsnyje naudojami Arvydo Anušausko monografijoje pateikti KGB agentų Lietuvos aukštosiose mokyklose duomenys⁵.

Straipsnio tikslas – apžvelgti veiklą ir metodus, kuriuos KGB taikė prieš KPI dėstytojus ir studentus 1951–1989 m. Darbe gausiai naudojami Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) dokumentai: LSSR KGB Kauno m. skyriaus metinių pažymų ir agentūrinių-operatyvinių planų, agentūrinio darbo su inteligentija ir akademinio jaunimo pažymų, dokumentų apie mokslininkų panaudojimą techniniam šnipinėjimui ir kt. duomenys. Archyviniai dokumentai gana fragmentiški, iš jų kartais sunku nustatyti sekamą ar verbuojamą asmenį, nes kai kurios pavardės Lietuvoje gana populiarios, be to, jos pateiktos be vardų, kartais nenurodyta, kokioje Kauno aukštojoje mokykloje ir kokias pareigas asmuo ėjo, galimi iškraipymai rašant rusų kalba. Taip pat pažymose neatsispindi, ar KGB darbuotojai įvykdė savo ketinimus (ar užverbavo numatytą asmenį ir privertė bendradarbiauti, ar panaudojo jį techniniam šnipinėjimui), tačiau iš jų galima nustatyti KGB interesų sritis ir tendencijas. Straipsnyje taip pat naudojami dokumentai iš KTU archyve saugomų dėstytojų ir studentų bylų, kuriose yra informacijos apie vykdytas „perauklėjimo priemones“, amžininkų atsiminimai ir liudijimai.

TAUTINĖS SAVIMONĖS IR VALSTYBINGUMO SIEKIŲ SLOPINIMAS KPI

1950 m. pabaigoje, kai Kauno universitetas buvo reorganizuotas į KPI, Lietuvoje dar vyko partizaninis karas, kurį nuslopinti bandė MGB. Jaunimas simpatizavo partizanams, kai kurie jaunuoliai buvo jų ryšininkai, platino pagrindinę spaudą ir pan. 1952 m. MGB atskleidė pagrindinę Kauno ir Vilniaus aukštųjų mokyklų studentų organizaciją „Vieningoji darbo sąjunga“, kuriai priklausė ir buvo suimti KPI Elektrotechnikos fakulteto ketvirto kurso studentai Tadas Jagelavičius, Jonas Kreimeris ir Alfonsas Urbonas bei Mechanikos fakulteto ketvirto kurso studentai Vytautas Bukauskas ir Vytautas Kaminskas. Galutiniu savo siekiu organizacija laikė laisvos, nepriklausomos ir demokratinės Lietuvos sukūrimą, o tarp kitų tikslų – ideologinę kovą su sovietų valdžia, karo metų ir pokario laikotarpio lietuvių tautosakos (dainų, anekdotų) rinkimą, programos, pagal kurią Lietuvoje atgavus nepriklausomybę būtų įgyvendintas socialinis teisingumas, sudarymą⁶. Organizacijos nariai rašė į pagrindžio spaudą straipsnius, referatus, eilėraščius, anekdotus. Iš pagrindžio gaudavo „Laisvės varpą“, „Laisvės žvalgą“, „Į kovą“ ir kitos partizanų spaudos, kurią platindavo. 1952 m. pavasarį organizaciją išdavė į ją infiltruotas MGB agentas Vytautas Murauskas. 1952 m. gruodžio 23–27 d. 16 organizacijos narių buvo nuteisti 25 metams lagerio ir papildomai 5 metams tremties. Nuosprendyje rašoma:

„1952 m. rudenį Lietuvos TSR MGB išaiškino antitarybinę nacionalistinę organizaciją, vadinamąją Vieningąją darbo sąjungą (VDS), kurios tikslas buvo antitarybinė agitacija ir tarybų valdžios nuvertimas Lietuvos respublikoje su užsienio intervencijos pagalba. [...] VDS padėjo ginkluotai nacionalistinei

bandai, aprūpindama ją popierium, ir perdavė radijo imtuvą. Teikė banditams informaciją apie antitarybines laidas iš užsienio, taip pat antitarybinius straipsnius, kad jie būtų išspausdinti. Svarstė apie „penktosios kolonos“ darbo metodų panaudojimą. Gavo iš banditų šnipinėjimo ir žinių perdavimo į užsienį instrukciją.⁴⁷

Po Josifo Stalino mirties per sovietinius lagerius nusiritus sukilimų ir streikų bangai, iš įkalinimo vietų į laisvę pradėta išleisti politinius kalinius. 1955–1956 m. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo komisija pradėjo iš naujo nagrinėti politinių kalinių bylas⁸. Dauguma kaltinimų pripažinti nepagrįstais, o nuteistieji paleisti. 1955 m. į Lietuvą grįžo T. Jagelavičius, J. Kreimeris ir A. Urbonas, o 1956 m. – V. Bukauskas ir V. Kaminskas. Buvę nuteistieji siekė tęsti mokslus ir įsidarbinti, tačiau susidūrė su KGB persekiojimu. T. Jagelavičius, J. Kreimeris ir A. Urbonas norėjo toliau mokytis KPI. Visi trys draugai susitiko KPI priėmimo komisijoje. J. Kreimeris atsiminimuose rašo: „[...] šviesios atminties rektorius prof. K. Baršauskas pasakė, kad esu nekaltas ir būsiu priimtas į Elektromechanikos fakulteto IV kursą toliau tęsti studijų, tik pirmąjį semestrą negausiu stipendijos. O toliau, jei gerai mokysiuos, – gausiu.“⁴⁹

KPI rektorius K. Baršausko dėka visi trys draugai buvo priimti tęsti mokslų. Vėliau į Lietuvą grįžę V. Kaminskas ir V. Bukauskas negalėjo baigti studijų dėl KPI mandatinės komisijos sprendimo, nors fakultetų dekanai studijuoti leido.

Studentus išdavęs MGB agentas V. Murauskas baigė Vilniaus universiteto Teisės fakultetą ir aspirantūrą Maskvoje, įstojo į komunistų partiją, dirbo Kauno medicinos instituto Marksizmo-leninizmo ir KPI TSKP istorijos katedrose, vėliau – KPI Filosofijos katedroje¹⁰. Kai iš lagerių pradėjo grįžti V. Murausko išduoti draugai, MGB agentas

pasijuto apgautas, nes jam buvo pažadėta, kad jie nebegrįš. Išdavikui pakriko nervai, kamavo persekiojimo manija, nepadėjo nė psichiatrijos ligoninė – 1964 m. gegužės 27 d. gyvenimą jis baigė savižudybe¹¹.

KGB reikalavo, kad į sovietus priešišškai žiūrintis jaunimas nepatektų į aukštąsias mokyklas, ir priekaištavo aukštųjų mokyklų vadovams, kad jie nepaiso KGB nurodymų ir priima mokytis antisovietišškai nusiteikusius žmones. KGB duomenimis, 1956 m. KPI mokėsi 46, Kauno medicinos institute – 14, Kauno kūno kultūros institute – 3, Lietuvos žemės ūkio akademijoje – 6, Lietuvos veterinarijos akademijoje – 2, Vilniaus pedagoginiame institute – 6, Vilniaus universitete – 6 nepatikimi asmenys¹².

LSSR KGB pirmininkas Kazimieras Liaudis nurodė sudaryti politiškai nepatikimų studentų sąrašus, kad „svetimas elementas“ nepatektų į aukštąsias mokyklas. Rektorius prof. K. Baršauskas dažnai nepaisė KGB nurodymų ir priimdavo į šią aukštąją mokyklą dirbti ar mokytis žmones, nukentėjusius nuo sovietų represijų. 1956 m. KGB pirmininkas K. Liaudis pasipiktinęs pranešė LKP(b) CK pirmajam sekretoriui Antanui Sniečkui, kad KPI rektorius leido iš Tomsko ir Sibirsko aukštųjų mokyklų perkelti į savo vadovaujamą institutą tremtinių vaikus Algį Kregždę, Vilių Židonį, J. Berlingą, H. Šablinską, Romualdą Šakenį, A. Svilą ir kitus¹³. Prof. K. Baršauskas prisiėmė asmeninę atsakomybę, ir tremtinių vaikai galėjo toliau mokytis institute.

Po J. Stalino mirties KGB, norėdamas sustabdyti antisovietinę veiklą, vis dažniau taikė profilaktikos priemones. Įtariami antisovietine veikla asmenys būdavo sulaikomi, tardomi ir po keleto dienų paleidžiami. Tada represijų imdavosi komunistų partijos ir komjaunimo organizacijos – jų siūlymu nusikaltusieji buvo šalinami iš aukštųjų mokyklų, vyko vieši šių asmenų svarstymai ir

pasmerkimai komjaunimo susirinkimuose, spaudoje pasirodydavo juos smerkiančių straipsnių. 1959 m. spalio mėn. KGB sulaikė KPI studentą K. A., vieną iš 1955 m. Šilalės vidurinėje mokykloje gyvavusios pagrindinės organizacijos narių. Šios organizacijos nariai 1955 m. vasario 16 d. Šilalėje išplatino rašomąją mašinėlę spausdintus antisovietinius atsišaukimus, o tų pačių metų vasarą šie jaunuoliai, grįždami traukiniu iš Vilniuje vykusios dainų šventės, netoli Panerių išmetė pluoštą atsišaukimų pro vagono langą. Nuo šių įvykių jau buvo praėję ketveri metai. KGB iš suimto K. A. sužinojo, kad jo tėvai buvo ištremti, o jis, likęs Lietuvoje, stodamas į institutą, šį faktą nuslėpė. Pasinaudodami šia informacija, kagėbistai ištardė studentą, ir šis atvirai papasakojo apie veikusią moksleivių organizaciją. Jos nariai buvo sulaikyti, vienas nuteistas, kitiems taikytos vadinamosios profilaktinės priemonės. K. A. buvo svarstomas komjaunimo susirinkime ir iš šios organizacijos išmestas¹⁴.

1957 m. KGB atskleidė buvusio partizano, politinio kalinio Petro Paulaičio sukurtą Lietuvos laisvės gynėjų sąjungą, kurios skyriams vadovavo KPI studentai: Vitas Margaitis – Organizaciniam skyriui, Vladislovas Dryžas – Kontržvalgybos, Algimantas Kaušakys – Žvalgybos, Algimantas Talačka – Spaudos, Vitas Zaikauskas – Propagandos ir Kęstutis Jankauskas – Finansų ir ūkio. Organizacija įkurta 1955 m. rudenį, jos tikslas – „kelti studentų tautinę sąmonę“. 1957 m. lapkričio pradžioje buvo suimtas P. Paulaitis, o vėliau – ir studentai, kuriuos išdavė provokatorius¹⁵. V. Margaitis buvo suimtas lapkričio 10 d. Kauno–Kybartų traukinyje ir išlaipintas Kazlų Rūdos stotyje. Jis važiavo namo į Pilviškius ir portfelyje vežėsi draudžiamos literatūros, nes žinojo, kad P. Paulaitis jau suimtas, ir bijojo, kad ir pas jį gali daryti kratą. Tarp knygų rasta nuotrauka, kurioje buvo nusifotografavę

P. Paulaitis, Juozas Mickaitis, keturi KPI ir vienas Lietuvos žemės ūkio akademijos studentas. Apie tai, kad suimtas pažįstamas ir reikia į tėviškę parsivežti keletą senų knygų, jis buvo papasakojęs kaimynui iš Pilviškių Kęstučiui Rinkevičiui, kuris dalyvavo teisme kaip liudytojas ir, pasirodo, buvo KGB provokatorius¹⁶. K. Rinkevičius turėjo pistoletą, iš kurio kartą buvo davęs V. Margaičiui pašaudyti, todėl studentas juo pasitikėjo.

V. Margaitis ir A. Talačka suėmimo metu mokėsi Elektrotechnikos fakulteto ketvirtame, V. Dryžas ir A. Kaušakys – Mechanikos fakulteto ketvirtame, o V. Zaikauskas – Mechanikos fakulteto trečiame kurse. Tardomiems suimtiems studentams penkias paras buvo neleidžiama miegoti, grasinama, taikytos kitos psichologinio poveikio priemonės. Tardytojai V. Margaitį spaudė prisipažinti, kur laiko ginklą ir šovinius, tada jis suprato, kad juos išdavė K. Rinkevičius, ir pasakė, kur šoviniai.

1958 m. balandžio 11–12 d. įvyko Lietuvos laisvės gynėjų sąjungos narių teismas. P. Paulaitis buvo nuteistas 25 metams lagerių, J. Mickaitis – 8, V. Margaitis – 3¹⁷, A. Kaušakys, A. Talačka, K. Jankauskas ir V. Zaikauskas – 2, V. Dryžas – 1 metams. Studentai buvo nuteisti pagal SSRS baudžiamosios kodekso 58-10 ir 58-11 straipsnius, kalėjo įvairiuose Mordovijos lageriuose. Grįžę iš lagerių, jie norėjo mokytis toliau, bet to neleido mandatinė komisija, nepadėjo net rektorius K. Baršauskas. A. Kaušakys ir V. Dryžas vėliau įstojo į KPI neakivaizdinį skyrių, o V. Margaitis – į KPI vakarinį skyrių Vilniuje ir sėkmingai baigė mokslus.

1958 m. kovo 14 d. KGB suėmė KPI studentes Nijolę Gaškaitę ir Birutę Putrimaitę, kurios priklausė pagrindinei antisovietinei „Laisvę Lietuvai“ organizacijai, kurią įkūrė buvę Pandėlio mokyklos moksleiviai. Faktinis organizacijos vadovas buvo Veterinarijos akademijos studentas A. Susnys. 1958 m.

vasario 18 d. A. Susnio, Petro Plumpos, N. Gaškaitės ir B. Putrimaitės veiklai tirti buvo pradėta agentūrinė byla „Optika“ (bylos pavadinimas parinktas pagal atsišaukimų gamybos būdą). KGB darbuotojai nutarė šalia N. Gaškaitės ir B. Putrimaitės buto įrengti pokalbių klausymosi aparatūrą. Tokia įranga buvo įtaisyta gretimame archyvinio agento „Turisto“, taip pat A. Susnio bute. Vasario pabaigoje aparatūra užfiksavo A. Susnio, P. Plumpos, N. Gaškaitės ir B. Putrimaitės pokalbį, kuriame buvo aptariamoms akcijoms, nukreiptoms prieš 1958 m. kovo 16 d. vykšančius SSRS Aukščiausiosios Tarybos rinkimus. Organizacija nutarė pagaminti ir Vilniuje bei Kaune išplatinti atsišaukimus, primenančius okupacinės valdžios neteisėtumą. Vėliau kagėbistai pripažino, kad jiems nepavyko įsikverbti į pačią organizaciją, nors byloje veikė keli agentai – „Lakūnas“, „Studentas“, „Jakimas“, „Savčiukas“ ir kt.¹⁸

Artėjant rinkimams, kagėbistai nutarė A. Susnio ir N. Gaškaitės butuose atlikti slapta kratas. Kovo 13 d. tokia krata padaryta A. Susnio kambaryje. KGB operatyviniai darbuotojai rado ir slapta perfotografavo pagrindinės organizacijos „Laisvę Lietuvai“ programą, atsišaukimus, šriftą ir rėmelį su surinktu programos tekstu. Bijodami priešišku rinkimams akcijų, KGB operatyviniai darbuotojai ryžosi ilgiau nelaukti ir organizaciją sunaikinti. Buvo nutarta pirmiausia slapta sulaikyti A. Susnį su įkalčiais, o tada, remiantis jo parodymais, suimti kitus organizacijos narius. 1958 m. kovo 13 d. 21 val. operatyvinė grupė su kviestiniais iš „sovietinio aktyvo“ atvyko į Vilijampolę, tačiau A. Susnys buvo suimtas tik 23 val., kai iš jo namų išėjo P. Plumpa. Per kratą buvo paimti 146 „Laisvę Lietuvai“ organizacijos programos egzemplioriai. Ankstų kovo 14 d. rytą Kaune suimti kiti organizacijos nariai, beveik pas visus rasta atsišaukimų ir įvairių užrašų, kuriuos KGB ekspertai kvalifikavo kaip antisovietinius.

1961 m. Kaune buvo atskleista Vilniaus universiteto studento Zigmo Tamakausko vadovaujama pagrindinė religinė organizacija, kuriai priklausė KPI studentai Jonas Mykolaitis, Teresė Laurinavičiūtė ir asistentas Vilhelmas Bagdonas. Jie slapta švęsdavo tautines šventes, domėjosi Lietuvos istorija, puoselėjo tautinę katalikišką savimonę, tvarkė Nepriklausomos Lietuvos karių ir lakūnų kapus, platino draudžiamą spaudą ir spausdino antisovietinius lapelius¹⁹. Šio būrelio nariai prisiekdavo nuošaliame Ažuo-lyno kampelyje arba Arkikatedros zakristijos koplytėlėje, kur juos palaimindavo kunigas Vincentas Sladkevičius.

1961 m. sausį KGB suėmė šios grupės narius. Po dienos ištardyti KPI studentai buvo paleisti, tačiau vėliau vyko jų svarstymai grupėse, fakultetuose, komjaunimo komitete ir rektorate. T. Laurinavičiūtė-Ignatavičienė prisiminė, kad KGB darbuotojų ji buvo išvesta iš paskaitos, vykusios Rotušės rūmuose, nuvežta pas partorgą A. Jūrelę į centrinius KPI rūmus, o iš ten – į saugumą, kur buvo ištardyta ir vakare paleista. Svarstant komjaunimo komitete siurkštumu pasižymėjo komjaunimo sekretorius Petras TvariJonavičius, o rektorate – prorektorius Marijonas Martynaitis²⁰. Partorgas A. Jūrelė komunistams pranešė, kad į šios „nacionalistinės“ grupės susirinkimą kartą buvo atvykęs ir asistentas Vidmantas Jokūbaitis.

Nors buvo kilęs iš religingos šeimos, Jonas Mykolaitis, dar mokydamasis Pakruojo mokykloje, 1955 m. įstojo į komjaunimą. Pradėjęs studijuoti KPI, bendravo su kraštiečiais Kazimieru Kalibatu ir Vanda Kalibataite, priklausiusiais pagrindinei religinei grupei, kuri diskutavo religijos ir istorijos klausimais, šventė religines šventes. J. Mykolaitis tame nematė nieko bloga. Pasiaiškinime komjaunimo organizacijai jis rašė: „[...] man iš vaikystės buvo artimos religinės šventės su visais jų papročiais, kurios virtę beveik liau-

dies šventėmis – Užgavėnės, Velykos, Kalėdos [...]. Taip galvojau aš. Taip galvojo daug mano pažįstamų komjaunuolių, panašiai galvoja didelė dalis jaunimo ir dabar.“²¹

Panašiai pasiaiškiniame komjaunimo grupei rašė ir Statybos fakulteto ketvirto kurso studentė T. Laurinavičiūtė. Ji paminėjo ir priesaiką Ažuolyne, tačiau šį veiksmą vertino kaip žaidimą, o ne kaip pagrindinės organizacijos veiklą²². J. Mykolaitis ir T. Laurinavičiūtė aiškino, kad vėliau jų ryšiai su pagrindine grupe nutrūko. 1961 m. vasarį šie studentai už dalyvavimą studijuojant pirmuose kursuose religinėje pagrindinėje grupėje buvo pašalinti iš komjaunimo, o nuo kovo 1 d. „už elgesį, nesuderinamą su tarybinio studento vardu“, – ir iš instituto, nors J. Mykolaitis studijavo penktame, o T. Laurinavičiūtė – ketvirtame kurse.

Asistentas V. Bagdonas buvo nušalintas nuo pedagoginio darbo ir perkeltas į KPI Statybinių medžiagų ir konstrukcijų laboratoriją. V. Jokūbaitis represijų išvengė, tačiau buvo stebimas KGB. Vėliau jie abu parengė ir apgynė mokslų kandidato disertacijas, tapo docentais ir dirbo iš KPI kilusiam Vilniaus inžineriniame statybos institute²³.

Pašalintasis J. Mykolaitis įsidarbino Konstravimo biure prie Kauno radijo gamyklos inžinieriumi, o po metų kreipėsi į KPI rektorių prašydamas leisti baigti institutą ir ginti diplominį darbą. Darbovietei parašius gerą charakteristiką, leidimas buvo duotas. J. Mykolaičio diplominis darbas buvo įvertintas labai gerai ir sėkmingai apgintas, o 1962 m. lapkričio 15 d. jam buvo įteiktas diplomas, suteikiantis radijo inžinieriaus kvalifikaciją²⁴. 1962 m. rudenį T. Laurinavičiūtė buvo priimta į KPI Statybos fakulteto vakarinio skyriaus penktą kursą ir 1964 m. baigė pramoninės ir civilinės statybos specialybę²⁵. Tik rektorius prof. K. Baršausko užtarimas lėmė, kad pašalinti studentai po metų galėjo grįžti į institutą ir baigti studijas.

Tautinės trispalvės vėliavos iškėlimas buvo vienas sunkiausių nusikaltimų okupuotoje Lietuvoje. 1966–1969 m. Kaune keturis kartus buvo iškeltos aštuonios vėliavos. 1967 m. vasario 17 d. KGB šuo, sekdamas Ažuolyne tautines trispalves iškėlusią asmenų pėdsakais, atvedė į KPI 4-ojo bendrabučio 114 ir 115 kambarius²⁶. Įtarimas krito ant ledo ritulio žaidėjų komandos iš Šiaulių, kuri vasarį dalyvavo varžybose Kaune.

Tautinės vėliavos Kaune vasario 16-osios naktį buvo keliamos ir vėliau. KGB Kauno m. skyriaus vadovas Gediminas Bagdonas 1975 m. operatyvinių priemonių plane rašė, kad gaminti ir kabinti Nepriklausomos Lietuvos vėliavas pirmiausia linkę nacionalistiškai nusiteikę KPI studentai²⁷. Siekiant išgauti informaciją, agentas „Žaibas“ buvo pasodintas į vieną kamerą su buvusiu KPI absolventu Vidmantu Povilioniu. Agentui V. Povilionis pasipasakojo priklausęs pagrindinei organizacijai ir 1973 m. rengęsis iškelti virš Karmelitų bažnyčios vėliavą. 1975 m. V. Povilionis turėjo išeiti iš kalėjimo į laisvę, tad KGB rengėsi jį stebėti: įmontuoti jo bute klausyimosi aparatūrą, kontroliuoti jo susirašinėjimą ir kt.

Tarp studentiško jaunimo plito antisovietinės dainos, jos buvo populiarios net ir tarp komjaunimo aktyvistų. 1968 m. sausio 10 d. LSSR KGB Kauno m. skyriaus vadovas Henrikas Vaigauskas pranešime LSSR KGB pirmininkui Juozui Petkevičiui rašė, kad gauta nemažai signalų iš agentų, jog KPI studentai bendrabučiuose ir kitose viešose vietose dainuoja antisovietines dainas. Agentas „Gruzinskas“ pranešė, kad 1967 m. rugsėjo 21 d. įvyko Automatikos ir Radioelektronikos fakultetų profsąjungos konferencija, po kurios maždaug 30 asmenų grupė, daugiausia profsąjungos komiteto nariai, vakarieniaudama jaunimo kavinėje dainavo įvairias dainas, tarp jų ir dainą „Ažuolėlio šakos linko“ su antisovietiniu

priedainiu „Sėk, sesute, žalią rūtą, kad Lietuva laisva būtų, sėk, sesute, ir gvazdiką, kad neliktų bolševikų.“ Kai kurie vietoj žodžio „neliktų“ dainavo „išvytų“²⁸. Nustatyta, kad ši priedainį pradėjo ir aktyvūs jo atlikėjai buvo komjaunuoliai studentai Bronius Luža (Radioelektronikos fakulteto ketvirtakursis), Domininkas Slavinskas (Automatikos fakulteto penktakursis), Algimantas Regelskis (Radioelektronikos fakultetas), Antanas Kibilda (Radioelektronikos fakulteto penktakursis) ir Konstantinas Andrejevas (Automatikos fakulteto penktakursis). KGB nutarė šių studentų profilaktikai panaudoti instituto komjaunimo organizaciją ir studentų kolektyvą, apie tai buvo informuotas LKP(b) Kauno miesto komitetas.

Daugiau kaip mėnesį, nuo 1967 m. lapkričio 2 d. iki gruodžio 12 d., šių jaunuolių elgesys buvo svarstomas studentų grupėse ir instituto pirminėse komjaunimo organizacijose. Susirinkimuose kalbėję komjaunimo aktyvistai pasmerkė bendramokslų elgesį kaip nesuderinamą su sovietinio studento ir komjaunuolio vardu. Aktyvistai Baranauskas, Kaminskas, Alimas ir kiti pareiškė, kad jų elgesį galima laikyti šiurkščiu komjaunuoliškos drausmės pažeidimu, lengvabūdiškumu ir politinio budrumo netekimu. Jie piktinosi, kad paskutiniu metu minėta daina su antisovietiniu priedainiu institute labai paplitusi, ir tai negali ilgiau tęstis, o nusikalte studentai turi būti griežtai nubausti, gal net pašalinti iš komjaunimo.

Svarstomi studentai pripažino klydę, gailėjosi dėl savo elgesio ir žadėjo daugiau to nedaryti. KPI komjaunimo komiteto biuras, atsižvelgdamas į tai, kad „nusikalte“ studentai yra aktyvūs visuomenininkai ir gailisi dėl savo elgesio, nutarė studentams B. Lužai, D. Slavinskui, A. Regelskiui, A. Kibildai ir K. Andrejevui „už politinio budrumo praradimą“ pareikšti griežtą papeikimą. Šių studentų stebėjimą KGB patikėjo agentui

„Gruzinskui“, patikimiems asmenims Šidlauskui ir Zakarevičiui. Be to, KPI laikraštis „Už tarybinį mokslą“ išspausdino straipsnį, kuriame buvo pasmerktas „prasikaltėlių“ poelgis, o visi studentai raginami „padidinti politinį budrumą kovoje su priešo ideologine diversija“²⁹. KGB vadovai manė, kad antisovietines jaunimo nuotaikas skatina priešiška užsienio radijo propaganda ir nepakankamas politinis auklėjamasis darbas, bet ne sovietinė santvarka.

Daug dėmesio KGB skyrė Kraštotyros ir Turizmo būrelių narių kontrolei. 1982 m. KGB Kauno m. skyriaus viršininkas G. Bagdonas operatyviniame plane rašė, kad toliau platinami antisovietiniai kūriniai, prisidengiant religinėmis apeigomis ar kraštotyryne veikla, bandoma organizuoti įvairius susirinkimus, į kuriuos siekiama įtraukti kuo daugiau jaunimo, norint sukurstyti „nacionalistines aistras“³⁰.

1958–1960 m. pradėjo organizuotis etnokultūrinis sąjūdis, kurį sudarė turizmo, kraštotyros ir folkloro būreliai. Patys masiškiausi lietuviybės palaikytojai buvo žygeivių ir „Ramuvos“ judėjimai. Vieno iš žygeivių lyderių Kęstučio Čepėno skaičiavimais, vien 1960–1990 m. šiuose judėjimuose daugiau ar mažiau aktyviai dalyvavo keliolika tūkstančių asmenų, daugiausia moksleivių ir studentų, taip pat vyresnio amžiaus ilgamečių aktyvistų³¹. Žymiausi buvo Vilniaus universiteto žygeivių klubas ir KPI žygeivių klubas „Ažuolas“. „Ažuolo“ veikloje dalyvavęs V. Povilionis, kuris vėliau tapo politiniu kaliniu ir Kovo 11-osios Akto signataru, prisiminė: „Aš dalyvavau daugely studentiškų kelionių. Kartu su studentais buvau Tian Šanio kalnuose, buvau užsukęs į Čiornąją Padiną prie Saratovo, kur aplankėme XIX a. lietuvius tremtinius. Mūsų studentų grupės važiuodavo į Altajų, kur aplankydamas tuos Baisogalos, Šeduvos kaimus, kurių pavadinimai dar užsiliko.“³²

Žygeiviams rūpėjo tautos istorinė atmintis, todėl jie rinko atsiminimus, norėdami juos išsaugoti ir perduoti kitiems. Žygiuose buvo dirbamas ir patriotinis auklėjamasis darbas. Nuo pat grupės įkūrimo buvo laikomasi priešinimosi priespaudai politikos. Ir tai netrukus užfiksavo KGB, kuris nutarė stiprinti dalykinius santykius su aukštųjų mokyklų administracijomis, komunistų partijos ir komjaunimo komitetų atstovais, susitikimų metu juos informuoti apie neleistinus procesus tarp studentų ir patarti, kaip to išvengti. Į kraštotyros ir turizmo būrelius buvo stengiamasi infiltruoti KGB agentų. KGB Kauno m. skyriaus 1985 m. operatyviniame plane numatyta teikti pagalbą jauniems KGB darbuotojams, dirbantiems Kauno medicinos institute ir KPI tarp kraštotyryninkų³³.

Po to, kai 1972 m. susidegino Romas Kalanta, tradiciniai žygeivių sąskrydžiai buvo uždrausti, KGB ir sovietinės valdžios struktūros stengėsi užkirsti kelią kraštotyros akcijoms. Žygeiviai rado išeitį, kaip apeiti draudimus, ir pradėjo organizuoti daugiaetapius žygius – suskirstydavo maršrutą į keliolika etapų ir keliaudavo po kelias dienas, dažniausiai savaitgaliais³⁴. Ne vienas žygeivių klubo „Ažuolas“ vadas buvo kviečiamas į KGB būstinę ir klausinėjamas. Buvo grasinama jį išmesti iš instituto, tėvus – iš darbo, žadama imtis kitokių priemonių. Buvo atvejų, kai vadas, nenorėdamas suteikti informacijos, paliko sekciją. Apie 1980 m. būsimus vadus pradėta morališkai ruošti susitikimui su saugumiečiais. Pavyzdžiui, vengdami pokalbių KGB, jie, išgėrę butelį alaus, apsimesdavo girti ir šnekėdavo bet ką, o eidavo į KGB tik pasirengę ir morališkai nusiteikę. Nors ir persekiojamas KGB, „Ažuolas“ toliau puoselėjo lietuviškas žygeivių tradicijas³⁵.

Apie 1970 m. Kaune ir Vilniuje aktyviai veikė Kraštotyros draugija, kuri vienijo žmones, besidominčius Lietuvos istorija, lietuvių

kalba, tradicijomis, papročiais ir siekiančius visa tai išsaugoti. 1973 m. buvo suimti KPI vokiečių kalbos dėstytojas, kraštotyryninkas Antanas Gintautas Sakalauskas ir KPI absolventas V. Povilionis. Jie susipažino Kraštotyros draugijoje. 1971 m. A. G. Sakalauskas, Vytauto Didžiojo universiteto absolventas Izidorius Rudaitis ir Kauno medicinos instituto studentas Šarūnas Žukauskas sumanė įkurti pagrindinę organizaciją, kuri turėjo spausdinti atsišaukimus, demaskuojančius sovietų nusikaltimus, ir leisti laikraštį „Naujasis varpas“. Jie neslėpė šių ketinimų nuo savo draugų kraštotyryninkų, todėl gana greitai pateko į KGB akiratį. Vos tik siaurame rate prasitaręs, kad ieško, kur gauti rašomųjų mašinėlių, A. G. Sakalauskas savo kabineto spintoje rado net keturias mašinėles rusišku šriftu, tačiau niekas nežinojo, kaip jos ten pateko. Panašiai atsitiko pradėjus aiškintis galimybes įsigyti dauginimo aparatą – prisistatęs žmogus iš Kauno eksperimentinės gamyklos pasiūlė pirkti pagrindinį dauginimo aparato elementą – procesorių³⁶.

1972 m. grupė bendraminčių išspausdino Jaunosios Lietuvos sąjungos Kauno skyriaus vardu pasirašytus antisovietinius lapelius ir vasario 14–15 d. išplatino juos Kaune. Spalio mėn. panašaus turinio lapeliai pasirodė ir Vilniuje. Vis dėlto sukurti stiprios pagrindinės organizacijos ir išleisti pagrindinio laikraščio nespėta. 1973 m. kovo 27–28 d. A. G. Sakalausko, I. Rudaičio, Š. Žukausko, taip pat jų pažįstamų V. Povilionio ir Petro Katino namuose buvo atliktos kratos, kurių metu rastos dvi rašomosios mašinėlės, dauginimo aparato „Era-2“ procesorius, magnetofono juostų, antisovietinės literatūros ir kitų įkalčių.

LYA saugomoje baudžiamojoje byloje konstatuojama, kad kaltinamieji vykdė „organizuotą pagrindinę veiklą“, iš Kauno 4-osios vidurinės mokyklos pasisavino keturias rašomasias mašinėles, jomis išspausdino

ir fotografuotiniu būdu padaugino 150–200 antisovietinių lapelių. Taip pat rašoma, kad, vykdydami antisovietinę veiklą, savo tikslams jie panaudojo legaliai veikiančią Kraštotyros draugiją, kurios Kauno folkloro sekcijoje mokė narius „nacionalistinių“ dainų ir rinko iš jų mėnesinį 3 rublių mokestį³⁷. 1974 m. kovo 5 d. buvo paskelbtas nuosprendis: A. G. Sakalauskas nuteistas 5, Š. Žukauskas – 6, I. Rudaitis – 3, V. Povilionis – 2 metams, bausmę atliekant griežtojo režimo pataisos darbų kolonijoje, pirmiesiems trims asmenims dar ir konfiskuojant turtą. Bausmę kaltinamieji atliko Mordovijos lageriuose.

IDEOLOGINĖ CENZŪRA

Ideologinė švietimo, mokslo ir kultūros cenzūra taip pat buvo viena iš KGB veiklos sričių. 1963 m. KGB turėjo informacijos, kad senieji inteligentai nepakeitė savo pažiūrų ir dirba antisovietinį darbą, darydami kenksmingą poveikį ne tik savo bendraminčiams, bet ir jaunimui. KGB papulkininkis H. Vaigauskas 1963 m. vasario 18 d. pasitarime, skaitydamas pranešimą apie kontržvalgybinį darbą su inteligentais ir jaunimu, paminėjo, kad „nacionalizmo bacilomis“ užsikrėtė jaunas KPI dėstytojas Vytautas Strigūnas, kurio tėvas, KGB papulkininkio nuomone, buvo „sovietų valdžios patriotas“. V. Strigūnas artimųjų rate griežtai pasisakė prieš sovietų valdžią ir net planavo imtis aktyvių veiksmų. Tokios pat informacijos KGB gavo ir apie KPI dėstytoją Brunoną Gruzdį³⁸. KGB nutarė nustatyti, kas šiems dėstytojams daro blogą įtaką, ir atvesti juos į „doros kelią“, tačiau šių asmenų bylose nėra dokumentų apie jiems taikytas poveikio priemones.

KGB buvo nepatenkintas, kad kai kurie dėstytojai neskiria deramo dėmesio studentų politiniam auklėjamajam darbui, manydami,

kad pagrindinis jų tikslas – gerai išdėstyti savo mokomąjį dalyką. H. Vaigauskas kalbėjo, kad KGB agentai tikrina KPI dėstytoją Joną Lazauską, kurstantį studentus užduoti visuomeninių mokslų dėstytojams provokacinių klausimų. Kai KGB agentas papriekaištavo J. Lazauskui, kad taip elgtis nedera ir kad už tai jis gali sulaukti nemalonumų, šis atsakė, kad tegul studentai suglumina dėstytojus ir įrodo, kad šie yra neteisūs. KGB manė, kad tokiu savo elgesiu J. Lazauskas skatina studentus Ksaverą Vaičiūną, Henriką Šilgalį ir Tautą Miknevičių per marksizmo-leninizmo paskaitas klausinėti nereikalingas diskusijas sukeliančių dalykų³⁹.

Apie šiuos faktus buvo informuotas KPI partijos komitetas ir kartu su juo imtasi „profilaktinių auklėjimo priemonių“. KGB manė, kad aukštųjų mokyklų vadovybė rodo nepakankamą dėmesį šiems klausimams, o partijos ir komjaunimo organizacijos privalo griežčiau reaguoti į panašius faktus ir pagerinti politinį auklėjamąjį darbą. H. Vaigausko nuomone, reikia šalinti iš aukštųjų mokyklų dėstytojus, kurie neigiamai veikia studentus. KGB Kauno m. skyriaus vadovas pripažino, kad Kauno aukštosiose mokyklose nepakan-ka agentų – jų turi būti visuose fakultetuose. Pagrindinį dėmesį Kauno saugumiečiai skyrė agentūrai tarp dėstytojų sustiprinti Statybos ir architektūros fakultete, Sporto katedroje ir kituose KPI padaliniuose, kuriuose buvo pastebėta antisovietinės veiklos faktų⁴⁰.

1965 m. pabaigoje KGB agentas „Neringa“ pranešė, kad KPI Statybos fakulteto Architektūros skyriaus studentai K. Vaičiūnas, H. Šilgalis ir T. Miknevičius visuomenės mokslų seminaruose užduoda dėstytojui provokacinių klausimų ir daro ideologiškai neteisingas išvadas. KPI studentai K. Vaičiūnas ir H. Šilgalis SSKP istorijos seminare įrodinėjo, kad komunizmas ir fašizmas nesiskiria, nes abu vienodai susidoroja su priešais. H. Šilgalis dar buvo kaltinamas

domėjimusi Vakarų modernizmu ir pasisakymais, kad varžoma architektų kūrybos laisvė⁴¹. Tyrimo metu išaiškėjo, kad šiai studentų grupei „neigiamą“ įtaką darė penkto kurso studentas H. Šilgalis, kuris skaitė užsienio mokslinę literatūrą, žavėjosi užsienio moderniąja architektūra, be to, bendravo su teistu už antisovietinę veiklą kunigu Algirdu Mykolu Dobrovolskiu, Butkiškės bažnyčios klebonu⁴². Siekdamas užkirsti kelią antisovietinėms H. Šilgalio nuotaikoms, KGB nutarė taikyti jam profilaktines priemones, panaudodamas KPI Statybos fakulteto partorgą Stasį Abramauską, kitus dėstytojus ir KGB agentą. KGB agentui, žymiam specialistui, buvo duota užduotis taktiškai įtikinti H. Šilgalį, kad jis klysta. KGB operatyvinis darbuotojas kalbėjo su studentu KPI patalpose. H. Šilgalis jam atvirai prisipažino klaidę, pasipasakojo apie pokalbius su kunigu A. M. Dobrovolskiu. Vėliau agentas „Neringa“ pranešė, kad H. Šilgalio elgesys pasikeitė, jis niekuo neišsiskiria iš kitų studentų.

Vyr. dėstytojas J. Lazauskas 1971 m. buvo atleistas iš KPI Taikomosios matematikos katedros pažeidžiant net keturis sovietinio Darbo kodekso straipsnius. Vykstant rinkimams į LSSR Aukščiausiąją Tarybą ir vietines tarybas, Automatikos fakulteto partorgas Stanislovas Damašauskas, neinformuodamas J. Lazausko, įrašė jį į apygardos rinkimų komisiją, o ši paskyrė jį savo sekretoriumi. J. Lazauskas, motyvuodamas tuo, kad nežinojo apie šį paskyrimą, nepaisydamas spaudimo, nepasirašė rinkimų komisijos protokolo. Kilo konfliktas, kuris S. Damašausko iniciatyva, prisidengus etatų mažinimu, baigėsi J. Lazausko atleidimu iš darbo. Fakulteto dekanas ir katedros vedėjas A. Barauskas pripažino, kad J. Lazauskas buvo labai geras dėstytojas ir aktyviai dalyvavo moksliniame metodiniame darbe.

Neteisėtai atleistas, J. Lazauskas kreipėsi į SSRS Aukščiausiąją Tarybą, o ši persiuntė

jo bylą partijos Kauno miesto komitetui, kuris patvirtino, kad atleista teisėtai. Skundą atsisakė nagrinėti Kauno miesto liaudies teismas ir LSSR Aukščiausiasis Teismas. Tada J. Lazauskas kreipėsi į ministrą Henriką Zabulį. Atsakydama į ministro paklausimą, instituto vadovybė parašė: „[...] svarstant atleidimą instituto vadovybė atsižvelgia ne tik į darbuotojo aukšto lygio metodinį ir mokslinį darbą, bet ir į jo idėjinį-politinį lygį“⁴³. 1972 m. birželio 27 d. rektorius M. Martynaitis, skaitydamas pranešimą uždareme partiniame KPI susirinkime, pranešė, kad vyr. dėstytojas J. Lazauskas turėjo palikti institutą dėl atsisakymo vykdyti visuomeninius įsipareigojimus⁴⁴.

1966 m. spalio 6 d. KGB įgaliotinis Kaune H. Vaigauskas rašė, kad kai kurie Kauno aukštųjų mokyklų dėstytojai dar neįveikė praeities nacionalizmo atgyvenų, skeptiškai vertina socializmo pokyčius, pasyviai dalyvauja visuomenės gyvenime, bendraudami kartais nevengia nacionalistinių pasisakymų. Tie žmonės (Tadas Ivanauskas, Juozas Grinkevičius, Radzevičius, Algirdas Šačkus, Genys, Strazdaitė, Gulbinas, Kazys Papečkys, Povilas Kaušakys ir kt.), dirbdami miesto aukštosiose mokyklose, daro neigiamą įtaką studentams. Nutarta su agentų ir patikimų asmenų pagalba sekti, ar J. Grinkevičius, Radomanskis, A. Šačkus, Radzevičius, Alfonsas Stašaitis, Drąsutis, Spranaitis, Ugarenka nebando daryti neigiamos ideologinės įtakos politiškai nebrandiems asmenims; patikrinti, ar pagrįsti gauti signalai apie Bastitytės-Žaltauskienės, Grauno, Gulbino, Varanavičiaus, Vytauto Grigo, Jono Banio, Vytauto Stankaičio, K. Papeckio, Kęstučio Mikličiaus „ideologiškai kenksmingas“ kalbas⁴⁵. Nurodoma, kad gavus konkrečių faktų apie šių asmenų veiklą bus imamasi „įspėjamųjų profilaktinių priemonių“.

Gali būti, kad tokios „priemonės“ padarė įtaką tragiškam KPI dėstytojo K. Papeckio

(1914–1973) likimui. Jis 1934–1940 m. studijavo filologijos mokslus Vytauto Didžiojo, vėliau Vilniaus universitete, 1940 m. dirbo „Genio“ žurnalo redaktoriumi, 1941–1942 m. – vaikų žurnalo „Žiburėlis“ korektoriumi, 1943 m. – Kauno radiofono Vaikų literatūros redakcijos stilistu, 1943–1944 m. – pradžios mokyklos mokytoju Alytaus rajone, 1944–1947 m. – Valstybinėje grožinės literatūros leidykloje. 1947 m. gegužės 30 d. K. Papečkys buvo nuteistas 1 metams 6 mėnesiams, o 1948 m. gegužės 30 d. amnestuotas. 1948–1953 m. dirbo neetatiniu redaktoriumi Kaune ir Vilniuje⁴⁶. 1963 m. lapkričio 1 d. KPI rektorius prof. K. Baršauskas priėmė jį į KPI Cheminės technologijos fakulteto Pedagogikos ir estetinio lavinimo katedrą asistentu⁴⁷, o 1964 m. balandžio 1 d. jis tapo Užsienio kalbų katedros dėstytoju⁴⁸. 1964 m. K. Baršauskas jį paskyrė pirmuoju neetatiniu KPI muziejaus vedėju. Baigęs rengti muziejaus ekspoziciją, K. Papečkys 1966 m. rugsėjo 26 d. pasiprašė perkeliamas į KPI Mokslinio tyrimo sektorių redaktoriumi⁴⁹. Tą pačią dieną rektorius M. Martynaitis jo prašymą patenkino⁵⁰. Asmens bylos dokumentai rodo, kad 1969 m. kovo 10 d. K. Papečkys susirgo ir buvo gydomas Respublikinėje Žiegdrių psichoneurologinėje ligoninėje⁵¹. 1971 m. balandžio 1 d. jis atleistas pagal LSSR darbo įstatymų kodekso 17 straipsnio 5 paragrafą dėl „užsitęsusių ligos“⁵², o po kelerių metų mirė.

KGB siekė švietimo ir mokslo įstaigose sukurti ir sustiprinti agentų tinklą, tačiau tai buvo nelengvas uždavinys. 1969 m. KGB darbo su agentūra pažymoje rašoma, kad KGB Kauno, Klaipėdos, Šiaulių miestų skyriuose trūksta agentų, gebančių dirbti kūrybinės inteligentijos ir mokymo įstaigų dėstytojų kolektyvuose, mokančių daryti įtaką reikiama kryptimi, atskleisti nacionalistinius ir priešiškus sumanymus. Pavyzdžiui, Vilniaus universitete tuo metu

mokėsi 6700 studentų, o tarp jų buvo tik 16 agentų; Vilniaus inžineriniame statybos institute mokėsi 2000 studentų, iš jų – tik 2 agentai; KPI tarp 8000 studentų 1969 m. veikė tik 20 KGB agentų, o, pavyzdžiui, Statybos ir Technologijos fakultetuose nebuvo nė vieno agento⁵³. KGB užverbuotų dėstytojų ir studentų užduotis buvo atskleisti aukštosiose mokyklose vykstančius negatyvius procesus, užkirsti kelią antisovietiniams ir „nacionalistiniams“ veiksams. Pažymoje pripažįstama, kad KGB ne visada perpranta agentų, ypač profesorių ir dėstytojų, galimybes, kurias būtų galima panaudoti aktyviems veiksams LSSR ir užsienyje. Taip pat rašoma, kad KGB 5-asis skyrius, tirdamas negatyvius reiškinius, pasitaikančius tarp inteligentų ir jaunuolių, aiškindamasis antisovietinės ir „nacionalistinės“ veiklos iniciatorius ir įkvėpėjus, blogai dirba su agentūra⁵⁴.

Apie antisovietines kolegų nuotaikas KGB informuodavo ne tik agentai, bet ir patikimi asmenys, kurių buvo gerokai daugiau negu agentų. Pavyzdžiui, agentas „Stankevičius“ 1982 m. pranešė KGB, kad stebėjimo objektas „Fantazuotojas“, KPI pirmo kurso studentas, jam pasakojo priklausęs nelegaliam būreliui, kuris rengiasi išleisti nelegalų leidinį. Tam jis pasiskolino iš agento sugedusią rašomąją mašinėlę, tikėdamasis ją pasitaisyti. KGB patikrinus minėtą studentą, faktai iš dalies pasitvirtino, tačiau priešiškos veiklos nenustatyta⁵⁵.

1983 m. KGB Kauno m. skyriaus plane rašoma, jog patikimas asmuo „M.“ pranešė, kad KPI darbuotojas R. Guzevičius tarp bendradarbių šaiposi iš sovietinių ir komunistų partijos renginių, atvirai kalba apie santvarkos pakeitimą⁵⁶. KGB nutarė patikrinti faktus, ar R. Guzevičius neužsiima priešiška veikla, ir surasti tarp jo artimųjų agentą.

KGB Kauno m. skyriaus 1983 m. pažymoje, informuojančioje apie operatyvinę padėtį KPI, buvo rašoma, kad institute periodiškai

pasireiškia „antisovietinis, nacionalistinis ir ideologiškai kenksmingas“ mąstymas ar veiksmai. Pavyzdžiui, „Vibrotechnikos“ inžinierius Gončiarovas neigiamai atsiliepė apie SSRS ekonominę politiką ir gyrė vakarietišką gyvenimo būdą. Aprūpinimo skyriaus inžinierius G. Anilionis su savo draugais viešumoje dainavo „nacionalistinio ir antisovietinio turinio“ dainas. Studentai K. Čėponis, R. Šileika, E. Liutkevičius, R. Kviliūnaitė, nesuprasdami nacionalinio klausimo, dėl „politinės trumparegystės“ leido sau „ideologiškai kenksmingus samprotavimus“⁵⁷. 1981 m. pabaigoje KPI susibūrė studentų Krišnos sąmonės sekėjų grupė, kurią KGB vadino sekta. KGB pažymyje paminėti studentai D. Vaičiūnas, R. Sekmokas, E. Bartninkas, S. Šemeta, A. Palubinskas buvo sulaukyti kaip „sektos susirinkimo dalyviai“, vėliau jiems taikytos profilaktinės priemonės pasitelkiant KPI komjaunimo komitetą. Tai lėmė, kad „sekta“ iširo.

1987 m. gegužės 12 d. LSSR KGB kolegija nutarė patikrinti ir papildyti agentų tinklą aukštosiose mokyklose, pirmiausia KPI, Veterinarijos akademijoje, Kūno kultūros institute, Vilniaus dailės ir pedagoginiame institute bei Konservatorijoje, taip pat studentų savivaldos organizacijose, meno kolektyvuose, bendrabučiuose ir parengiamuosiuose fakultetuose⁵⁸. Be šių priemonių, numatyta artimiausiu metu spręsti rezidentūrų įkūrimo KPI, Vilniaus universitete ir Vilniaus inžineriniame statybos institute klausimą. H. Vaigauskas įsipareigojo išsiaiškinti KPI studento V. Kairio Maskvoje įvykdyto nusikaltimo aplinkybes, o KGB Kauno m. skyriaus viršininkas G. Bagdonas 1987 m. trečiajame ketvirtyje turėjo pranešti, kaip sustiprinti agentūrinį-operatyvinį darbą KPI.

1988 m. vasarą Lietuvoje prasidėjus tautiniam atgimimui, KGB susidūrė su naujais iššūkiais. 1989 m. gruodžio 11 d. LSSR KGB

kolegijos pažymyje apie agentūrinį darbą su kūrybine ir moksline inteligentija ir akademinium jaunuimu rašoma, kad visose Kauno aukštosiose mokyklose ir beveik visose organizacijose susikūrė Sąjūdžio grupės, kuriamos įvairios neformalios organizacijos⁵⁹. Pavyzdžiui, nurodoma, kad KPI bandoma atkurti neolitanų korporaciją, idėjiškai artimą Lietuvos tautinio jaunimo sąjungai. Tarp studentų sklendo mintys kurti nepriklausomus studentų parlamentus, Lietuvos studentų sąjungą, apie visišką aukštųjų mokyklų savarankiškumą, kai kurių visuomenės mokslų atsisakymą ir pan.

Pažymyje rašoma, kad dalis dėstytojų ir studentų reiškia neigiamą požiūrį į komunistų partiją ir komjaunimą, iš šių organizacijų išeinama grupėmis. Kai kurie studentai aktyviai dalyvauja įvairiuose piketuose ir kitose akcijose, renka parašus po peticijomis, deklaracijomis ir pareiškimais, prižiūri tvarką Sąjūdžio mitinguose. Vis dėlto KGB tvirtino galįs kontroliuoti visų naujų organizacijų veiklą su agentų pagalba. Pažymyje kritikuojama, kad kandidatai į KGB agentus verbuojami netinkamose vietose. Pavyzdžiui, ilgą laiką verbavimui buvo naudojamos KPI Karinės įskaitos sektoriaus patalpos, nors ne vienas verbuojamasis buvo atsisakęs bendradarbiauti⁶⁰. KGB vadovai nepripažino nesugebantys suvaldyti politinės padėties ir stengėsi sekti Sąjūdį, kitas besikuriančias organizacijas.

RYŠIŲ SU UŽSIENIU IR OKUPTOTOS TERITORIJOS KONTROLĖ

Pokariu nei Kauno universitetas, nei KPI neturėjo jokių ryšių su užsienio aukštosiomis mokyklomis. Lietuvos aukštosios mokyklos galėjo bendrauti su kitomis Sovietų Sąjungos aukštosiomis mokyklomis. Tik po J. Stalino

mirties, politinio atšilimo laikotarpiu, pamažu atsirado galimybė instituto mokslininkams vykti stažuotis į užsienio aukštąsias mokyklas. Išvykimą į užsienį kontroliavo KGB, LKP CK komisija ir Vidaus reikalų ministerija. Į mokslines komandiruotes kapitalistinėse šalyse dažniausiai galėjo išvykti tik komunistų partijos nariai. Išimtys buvo taikomos studentų meno kolektyvams, tačiau jų grupes lydėdavo KGB darbuotojas ar net keli KGB patikimi asmenys.

1966 m. spalio 6 d. KGB įgaliotinis Kaune papulkininkis H. Vaigauskas rašė, kad padaugėjo Kauno aukštųjų mokyklų dėstytojų ir mokslinių darbuotojų išvykų į kapitalistines šalis. Be to, nemažai dėstytojų ir studentų susirašinėja su giminaičiais, gyvenančiais kapitalistinėse šalyse, bendrauja su atvykusiais iš užsienio žmonėmis. Tie ryšiai, jo nuomone, gali daryti neigiamą įtaką, todėl, pasitelkus turimą agentūrą, reikia įrodyti, kokią žalą gali padaryti priešiška propaganda. Nutarta sudaryti priemonių planą ir sistemingai informuoti komunistų partijos vadovus. Taip pat nutarta sustiprinti agentūrą, verbuojant agentus iš mokslinės ir kūrybinės inteligentijos. Numatyta bandyti užverbuoti Veprauską, Pakštį, Skeberdytę, Balčiūną, Gerčą, Pigą, Gintautą, Martinaitį, Vodopalą, Adomą, Uktvarį, Jankauską ir kt. Taip pat numatyta gerai išnagrinėti dėstytojų, perspektyvių mokslo darbuotojų, kuriuos rengiamasi siųsti į užsienį kelti kvalifikacijos, bylas ir pasirošti šių asmenų verbavimui, siekiant komandiruočių užsienyje metu panaudoti juos žvalgybai ir kontržvalgybai. Paminėti Sasnauskas, Rimkevičius, Kundrotas, Povaras, Piktys, Čepulis, Šnipas, Venslauskas, Mackevičius, Alejūnas ir kt.⁶¹

KGB sekė akademinės bendruomenės narių susirašinėjimą su užsienio piliečiais, specialus padalinys skaitė gaunamus laiškus. Pavyzdžiui, 1965 m. balandžio mėn. KGB užregistravo KPI studentui V. Jasudui

atsiųstą įtartiną laišką, pasirašytą Vladislavo. Pradėjęs domėtis, KGB nustatė, kad minėtas studentas, tarnaudamas Užkaukazės karinėje apygardoje, buvo susipažinęs su priešlėktuvinės gynybos sistema. Taip pat V. Jasudas, Klaipėdoje lankydamas artimuosius, bendravo su jūreiviais iš Vokietijos Federacinės Respublikos⁶². KGB nutarė patikrinti, ar šis KPI studentas nėra užmezgęs ryšių su užsienio žvalgyba.

Sovietmečiu užsienyje, pirmiausia socialistinėse šalyse, galėjo lankytis tik studentai, dalyvaujantys meno saviveiklos kolektyvuose. KPI dainų ir šokių ansamblis „Nemunas“ 1963–1967 m. koncertavo Austrijoje, Bulgarijoje, Čekoslovakijoje, Didžiojoje Britanijoje, Graikijoje, Italijoje, Jugoslavijoje, Kanadoje, Lenkijoje, Prancūzijoje, Rumunijoje, Suomijoje, Turkijoje, Vengrijoje, Vokietijos Demokratinėje ir Federacinėje Respublikose. Į gastroles dažniausiai vykdavo koncertinė grupė, sudaryta iš šešių šokėjų porų, aštuonių muzikantų ir apie dvylikos dainininkų⁶³.

1967 m. rugsėjo 2–spalio 3 d. KPI ansamblis „Nemunas“ buvo išvažiavęs į koncertinę kelionę Kanadoje, kur vyko pasaulinė pasiekimų paroda „EXPO ‘67“. Kolektyvas plaukė laivu „Aleksandras Puškinas“ maršrutu Leningradas–Helsinkis–Brėmerhafenas–Londonas–Kvebekas–Monrealis. Helsinkyje ir Londone išvykos dalyviams buvo surengta po pažintinę ekskursiją. Rugsėjo 17 d. Monrealyje vietos lietuviai supažindino ansamblio narius su miestu, vaišino savo namuose pietumis. Vakare „Nemunas“ koncertavo lietuvių emigrantams „Plato“ salėje, kurią išnuomojo Vytauto Didžiojo klubo vadovai⁶⁴. Kitą dieną lietuviai koncertavo „EXPO ‘67“ SSRS paviljone. Apie tai, kas iš ansamblio narių kelionės metu bendravo su užsieniečiais ir kokios buvo jų pokalbių temos, KGB darbuotojai sužinojo apklausę kelis KGB agentus, patikimus asmenis

I. Jarmokaite, Jušką, Banaitį, Žarnauską, Šimakauskaitę, Ažubalį, „Nemuno“ ansamblio vadovą Buzį, kartu vykusį KPI prorektorį Petrą Švenčianą. KGB agentams buvo duota nauja užduotis – sekti savo fakultetų studentus, ar tarp jų negirdėti antisovietinių, nacionalistinių kalbų.

Dalyvauti parodoje dar anksčiau buvo atvykęs KPI rektorius M. Martynaitis, LSSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministro pavaduotojas Vaclovas Pranaitis ir Lietkoopsąjungos pirmininkas Aleksandras Jankauskas. SSRS paviljone surengta ir lietuvių meno ekspozicija bei mokslo pasiekimų paroda, kurioje buvo eksponuojamas ir KPI mokslininkų kūriny – skaitmeninis ultragarsinis interferometras, skirtas ultragarso greičiui skysčiuose matuoti. V. Pranaitis pasakojo, kad išvykstant jiems buvo pasakyta, jog Kanadoje negalima su niekuo susitikinėti ar bendrauti, tačiau vėliau atvykęs LKP CK atstovas A. Laurinčiukas leido susitikinėti su vietos lietuvių emigrantais, todėl jie buvo nuvykę net į uždraustą jiems lankytis Vytauto Didžiojo lietuvių klubą⁶⁵.

1970 m. rugsėjo 22 d. SSRS Ministrų Tarybos nutarimu priimta išvykimo iš Sovietų Sąjungos ir atvykimo į ją tvarka, numatanti, kad išvažiuoti į užsienį neleidžiama tiems, kurių „išvykimas gali padaryti žalą sovietinės valstybės interesams“⁶⁶. Leidimus privačiais reikalais vykti į kapitalistines ir besivystančiąsias šalis išduodavo ne dažniau kaip kartą per dvejus metus, o į socialistines – ne dažniau kaip kartą per metus. Vykstančių į mokslines stažuotes užsienyje asmenų dokumentai turėdavo pereiti per kelias instancijas, tačiau lemiamą žodį tardavo KGB. Leidimą gaudavo tik patikimi ir sistemai nenusižengę asmenys. Spręsdamas išleidimo į užsienį klausimą KGB priekabiajai tikrindavo visus anketinius duomenis, senelių, tėvų, giminaičių praeitį, politines pažiūras. LKP CK išvykimo į užsienį leidimus išduodančios

komisijos, kurios vienas paskutinių vadovų buvo KPI absolventas Lionginas Šepetys, filtro dėl politinių pažiūrų nepereidavo apie trečdalis žmonių.

Nemažai aktyvių mokslininkų, nebūdami komunistai, nebuvo išleidžiami stažuotis į Vakarų pasaulio universitetus, net jeigu turėjo kvietimus, jų neišleisdavo į mokslines konferencijas⁶⁷. Neretai KGB siekdavo juos įtraukti į savo agentų tinklą. KTU Fizikos katedros prof. Alfonsas Grigonis pasakojo, kad, apgynęs disertaciją, 1974–1975 m. planavo vykti stažuotis į Prancūziją. Jo dokumentai jau buvo „palaiminti“ Vilniaus, Minsko ir net Maskvos instancijų, tačiau paskambinęs KGB karininkas pakvietė pokalbio į „Baltijos“ viešbutį Kaune. Pirmiausia KGB karininkas klausinėjo apie mokslus, darbą, šeimą, o trečiame pokalbyje paprašė bendradarbiauti. A. Grigoniui paklausus, kokio pobūdžio tai būtų bendradarbiavimas, KGB karininkas atsakė, kad jį domina Fizikos katedros darbuotojų nuotaikos. A. Grigoniui atsakius, kad antisovietinių nuotaikų katedroje nėra, KGB karininkas neatlyžo spausdamas šnipinėti bendradarbius. Tada A. Grigonis kategoriškai atsakė. Ketvirto pokalbio metu KGB karininkas A. Grigoniui jau ne draugiškai, bet oficialiai pareiškė, kad galis daugiau nesistengti ir užsienio stažuotės dokumentų netvarkyti. Apie A. Grigonio nepaklusnumą buvo pranešta instituto ir fakulteto vadovams, nes netrukus jis pajuto pasikeitusį jų elgesį – nesutikęs bendradarbiauti su KGB dėstytojas jiems tapo antrūšiu žmogumi⁶⁸.

Sovietmečiu prof. A. Grigonis tik vieną kartą su savo doktorantu 1979 m. buvo išvažiavęs į Čekoslovakijoje vykusią konferenciją. Iki pat paskutinės minutės jis nežinojo, ar galės išvykti, nes prieš kelionę LSSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Užsienio ryšių skyriaus viršininkas keletą kartų skambino jam ir vis

aiškino, kad ministras dar nepakalbėjęs dėl jo komandiruotės su L. Šepečiu. Atvykus į Maskvą, paaiškėjo, kad Čekoslovakijoje, Karlovy Varuose, A. Grigoniui ir jo doktorantui neužsakytas viešbutis. Nepaisydami to, jie leidosi į kelionę, o Čekoslovakijoje dėl viešbučio kreipėsi į SSRS konsulą, ir šis pasirūpino delegatų apgyvendinimu.

Išvykę stažuotis dėstytojai taip pat buvo sekami KGB agentų. Antai 1982 m. agentas „Kriaučiūnas“ pranešė, kad KPI dėstytoja Irena Pranevičienė mokslinėje stažuotėje Italijoje susitiko su Italijos žvalgybininkais ir šie pasiūlė į LSSR negrįžti, tačiau ji atsisakė. Agentas pranešė, kad I. Pranevičienė į Italiją vežė eilinį „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ numerį. Pasitelkęs agentus „Kriaučiūną“, „Skaičių“ ir „Kazimirovą“ KGB nutarė patikrinti dėstytojos ryšius ir pateiktą informaciją, tačiau žinia apie „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ perdavimą nepasitvirtino, todėl KGB liovėsi stebėti I. Pranevičienę⁶⁹.

1983 m. kovo 30 d. SSRS KGB T valdybos, kuri kontroliavo mokslinę techninę žvalgybą, 7-ojo skyriaus viršininkas plk. I. Belovas rašte LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininkui plk. V. Karinauskui pranešė, kad į JAV, Japoniją, VFR, Belgiją, Šveicariją ir Švediją bus išleidžiami tik SSKP nariai⁷⁰. 1983 m. KGB Kauno m. skyriaus pažymoje apie operatyvinę padėtį KPI buvo rašoma, kad kasmet įvairiais reikalais (turizmo, moksliniais, kultūriniais, asmeniniais ir kt.) į užsienį išvyksta apie 400 KPI dėstytojų, inžinerinio techninio personalo darbuotojų ir studentų. KGB žiniomis, KPI tuo metu dirbo 125 asmenys, apie kuriuos arba apie kurių artimuosius KGB turėjo kompromituojančios medžiagos, ir 958 asmenys, palaikantys ryšius su užsienio piliečiais⁷¹.

1983 m. kontržvalgybinę veiklą KPI vykdė 2 operatyviniai darbuotojai, dirbo 29 KGB agentai ir 75 patikimi asmenys. Tuo metu

buvo pradėtos trijų KPI darbuotojų operatyvinės bylos: „Vibrotechnikos“ inžinieriaus, KGB vadinamo „Rakštimi“, kuris buvo įtariamasis bendradarbiavimu su priešiškomis specialiosiomis tarnybomis, E. Telešiaus – dėl antisovietinių pažiūrų ir galimos priešiškos veiklos, I. Bušausko, turinčio planų „išduoti“ SSRS. Be to, buvo tikrinami aštuoni signalai, pranešantys apie įvairius prasižengimus⁷². KGB Kauno m. skyriaus nuomone, tuo metu KPI labiausiai pažeidžiami buvo „Vibrotechnika“, Ultragarso laboratorija, Automatikos, Radioelektronikos, Skaičiavimo technikos ir Mašinų gamybos fakultetai, dainų ir šokių ansamblis „Nemunas“, turistų ir kraštotyros būreliai.

1981 m. buvę KPI studentai K. Rekašius ir D. Prieliest buvo sulaikyti bandydami nelegaliai pereiti SSRS valstybinę sieną. Tai buvo prilyginama valstybės išdavimui. Tais pačiais metais pasienio zonoje sulaikyti KPI studentai K. Grybė ir K. Dobilas. Studentai R. Kliukas ir R. Degutis bei skyriaus vedėjas I. Bušauskas artimųjų rate kalbėjo norintys išvykti į užsienį ir pasilikti ten gyventi. Buvęs KPI „Vibrotechnikos“ inžinierius P. Čaplikas kelerius metus „šmeižė“ SSRS politiką, gyrė Vakarų gyvenimo būdą ir ieškojo galimybės išvykti į užsienį, siekdamas pasilikti ten gyventi⁷³. 1985 m. KGB operatyviniame plane paskirtas agentas „Orlovas“ turėjo išsiaiškinti P. Čapliko ketinimus ir padaryti jam teigiamą įtaką. I. Bušauskui priskirtas KGB agentas „Antanaitis“⁷⁴.

KGB atidžiai sekė, ar priešai iš kapitalistinių valstybių nesidomi, kas kuriama KPI probleminėse laboratorijose, ir moksliniais darbuotojais, rašančiais disertacijas vadinamosiomis uždaromis temomis. KGB manė, kad SSRS priešai gali domėtis tyrimais, vykdomais „Vibrotechnikoje“, Ultragarso laboratorijoje, kai kuriose Radioelektronikos, Automatikos, Skaičiavimo technikos ir Mašinų gamybos fakultetų katedrose, todėl

jo akiratyje buvo ir KPI mokslinių laboratorijų darbuotojai. 1983 m. KGB operatyviniame plane buvo paminėta, kad stebėjimo objektas „Rakštis“ („Zanoza“), mokslinės laboratorijos „Vibrotechnika“ inžinierius, yra antisovietinių pažiūrų. Jis susirašinėja su daugiau kaip 140 asmenų, daugiausia gyvenančių Prancūzijoje, kai kuriuose laiškuose tendencingai rašo apie sovietinę tikrovę. Nustatyta, kad šis asmuo gauna siuntinių su vertingomis prekėmis ir siekdamas praturtėti jas parduoda⁷⁵. 1985 m. KGB plane konstatuota, kad stebėjimo objektas „Rakštis“ tebeauga siuntinių iš užsienio, o laiškuose ir toliau šmeižia sovietinę tikrovę. Kadangi KGB priemonės neturėjo poveikio, nutarta konfiskuoti jo antisovietinius laiškus, o agentas „Vasiljevas“ privalėjo nustatyti asmenis, girdėjusius jo antisovietines kalbas⁷⁶.

„Vibrotechnika“ vykdė SSRS užsakymus, susijusius su daugkartinio naudojimo kosminės sistemos „Buran“ ir raketinės kosminės technikos kūrimu, todėl KGB rūpėjo, kad nenutekėtų slapta informacija. 1983 m. operatyviniame plane KGB numatė, panaudodamas agentą „Pozitroną“, patikrinti su šiuo užsakytu susijusius „Vibrotechnikos“ mokslinius darbuotojus⁷⁷. KGB Kauno m. skyriaus 1985 m. operatyviniame plane numatyta agentams „Pozitronui“, „Vasiljevui“ ir patikimam asmeniui „R.“ stebėti visus, kurie pernelyg domisi kosminės sistemos „Buran“ kūrimo darbais⁷⁸.

XX a. devintajame dešimtmetyje suintensyvėjus kariniam, technologiniam ir pramoniniam lenktyniavimui su JAV, suintensyvėjo ir mokslinė techninė žvalgyba užsienyje, kurią organizavo ir kontroliavo SSRS KGB T valdyba. Ji rengė instrukcijas agentams ir mokslininkams, kuriuos KGB nutardavo panaudoti mokslinei techninei žvalgybai užsienyje. 1981 m. KGB sukurtose agentų rengimo žvalgybinei veiklai užsienyje rekomendacijose rašoma, kad dalis

agentų per mažai tam pasirengę: per menkai išmano SSKP vidaus ir užsienio politiką ir tarptautinę padėtį; nežino elementarių dalykų apie šalį, į kurią vyksta, nesusipažinę su jos politine padėtimi, valdžios požiūriu į SSRS ir specialiųjų tarnybų veiklos metodus; nežino, kokius duomenis rinkti bendraujant su užsieniečiais, kad vėliau galėtų pateikti jų charakteristikas⁷⁹. Buvo atvejų, kai agentų ataskaitose stigo konkrečių duomenų apie stebėtą asmenybę ir jos tyrinėjamų objektų padėtį.

Siekdamas pagerinti agentų žvalgybinį darbą užsienyje, LSSR KGB 1-asis skyrius 1981 m. parengė rekomendacijas, kuriose numatytas agentų politinis, šalies pažinimo ir specialusis parengimas. Politiškai parengtas agentas privalėjo būti susipažinęs su marksizmo-leninizmo pagrindais, paskutinių SSKP suvažiavimų ir Centro komiteto plenumų medžiaga; gerai išmanyti socializmo ir kapitalizmo politinės ekonomijos klausimus, taip pat SSRS užsienio politiką šalies, į kurią vyksta, atžvilgiu, turėti supratimą apie jos vidaus ir užsienio politiką, svarbiausias politines partijas, jų skirtumus ir tarpusavio nesutarimus. Į užsienį dirbti žvalgybinio darbo siunčiamas agentas turėjo gerai išmanyti atitinkamos šalies istoriją, tradicijas, turėti supratimą apie jos literatūrą, muziką, daile, žinoti žymiausias politikos ir visuomenės veikėjas. Šios žinios, kaip ir puikus kalbos mokėjimas, turėjo padėti greičiau suartėti su užsieniečiais. Į specialųjį agento pasirengimą įėjo informacija apie lietuvių emigraciją, pagrindines jos organizacijas, politinę orientaciją, su Lietuva susijusius lūkesčius. Taip pat agentas turėjo turėti omenyje, kad KGB domina emigracijos ryšiai su „negatyviais elementais“ okupuotoje Lietuvoje⁸⁰.

Agentas turėjo išmanyti konkrečios užsienio šalies žvalgybinio ir kontržvalgybinio darbo metodus ir priemones, nes, būdamas užsienyje, jis galėjo tapti užsienio žvalgybos

tyrimo objektu, galėjo būti kompromituojamas, provokuojamas ir verbuojamas. Agentui būdavo paaiškinama, kad jis neatkreips specialiųjų tarnybų dėmesio, jeigu elgsis pagal numatytą „elgesio liniją“. Be KGB ar sovietų ambasados pareigūnų žinios jis neturėjo teisės duoti interviu ar kalbėti lietuvių emigrantų susirinkimuose. Instruktaže agentas turėjo susipažinti su KGB terminais ir informacijos gavimo būdais, taip pat buvo mokomas parengti KGB dominančių objektų charakteristikas.

Instrukcijoje taip pat nurodoma, kad KGB operatyviniai darbuotojai privalo per dvi savaites susitikti su grįžusiu iš komandiruotės agentu ir jį apklausti; šį pokalbį buvo siūloma įrašyti. Iš užsienio parvykęs agentas būdavo tikrinamas pokalbyje su operatyviniu darbuotoju; pastebėjus pasikeitusį šio asmens gyvenimo būdą, elgesį ar charakterį būdavo pasitelkiami kiti agentai, kontroliuojamas jo susirašinėjimas su užsienio piliečiais.

Technologinio šnipinėjimo tikslams KGB rengėsi panaudoti ir kai kuriuos KPI darbuotojus. 1983 m. kovo 30 d. SSRS KGB T valdybos 7-ojo skyriaus viršininkas pulkininkas I. Belovas rašte LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininkui pulkininkui V. Karinauskui pranešė, kad atrinkti ilgalaikių (10 mėnesių) stažuotių kapitalistinėse šalyse kandidatai, ir prašė nurodyti, kurius iš jų LSSR KGB planuoja panaudoti mokslinei techninei žvalgybai⁸¹. Rašto pabaigoje informuojama, kad į JAV, Japoniją, VFR, Belgiją, Šveicariją ir Švediją siunčiami tik SSKP nariai.

LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininkas slaptame rašte atsakė, kad mokslinei techninei žvalgybai planuojama panaudoti 10 mokslininkų, iš jų 4 KPI darbuotojus: Mašinų gamybos technologijos katedros doc. Liudviką Milašų (Didžiojoje Britanijoje), Skaičiavimo technikos katedros doc. Stasį Maciulevičių (Italijoje), „Vibrotechnikos“

mokslinį bendradarbių Rimantą Barauską (JAV) ir vyresnįjį mokslinį bendradarbių Juozą Vidą Gražulevičių (Japonijoje)⁸². LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininkas pulkininkas V. Karinauskas slaptame rašte SSRS KGB T valdybos 7-ojo skyriaus viršininkui prašė 1986 m. įtraukti į kandidatų stažuotis kapitalistinėse šalyse sąrašą mokslininkus, kurie bus panaudoti mokslinei techninei žvalgybai. Iš 10 LSSR KGB pasiūlytų mokslininkų 4 buvo iš KPI: laboratorijos vedėjas chemijos mokslų kandidatas J. V. Gražulevičius (planavo stažuotis Didžiojoje Britanijoje, Edinburgo universitete), technikos mokslų kandidatas Elektronikos katedros doc. Antanas Verikas (Italijoje, Genujos universitete), Skaičiavimo centro direktoriaus pavaduotojas technikos mokslų kandidatas Eugenijus Ambrazevičius (Vokietijos Federacinėje Respublikoje, Miuncheno technikos universitete) ir „Vibrotechnikos“ jaunesnysis mokslinis bendradarbis Leopoldas Limauskas (Švedijoje, Stokholmo karališkojoje aukštojoje technikos mokykloje)⁸³.

KGB tikrino savo agentų darbą pasitelkdamas į pagalbą kitus agentus. Pavyzdžiui, 1985 m. KPI darbuotojas KGB agentas „Vasiljevas“ turėjo išvykti į 10 mėnesių stažuotę viename Švedijos universitete. KGB Kauno m. skyrius nutarė papildomai patikrinti šį agentą panaudodamas agentus „Pozitroną“ ir „Antanaitį“. Be to, KGB Kauno m. skyrius kartu su 5-ąja tarnyba ir KGB 1-uoju skyriumi turėjo parengti agentui „Vasiljevui“ priemonių planą, sukurti jo veiksmų užsienyje planą ir raštišką užduotį⁸⁴.

KGB stengėsi siųsti agentus ir į didesnius užsienio lietuvių renginius. Pavyzdžiui, 1985 m. spalio pabaigoje Čikagoje buvo organizuojamas Pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumas, kurį organizavo Pasaulio lietuvių inžinierių ir architektų sąjunga, Pasaulio lietuvių gydytojų sąjunga ir Lituanistikos institutas. KGB Kauno m.

skyrius nutarė patikrinti ketinamą užverbuoti agentu KPI docentą „K. R. I.“, kuris turėjo gauti asmeninį kvietimą į simpoziumą, parengti jam veiksmų planą ir pasiūsti jį į JAV⁸⁵.

1987 m. Lietuvoje tarp 700 KGB agentų buvo 2 profesoriai, 3 docentai, 19 mokslų kandidatų, 104 dvasininkai, 83 inžinieriai, 25 rašytojai, menininkai ir kt. 1962–1987 m. net 41 agentas lankėsi Kanadoje, 36 – Rytų Vokietijoje, 35 – Lenkijoje, 28 – Italijoje, 19 – Vakarų Vokietijoje, 18 – Prancūzijoje, 15 – JAV, 13 – Švedijoje, 8 – Kuboje ir 2 – Škotijoje⁸⁶.

Nepajėgdamas visko kontroliuoti, KGB sukūrė veikiančiojo rezervo karininkų kategoriją, kuriai priklausė KGB darbuotojai, vykdantys kontržvalgybos užduotis prisdengdami darbu kitose įstaigose. KPI, kaip ir daugelyje kitų įstaigų, buvo įkurtas 1-asis skyrius, kuris faktiškai buvo KGB padalinys. Šis skyrius stebėjo dėstytojus ir studentus, rinko medžiagą, ar jų veikla nėra priešiška sovietų valdžiai, kontroliavo, kaip vykdomos SSSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos nustatytos dėstytojų ir studentų išvykų į užsienį instrukcijos, kaupė visus komandiruojamą asmens dokumentus ir derino su KGB jo tinkamumą vykti į užsienį. Ant egzemplioriaus, kuris likdavo institute, turėdavo būti 1-ojo skyriaus viršininko žyma, patvirtinanti su išvykstančiuoju ir kitais asmenimis vykusius pokalbius. 1-ojo skyriaus viršininkas galutinai parengdavo asmens bylą ir asmeniškai pristatydavo dokumentus LSSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Užsienio ryšių skyriaus viršininkui, kuris taip pat buvo KGB karininkas⁸⁷. Jis moksliniams darbuotojams išduodavo ir leidimus į karines įmones. Nuo 1977 m. KPI 1-ojo skyriaus vadovas buvo KGB majoras Klemensas Ivanauskas, 1968 m. Maskvoje baigęs aukštąją F. Dzeržinskio KGB mokyklą⁸⁸.

KPI buvo ir Užsienio ryšių skyrius, kuris parengdavo komandiruojamą į užsienį

dėstytojo ar studento dokumentus. Grįžę iš stažuočių dėstytojai šiam skyriui turėdavo pateikti ataskaitas (5 egz.). Kai kurie Užsienio ryšių skyriaus darbuotojai taip pat buvo KGB karininkai.

1-asis skyrius buvo panaikintas tik 1991 m. birželio 1 d. – jau KPI tapus KTU⁸⁹. K. Ivanauskas tris kartus buvo perkeltas į įvairias pareigas (Personalo skyriaus vyr. inspektorius, rūbininko, budėtojo) ir dirbo KTU iki 1993 m. rugpjūčio 16 d. Buvęs LSSR KGB Žvalgybos (1-ojo) skyriaus operatyvinis įgaliotinis, KPI Užsienio ryšių skyriaus vyr. inspektorius Juozas Balčiūnaitis paskelbus Lietuvos nepriklausomybę iš darbo išėjo savo noru⁹⁰.

IŠVADOS

Sovietmečiu KGB sekė visų aukštųjų mokyklų, o kartu ir Kauno politechnikos instituto dėstytojų ir studentų politines nuotaikas, mokslinius tyrimus ir ryšius su užsieniu. Sekimą KGB vykdė pasinaudodamas patikimų asmenų ir agentų tinklu, padedamas komunistų partijos ir komjaunimo organizacijos funkcionierių.

Siekdamas atskleisti antisovietines organizacijas, KGB naudojo agentus provokatorius, vėliau – klausymosi aparatūrą.

Nusikaltusiems KPI studentams ir dėstytojams „perauklėti“ KGB taikė tipiškus metodus: iš pradžių – suėmimą, teismus, įkalinimą ir priverstinį darbą sovietiniuose lageriuose, vėliau – vadinamuosius profilaktinius pokalbius, viešus svarstymus, papeikimus, šalinimą iš komjaunimo ir instituto.

Nors KGB ir komunistų partijos funkcionieriai taikė tautinės savimonės ir valstybingumo siekių slopinimo bei ideologinės cenzūros priemones, KPI akademineje bendruomenėje neretai pasitaikydavo nepasitenkinimo sovietų okupacija apraiškų,

kai kurie studentai ir dėstytojai dalyvavo antisovietiniame pasipriešinime.

KPI rektorius prof. K. Baršauskas, nepaklusdamas KGB vadovų draudimams, leido institute studijuoti ir dirbti iš tremties ir lagerių grįžusiems asmenims.

KGB turėjo savo agentų tinklą KPI, tačiau jų nepakako. Kai kuriuos KPI dėstytojus, vykstančius stažuotis į užsienį, KGB bandė panaudoti agentūriniam darbui instituto viduje ir techniniam šnipinėjimui užsienio valstybėse.

KGB stebėjo, ar priešams iš kapitalistinių valstybių nerūpi, kas kuriama probleminėse KPI laboratorijose, domėjosi moksliniais

darbuotojais, rašančiais disertacijas vadinosiomis uždaramis temomis.

Daugiausia dėmesio XX a. devintajame dešimtmetyje KGB skyrė KPI moksliniam centrui „Vibrotechnika“, Ultragarso laboratorijai, Automatikos, Radioelektronikos, Skaičiavimo technikos ir Mašinų gamybos fakultetams, dainų ir šokių ansamblui „Nemunas“, turistų ir kraštotyros būreliams.

Siekiant kontroliuoti mokslinius tyrimus, susijusius su kariniais užsakymais, ir keliones į užsienį, institute buvo įkurti 1-asis ir Užsienio ryšių skyriai, kuriems faktiškai vadovavo KGB karininkai.

Nuorodos

¹ A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje. Slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius, 2008, p. 178.

² A. Tamašauskas, *Iš Kauno universiteto ir politechnikos instituto praeities. Komunistų partinės organizacijos raidos ir veiklos apžvalga*, Kaunas, 2000.

³ J. Stražnickas, *Profesorius Kazimieras Baršauskas. Meilės galia*, Kaunas, 2006.

⁴ N. Gaškaitė, „Jaunimo pasipriešinimas ir jo slopinimas šeštajame–septintajame dešimtmetyje“, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 19, Kaunas, 1996; A. Nakas, *Vardan Lietuvos. Pasipriešinimas okupacijoms aukštosiose mokyklose 1940–1991 metais*, Vilnius, 2008; L. Anglickienė, „Jaunimo kultūrinė rezistencija sovietmečiu: žygeivių klubas „Ąžuolas“, *Kauno istorijos metraštis*, 2003, Nr. 4.

⁵ A. Anušauskas, op. cit.

⁶ K. Banys, „Palinko liepa šalia kelio...“, *Studentų byla*, Vilnius, Diemedis, 1995, p. 87.

⁷ J. Petkevičius, „Sakykime, kaip buvo“, *Studentų byla*, p. 22.

⁸ N. Gaškaitė, op. cit., p. 35.

⁹ J. Kreimeris, „Tarp nuosprendžio ir reabilitacijos“, *Studentų byla*, p. 244.

¹⁰ Kauno medicinos instituto pažymėjimas, 1958 m. rugsėjo 4 d. išduotas V. Murauskui, KTU archyvas, ap. 4, b. 1837 (Vytauto Jono Murausko asmens byla), l. 9; KPI rektorius 1962 m. rugsėjo 29 d. įsakymas Nr. 170-K §292, *ibid.*, l. 31.

¹¹ A. Tamašauskas, op. cit., p. 150.

¹² *Ibid.*, p. 235.

¹³ N. Gaškaitė, op. cit., p. 12.

¹⁴ *Ibid.*, p. 39.

¹⁵ A. Kupčiūnienė, „Dangus prasideda žemėje“, *XXI amžius*, 2004, liepos 9, Nr. 52, p. 1; J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999, p. 113.

¹⁶ V. B. Margaičio 2012 m. rugpjūčio 1 d. paliudijimas, KTU muziejaus archyvas.

¹⁷ A. Kupčiūnienė, op. cit., p. 1; J. R. Bagušauskas, op. cit., p. 113.

¹⁸ N. Žemaitienė, „Pogrindinės jaunimo organizacijos Pandėlio vidurinėje mokykloje. II dalis. Pogrindinė organizacija „Laisvę Lietuvai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 1 (9), p. 16 [prieiga internete: <interenete: <http://www.genocid.lt/Leidyba/9/zemaitiene.htm>>].

¹⁹ Z. Tamakauskas, „Audringojo rudens prisiminimai. Antisovietinis pasipriešinimas Kaune. I dalis“, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 39, Kaunas, 2007, p. 106.

²⁰ A. Tamašauskas, op. cit., p. 183.

²¹ J. Mykolaičio 1961 m. vasario 8 d. pasiaiškinimas ET-6 grupės pirminei komjaunimo organizacijai, KTU archyvas, ap. 4A, b. 5795 (Jono Mykolaičio asmens byla), l. 14–16.

²² Ištrauka iš T. Laurinavičiūtės 1961 m. vasario mėn. pasiaiškinimo SP-7/3 KPI komjaunimo komitetui, *ibid.*, b. 6672 (Teresės Laurinavičiūtės asmens byla), l. 41–42.

²³ A. Nakas, op. cit., p. 118–119.

²⁴ KPI rektorius prof. K. Baršausko 1961 m. kovo 13 d. įsakymas Nr. 3-KS §45; J. Mykolaičio 1962 m. vasario 8 d. pareiškimas KPI rektoriui; J. Mykolaičio diplomo P Nr. 135 520 1962 m. vasario 15 d. nuorašas, KTU archyvas, ap. 4A, b. 5795 (Jono Mykolaičio asmens byla), l. 1, 14–17, 31.

²⁵ T. Laurinavičiūtės 1962 m. liepos 20 d. pareiškimas KPI rektoriui; T. Laurinavičiūtės diplomo P Nr. 136 625 1964 m. birželio 15 d. nuorašas, ibid., b. 6672 (T. Laurinavičiūtės asmens byla), l. 1, 45.

²⁶ KGB vyr. tyrėjo mjr. S. Kovaliovo 1971 m. rugsėjo 2 d. raštas KGB Kauno m. skyriaus viršininko pavaduotojui V. Musului, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 197, l. 9.

²⁷ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1975 m. sausio 27 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas ieškant asmenų, kurie gamina ir kabina Nepriklausomos Lietuvos vėliavas, ibid., b. 200, l. 57–59.

²⁸ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1968 m. sausio 10 d. pažyma apie antisovietines apraiškas KPI, ibid., f. K-18, ap. 1, b. 145, l. 1–4.

²⁹ Ibid., l. 4.

³⁰ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 5-ojo poskyrio 1982 m. gruodžio 30 d. agentūrinio-operatyvinio ir organizacinio darbo pagal jaunimo ir inteligentijos liniją 1983 m. planas, ibid., b. 184, l. 2, 12.

³¹ Žr. <<http://www.patriotai.lt/straipsnis/2011-01-28/nei-vieno-zygio-be-konkreataus-tikslo-interviu-su-kestuciu-ceponiu-ii>>.

³² Žr. <<http://lndp.lt/diskusijos/viewtopic.php?t=728>>, 2003 m. gegužės 1 d. laida „Akis į akį su Vidmantu Povilioniu“.

³³ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 5-ojo poskyrio agentūrinio-operatyvinio ir organizacinio darbo pagal inteligentijos ir jaunimo liniją 1985 m. planas, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 206, l. 18.

³⁴ L. Anglickienė, op. cit., p. 171, 173.

³⁵ „Ąžuolas“ – KPI žygeivių klubas“, <<http://www.lndp.lt/diskusijos/viewtopic.php?t=770>>.

³⁶ I. Melianas, *Laisvos žuvėdros klyksmo pašauktas. Apybraiža apie Antaną Sakalauską* (rankraštis), Vilnius, 2009, p. 7.

³⁷ I. Melianas, op. cit., p. 7–8.

³⁸ LSSR KGB Kauno m. skyriaus vadovo H. Vai-gausko 1963 m. vasario 18 d. pranešimas apie kontržvalgybinį darbą su jaunimu ir inteligentija, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 634, l. 164.

³⁹ Ibid., l. 166–167.

⁴⁰ Ibid., l. 168, 170.

⁴¹ A. Nakas, op. cit., p. 120.

⁴² LSSR KGB Kauno m. skyriaus 2-ojo poskyrio 1966 m. lapkričio 18 d. pažyma apie KPI studento profilaktiką, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 650, l. 14–16.

⁴³ A. Tamašauskas, op. cit., p. 180–181.

⁴⁴ Rektoriaus M. Martynaičio 1972 m. birželio 27 d. pranešimas KPI pirminės partinės organizacijos uždarame susirinkime, LYA, f. 3542, ap. 9, b. 28, l. 35.

⁴⁵ 1966 m. spalio 6 d. pagrindinių agentūrinių-operatyvinių darbo su inteligentija ir jaunimu priemonių 1966 m. rugsėjo–1967 m. birželio mėn. planas, ibid., f. K-41, ap. 1, b. 650, l. 3, 12.

⁴⁶ K. Papečio 1963 m. spalio 25 d. gyvenimo aprašymas, KTU archyvas, ap. 3P, b. 4028, l. 2.

⁴⁷ KPI rektorius K. Baršausko 1963 m. lapkričio 1 d. įsakymas Nr. 184-K, ibid., l. 5.

⁴⁸ KPI rektorius K. Baršausko 1964 m. birželio 26 d. įsakymas Nr. 188-K, ibid., l. 7.

⁴⁹ K. Papečio 1966 m. rugsėjo 26 d. pareiškimas KPI rektoriui, ibid., l. 9.

⁵⁰ KPI rektorius M. Martynaičio 1966 m. rugsėjo 27 d. įsakymas Nr. 218-K, ibid., l. 10.

⁵¹ Mokslinio tyrimo sektoriaus viršininko J. Giliaus prašymas KPI rektoriui M. Martynaičiui atleisti K. Papečį iš redaktoriaus pareigų; Respublikinės Žiegdrių psichoneurologinės ligoninės 1970 m. rugsėjo 2 d. prašymas Nr. 2581 KPI rektoriui M. Martynaičiui atsiųsti K. Papečio charakteristiką invalidumo grupei nustatyti, ibid., l. 11, 14.

⁵² KPI rektorius M. Martynaičio 1971 m. balandžio 29 d. įsakymas Nr. 273-K, ibid., l. 13.

⁵³ LSSR KGB 2-osios valdybos 1969 m. rugsėjo 1 d. raštas apie agentų darbą 1967–1969 m., LYA, f. K-41, ap. 1, b. 665, l. 98.

⁵⁴ Ibid., l. 100–102.

⁵⁵ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 5-ojo poskyrio 1982 m. gruodžio 30 d. agentūrinio-operatyvinio ir organizacinio darbo pagal jaunimo ir inteligentijos liniją 1983 m. planas, ibid., f. K-18, ap. 1, b. 184, l. 16.

⁵⁶ Ibid., l. 2, 12.

⁵⁷ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1983 m. vasario 11 d. pažyma apie operatyvinę padėtį KPI, ibid., l. 179–181.

⁵⁸ LSSR KGB kolegijos 1987 m. gegužės 12 d. sprendimas dėl kontržvalgybinio darbo sustiprinimo siekiant neutralizuoti negatyvų ideologinės diversijos poveikį akademinėi bendruomenei, ibid., f. K-1, ap. 10, b. 714, l. 4–6.

⁵⁹ LSSR KGB kolegijos 1989 m. gruodžio 11 d. pažyma apie agentūrinį darbą Kaune pagal kūrybinės, mokslinės inteligentijos ir akademinio jaunimo

liniją ginant sovietinę konstitucinę santvarką, *ibid.*, f. K-11, ap. 2, b. 104, l. 91–92.

⁶⁰ *Ibid.*, l. 93.

⁶¹ 1966 m. spalio 6 d. pagrindinių agentūrinių-operatyvinių darbo su inteligentija ir jaunimu 1966 m. rugsėjo–1967 m. birželio mėn. priemonių planas, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 650, l. 5–6.

⁶² *Ibid.*, l. 8.

⁶³ *Kauno technologijos universiteto tautinio meno ansamblis „Nemunas“*, Kaunas, 1999, p. 8.

⁶⁴ KGB agento „Poltavos“ ir kitų patikimų asmenų 1967 m. pranešimai apie KPI ansamblio „Nemunas“ gastroles Kanadoje, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 650, l. 17–40.

⁶⁵ A. Nakas, *Profesorius Marijonas Martynaitis*, Kaunas, 2012, p. 305–307.

⁶⁶ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 71–72.

⁶⁷ A. Tamašauskas, „Sąjūdžio grupių susikūrimo KPI prielaidos“, *Už laisvę. XXI amžiaus priedas*, 2008, birželio 6; žr. <http://www.xxiamzius.lt/archyvas/priedai/uzlaisve/20080606/uzlaisve_08.html>.

⁶⁸ KTU Fizikos katedros prof. A. Grigonio 2013 m. sausio 18 d. atsiminimai (garso įrašas), KTU muziejaus archyvas.

⁶⁹ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 5-ojo poskyrio 1982 m. gruodžio 30 d. agentūrinio-operatyvinio ir organizacinio darbo pagal jaunimo ir inteligentijos liniją 1983 m. planas, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 184, l. 8, 15.

⁷⁰ SSRS KGB PGU T valdybos 7-ojo skyriaus 1983 m. kovo 30 d. raštas LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininkui dėl mokslininkų atrankos stažuotėms, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 867, l. 242.

⁷¹ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1983 m. vasario 11 d. pažyma apie operatyvinę padėtį KPI, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 184, l. 179–181.

⁷² *Ibid.*, l. 182.

⁷³ *Ibid.*, l. 179–181.

⁷⁴ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 5-ojo poskyrio 1984 m. gruodžio 29 d. agentūrinio-operatyvinio ir organizacinio darbo pagal inteligentijos ir jaunimo liniją 1985 m. planas, *ibid.*, b. 206, l. 113–114.

⁷⁵ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 5-ojo poskyrio 1982 m. gruodžio 30 d. agentūrinio-operatyvinio ir organizacinio darbo pagal jaunimo ir inteligentijos liniją 1983 m. planas, *ibid.*, b. 184, l. 114.

⁷⁶ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 5-ojo poskyrio 1984 m. gruodžio 29 d. agentūrinio-operatyvinio ir organizacinio darbo pagal inteligentijos ir jaunimo liniją 1985 m. planas, *ibid.*, b. 206, l. 11.

⁷⁷ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 5-ojo poskyrio 1982 m. gruodžio 30 d. agentūrinio-operatyvinio ir organizacinio darbo pagal jaunimo ir inteligentijos liniją 1983 m. planas, *ibid.*, b. 184, l. 19–20.

⁷⁸ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 5-ojo poskyrio 1984 m. gruodžio 29 d. agentūrinio-operatyvinio ir organizacinio darbo pagal inteligentijos ir jaunimo liniją 1985 m. planas, *ibid.*, b. 206, l. 9.

⁷⁹ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1981 m. balandžio 7 d. agentūros rengimo darbui užsienyje rekomendacijos, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 353, l. 53.

⁸⁰ *Ibid.*, l. 55–58.

⁸¹ SSRS KGB PGU T valdybos 7-ojo skyriaus 1983 m. kovo 30 d. raštas LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininkui dėl mokslininkų atrankos stažuotėms, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 867, l. 242.

⁸² LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1983 m. balandžio 20 d. atsakymas SSRS PGU T valdybos 7-ojo skyriaus viršininkui dėl mokslininkų, planuojamų panaudoti mokslinei techninei žvalgybai, *ibid.*, l. 243–244.

⁸³ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1985 m. rugpjūčio 1 d. atsakymas SSRS KGB T valdybos 7-ojo skyriaus viršininkui dėl mokslininkų, kurie 1986 m. bus panaudoti mokslinei techninei žvalgybai, *ibid.*, l. 356–357.

⁸⁴ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 5-ojo poskyrio 1984 m. gruodžio 29 d. agentūrinio-operatyvinio ir organizacinio darbo pagal inteligentijos ir jaunimo liniją 1985 m. planas, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 206, l. 3.

⁸⁵ *Ibid.*, l. 4.

⁸⁶ A. Anušauskas, *op. cit.*, p. 89.

⁸⁷ A. Nakas, *Profesorius Marijonas Martynaitis*, p. 348.

⁸⁸ K. Ivanausko 1977 m. kadrų įskaitos asmens lapas, KTU archyvas, ap. 3P, b. 14244 (Klemenso Ivanausko asmens byla), l. 43.

⁸⁹ KTU rektorius 1991 m. liepos 10 d. įsakymas Nr. 516-K §69; Įrašas iš KTU rektoriaus 1991 m. rugsėjo 24 d. įsakymo Nr. 518-K §300; KTU rektorius 1992 m. rugsėjo 17 d. įsakymas Nr. P-1439; Įrašas iš KTU rektoriaus 1993 m. birželio 24 d. įsakymo Nr. P-1433, KTU archyvas, ap. 3P, b. 14244 (Klemenso Ivanausko asmens byla), l. 2, 7, 11, 13.

⁹⁰ Įrašas iš KPI rektoriaus 1990 m. gegužės 15 d. įsakymo Nr. 502-K, *ibid.*, b. 15573, l. 21.

Audronė Veilentienė

STUDENTS AND LECTURERS OF KAUNAS POLYTECHNIC INSTITUTE IN THE KGB SPOTLIGHT (1951–1989)

Summary

The KGB branch at the Council of Ministers of the Lithuanian SSR paid particular attention to schools of higher education in Kaunas who were supposed to train intelligentsia loyal to the Soviet government. During the interwar period Kaunas was the temporary capital of Lithuania and the majority of schools of higher education in Kaunas stemmed from the Lithuanian University (Vytautas Magnus University) founded in 1922. Therefore, there were a number of representatives of the national intelligentsia in Kaunas who exerted a significant influence on the younger generation. During the Soviet period, the KGB monitored political sentiments, research and foreign relations of lecturers and students of all schools of higher education, including Kaunas Polytechnic Institute (KPI). The KGB carried out the surveillance using a network of trusted people and agents and was assisted in this by functionaries of the Communist Party and the All-Union Leninist Young Communist League (Komsomol).

In 1951–1973, the KGB in Lithuania disclosed the underground organisations in which KPI students and teachers were involved. In order to identify anti-Soviet organisations, the KGB agents used provocateurs and later – listening devices. Seeking to “re-educate” KPI students and teachers who were involved in anti-Soviet organisations, the KGB applied typical methods: arrest, courts, detention and forced labour in Soviet labour camps. “Less serious crimes” of students, such as singing of anti-Soviet songs, belonging to a religious group or asking inappropriate questions at ideological sciences lectures, were punished with preventive conversations, public discussions of their behaviour, reprimands, removal from the Komsomol, and expulsion

from the Institute. Although the functionaries of the KGB and the Communist Party applied measures aimed at suppressing national consciousness and statehood aspirations and ideological censorship, there were frequent manifestations of dissatisfaction with the Soviet occupation at KPI and some students and lecturers continued to participate in the anti-Soviet resistance.

In order to protect young people from the negative influence, the KGB sought to prevent the former deportees or prisoners from studying and working at the schools of higher education. Prof. Kazimieras Baršauskas, Rector of KPI, disobeyed prohibitions by KGB leaders, and the Institute had a number of students who were former deportees and political prisoners. The KGB sought to expand its network of agents at KPI, but their reports indicate that there were too few agents. The KGB tried to use some KPI lecturers who travelled abroad for their sabbatical as their agents at the institute and for technical espionage abroad. In order to control research work related to military orders and trips abroad, the 1st Unit and the Foreign Relations Unit were set up at the institute; these were actually led by KGB officers. The KGB monitored whether the enemies from the capitalist countries were interested in what was developed at KPI laboratories or in researchers who wrote dissertations on the so-called classified topics. In the 1980s, the KGB mainly focused on the KPI Scientific Centre Vibrotechnika, the Ultrasound Laboratory, and faculties of Automation, Radio Electronics, Computer Technology and Mechanical Engineering, the Nemunas song and dance ensemble, tourist society and the society for regional studies.

Lietuvos SSR KGB taikiny – akademinė bendruomenė

Sovietinio saugumo veiklą visuomenė paprastai sieja su slaptaisiais bendradarbiais, represijomis ir režimo priešininkų persekiojimu. Tačiau po 1953 m. komunistų partija skyrė KGB naujus tikslus, tarp jų – komunistinės indoktrinacijos sklaidą ir visuomenės perauklėjimą. Švietimas ir mokslas tapo svarbiomis komunistinės ideologijos sklaidos erdvėmis. Šaltasis karas dar labiau aktualizavo KGB veiklą moksle, nes įvairių mokslo ir pramonės sričių pasiekimai buvo svarbūs lenktyniaujant su Vakarais. LSSR KGB aktyviai vykdė žvalgybinę veiklą, t. y. šnipinėjimo, įtraukdamas į šią sritį ir mokslininkus. Visuomenei vis dar mažai žinoma, kokie slapti moksliniai tyrimai ir darbai buvo atliekami karinio pramoninio komplekso užsakymu, kaip KGB organizavo ir vykdė šnipinėjimą Vakaruose, ir t. t.

ĮVADAS

Vykdydamas komunistinę indoktrinaciją, t. y. diegdamas visuomenei savo vertybes ir pasaulėžiūrą, sovietinis režimas siekė panaudoti švietimą ir mokslą. Valdžia prižiūrėjo, kad mokiniai ir studentai būtų mokomi nenukrypstant nuo komunistinės ideologijos. Vis dėlto per visą sovietmetį jaunimas buvo sunkiausiai kontroliuojama visuomenės dalis. Antai pagrindiniai 1956 ir 1972 m. neramumų Lietuvoje veikėjai

buvo jauni žmonės. Po šių įvykių komunistų partija ir KGB švietimo sistemai ėmė skirti dar daugiau dėmesio. Ne mažiau buvo svarbu, kad ir kitų akademinės bendruomenės atstovų – mokslininkų, dėstytojų – pažiūros būtų teisingos. Buvo akylai stebima, kad tarp jų neatsirastų nepatikimų elementų, pavyzdžiui, buvusių tremtinių, politinių kalinių ar valdžiai atvirai oponuojančių asmenų. Mokslo ir švietimo bendruomenę sovietinė propaganda taip pat pasitelkė sistemos pasiekimų sklaidai, ypač tarp lietuvių išeivių. Mokslo institucijos turėjo vaidinti svarbų vaidmenį ir šaltojo karo lenktynėse su Vakarais mokslo ir technologinių inovacijų srityse. Savo išradimais mokslininkai turėjo patvirtinti sovietinės sistemos pranašumą. Be to, prisidengus moksliniais ryšiais buvo šnipinėjami Vakarai.

Straipsnyje siekiama apibūdinti KGB veiklą Lietuvos SSR aukštosiose mokyklose, ypač Vilniaus universitete (toliau – VU) ir Kauno A. Sniečkaus politechnikos institute (toliau – KPI), kurios dėl dažnų antisovietinių nuotaikų ir tautiškuo apraiškų jose nuolat buvo sovietinio saugumo akiratyje, taip pat mokslo institucijose, pirmiausia Lietuvos SSR mokslų akademijos institutuose, dirbusiuose su strategiškai svarbia informacija; įvardyti sovietinio saugumo tikslus ir metodus šioje srityje; atskleisti, už ką ir kaip buvo persekiojami studentai ir kiti akademinės bendruomenės nariai; parodyti,

kaip buvo organizuojamas agentūrinis darbas ir kokie uždaviniai buvo keliami agentams; išryškinti akademinės bendruomenės vaidmenį sovietinės propagandos akcijose; aptarti mokslo panaudojimą šaltojo karo lenktynėse, didžiausią dėmesį skiriant šnipinėjimui Vakaruose.

Dėl akademinės bendruomenės įtakos ir svarbos visuomenei sovietinis režimas visada skyrė jai ypatingą dėmesį ir persekiojo valdžiai nepaklūstančius dėstytojus ir studentus. Šio tyrimo chronologinės ribos apima XX a. šeštąjį–devintąjį dešimtmečius, t. y. laikotarpį, kai KGB, taikydamas persekiojimą ir naujas psichologinio poveikio priemones, siekė panaudoti akademinės bendruomenės narius politiniams ir propagandiniams režimo tikslams.

Lietuvių istoriografijoje sovietiniam švietimui ir mokslui skiriama labai nedaug dėmesio (plačiau apžvelgiami tik ideologinės indoktrinacijos, represijų ir pasipriešinimo valdžiai momentai), todėl šis tyrimas leistų atskleisti naują KGB veiklos aspektą, o kartu būtų įnašas į sovietinio mokslo ir švietimo istoriją.

Sovietinė švietimo sistema istoriografijoje minima sovietinių represijų ir komunistinės indoktrinacijos įgyvendinimo kontekste. Išsamiausias šios srities darbas – Juozapo Romualdo Bagušausko¹ tyrimas, kuriame remiantis komunistų partijos ir KGB dokumentais atskleidžiamas jaunimo persekiojimo ir psichologinio spaudimo mechanizmas. Mokslo ideologizavimo pavyzdžiu laikytinas istorijos mokslo panaudojimas sovietinio režimo poreikiams. Paminėtinas istoriko Aurimo Švedo² šios srities tyrimas. Istorikas Vilius Ivanauskas³ analizuoja rusinimo politikos kaip svarbios komunistinės indoktrinacijos dalies įgyvendinimą švietime. Tai padeda pažinti ir lietuviškumo bei tautiškumo puolimą švietimo sistemoje. Bendroji švietimo politika atsispindi kolektyviniame darbe

„Lietuva 1940–1990 m.“⁴, padedančiame suvokti KGB veiklos kontekstą.

Lietuvos aukštųjų mokyklų istorijos darbai fragmentiškai atskleidžia ir jų akademių bendruomenių persekiojimo istoriją⁵. Daugiausia dėmesio tam skiriama istorijos veikale „Vilniaus universiteto istorija 1579–1994“⁶. Vilniaus universitete buvo smarkiausiai priešinamasi sovietų režimui. Vanda Kašauskienė⁷ savo veikale supažindina su mokyklų padėtimi iki 1964 m. tiek persekiojimo, tiek pasipriešinimo istorijos kontekste. Publicistiniai Algimanto Nako⁸ ir Izidoriaus Ignatavičiaus⁹ darbai parodo akademinės bendruomenės narių persekiojimo tendencijas. Mokslininkai, dėstytojai ir studentai buvo aktyvūs antisovietinio pasipriešinimo dalyviai. Informacijos apie jų įnašą į pasipriešinimą galima rasti pilietinių antisovietinių pasipriešinimą tiriančiose publikacijose¹⁰.

Labai nedaug žinių galima rasti apie pramoninį Lietuvos mokslininkų šnipinėjimą, slaptus mokslo įstaigų darbus ir jų sąsajas su kariniu pramoniniu kompleksu. Mokslinį technologinį KGB šnipinėjimą Vakaruose savo moksliniame darbe apžvelgia Arvydas Anušauskas¹¹. Jis daugiausia kalba apie tai, kokios informacijos sovietų valdžia ir KGB siekė gauti. Taip pat čia esama fragmentiškų žinių apie mokslo ir švietimo panaudojimą sovietinės propagandos sklaidai šalies viduje ir užsienyje tarp išeivių. Paminėtinos ir istoriko Arūno Streikaus¹² publikacijos, kalbančios apie komunistų partijos ir KGB siekį panaudoti mokslą ir kultūrą propagandos tikslams.

Straipsnyje remiamasi Lietuvos ypatingajame archyve esančiais KGB dokumentais. Nagrinėjant KGB operatyvinės veiklos fondę (f. K-41) esančius dokumentus išryškėja, kokių priemonių KGB ėmėsi prieš maištaujančius studentus ir kitus valdžiai neįtikėjusius akademinės bendruomenės narius. Šio

fondo dokumentai taip pat liudija, kad KGB darė kliūtis iš tremties ir kalinimo vietų grįžusiems žmonėms ir jų vaikams įgyti aukštąjį išsilavinimą, dirbti švietimo sistemoje ar siekti mokslininko karjeros. KGB Kauno m. skyriaus dokumentai (f. K-18, ap. 1) patvirtina, koks didžiulis dėmesys buvo skiriamas šio miesto jaunimui ir akademinėi bendruomenei. Vienas iš svarbiausių KGB tikslų – turėti akademinėje bendruomenėje kuo daugiau agentų. Tačiau iš KGB dokumentų atsiskleidžia nepasitenkinimas šios srities agentų skaičiumi ir darbu. Tai rodo, kad verbuoti sekėsi ne taip lengvai, kaip norėta. Žvalgybinės veiklos dokumentų fondas (f. K-35, ap. 2) suteikia informacijos apie mokslininkų agentų komandiruotėse, konferencijose ir stažuotėse vykdytą šnipinėjimą. Iš jų agentūrinių pranešimų matyti, kokia informacija ypač domino KGB. Šiame fonde galima susipažinti ir su LSSR KGB susirašinėjimu su Sovietų Sąjungos KGB 1-ąja vyriausiąja valdyba propagandinės, agentūrinės ir žvalgybinės veiklos klausimais, matyti mėginimai įtraukti į šį darbą mokslininkus. Lietuvos aukštosiose mokyklose ir Lietuvos SSR mokslų akademijos institutuose buvo atliekami slapti darbai, kai kurie iš jų – užsakyti karinės pramonės. Todėl tam tikri aukštųjų mokyklų ir mokslinių institutų padaliniai buvo režiminiai objektai, kuriems buvo keliami didesni saugumo ir slaptumo reikalavimai. LSSR KGB centrinių skyrių bylų fonde (f. K-1, ap. 46) saugomos Lietuvos aukštųjų mokyklų ir Lietuvos SSR mokslų akademijos institutų slaptumo režimo laikymosi tikrinimo ataskaitos, aktai, įvairūs žinybinio susirašinėjimo dokumentai šiuo klausimu. Kadangi slapti darbai šiuose dokumentuose turi kodinius pavadinimus, jų turinys neretai yra neaiškus, bet jau pats tokių darbų buvimas rodo tendenciją įslaptinti mokslo tyrimus.

KGB dokumentai, atskleidžiantys pasipriešinimo režimui dalyvių persekiojimą, yra ideologiškai angažuoti, todėl juos

reikia vertinti atsargiai. Apie technologių šnipinėjimą kalbančioje dokumentacijoje ideologinių vertinimų kur kas mažiau. Bet ir čia to neišvengiama – nuolat pabrėžiama Vakarų keliama grėsmė Sovietų Sąjungai. Esami KGB dokumentai neleidžia susidaryti išsamaus vaizdo apie Lietuvoje atliktus slaptus darbus ir ypač jų turinį.

KGB KOVA SU ANTISOVIETINĖMIS APRAIŠKOMIS AKADEMINĖJE APLINKOJE

KGB interesai ir tikslai mokymo ir mokslo institucijose. Nuo pat sovietų okupacijos pradžios akademinė bendruomenė kaip visuomenės elitas buvo valdžios taikiny. Įvairiomis priemonėmis buvo siekiama priversti šią visuomenės dalį vykdyti valdžios politiką, palaužti tikrą ar tariamą jos pasipriešinimą. Iki 1953 m. palaužti pasipriešinimo dvasią turėjo fizinis teroras, tremtys ir įkalinimas. Po 1953 m. represinė politika keitėsi, nors persekiojimo ir įkalinimo nebuvo atsisakyta. Pradėta taikyti tokia subtilesnė psichologinio poveikio priemonė kaip spaudimas dėl karjeros perspektyvų ar kelionių į Vakarų. Kad būtų galima geriau kontroliuoti šią visuomenės grupę ir užkirsti kelią pasipriešinimui, ypač didelė svarba buvo teikiama slaptųjų bendradarbių tinklui. Aukštosios mokyklos buvo ir KGB kadru šaltinis¹³, tad poreikis tinkamai ideologiškai ir profesiskai parengti studentus taip pat suaktualino šių mokymo įstaigų priežiūrą.

KGB stebėjo ir analizavo akademinės bendruomenės narių elgesį, pasisakymus, požiūrį į valdžią ir pan. Ypač dėmesys tam padidėdavo po vidaus neramumų. Pavyzdžiui, KGB Kauno m. skyriaus 1968 m. veiklos ataskaitoje teigiama, kad būtina sustiprinti darbą akademinėje bendruomenėje¹⁴. Kadangi visuomenei visais laikais buvo

svarbios akademinės inteligentijos pažiūros ir laikysena, režimas siekė, kad ji skleistų valdžios poziciją. O tam reikėjo idėjiškai patikimų žmonių. Todėl KGB skyrė didelį dėmesį mokslinės inteligentijos, atskirų mokslo institucijų aplinkos operatyvinei analizei. Iš LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus, kuris iki 1967 m. kuravo švietimą ir mokslą, 1963 m. pažymos išryškėja, kuo sovietinį saugumą domino švietimo ir mokslo objektai – Lietuvos SSR mokslų akademija, Vilniaus valstybinis universitetas, Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas, Vilniaus valstybinis dailės institutas, Vilniaus valstybinė konservatorija, technikumai ir profesinės mokyklos. Buvo siekiama jose nustatyti valdžiai priešiškus asmenis, kreipiamas dėmesys į religinius pasisakymus, buržuazinės ideologijos apraiškas (domėjimąsi nepriklausomos Lietuvos ir Vakarų mokslo ir meno raidos tendencijomis, garsių nepriklausomos Lietuvos veikėjų įtaką studentams ir dėstytojams), mėginama nustatyti asmenis, apie kuriuos turima kompromituojančios medžiagos (palaiko ryšius su Vakarais, turi ten giminių, jų pačių ar jų giminaičių biografijose yra tam tikrų praeities faktų ir t. t.)¹⁵. Metinėse KGB miestų ir rajonų operatyvinės veiklos ataskaitose visada atsirasdavo vietos akademinės bendruomenės, mokyklų padėčiai. Antai 1983 m. LSSR KGB Kauno m. skyriaus parengtoje operatyvinės padėties pažymoje pateikiama antisovietinių apraiškų KPI ir darbuotojus kompromituojančios medžiagos¹⁶. LKP CK adresuoti LSSR KGB pranešimai apie negatyvias apraiškas Vilniaus konservatorijoje ir Lietuvos SSR mokslų akademijoje, apie aukštosiose mokyklose besimokančius asmenis iš negatyvios (t. y. tariamai valdžiai priešiškos) aplinkos rodo, kad akademinės bendruomenės nuotaikos rūpėjo ir komunistų partijai¹⁷.

Nuo asmens ar jo tėvų praeities neretai priklausė, ar jis pateks į aukštąją mokyklą,

galės daryti akademinę karjerą. Pasitelkusi į pagalbą įvairias institucijas, tarp jų ir KGB, valdžia rūpinosi, kad akademinėje bendruomenėje nebūtų buvusių tremtinių, politinių kalinių ar asmenų, atvirai reiškiančių antisovietinį požiūrį. Buvę tremtiniai ir politiniai kaliniai valdžiai priminė nepriklausomą „buržuazinę“ Lietuvą, todėl buvo priskirti prie nepatikimų, savo idėjomis jaunimui ar mokslininkams galinčių pakenkti asmenų. Aukštasis mokslas buvo sunkiai prieinamas buvusiems tremtiniais, kaliniams ir jų vaikams, buvo daromos įvairios kliūtys jiems patekti į aukštąsias mokyklas. Vis dėlto kai kuriems pavykdavo, ir tai kėlė KGB nepasitenkinimą¹⁸. LSSR KGB pažymoje LKP CK konstatuojama, kad aukštosios mokyklos „užterštos“ studentais iš negatyvios aplinkos, ir raginama daryti viską, kad tokie asmenys nepatektų į aukštąsias mokyklas¹⁹. Antai KGB nustatė, kad į VU, nuslėpęs savo aktyvią veiklą ginkluotajame pasipriešinime, įstojo Vladas Pupšys²⁰, čia įsidarbino iš Dailės instituto pašalintas ir KGB persekiojamas dailininkas Vaclovas Kosciuška, Medicinos fakultete dirba buvęs tremtinys Kazys Ambrozaitis ir t. t.²¹ LSSR KGB Šiaulių skyriaus rašte miesto partijos komitetui teigiama, kad vienas aktyvia antisovietine veikla užsiiman-tis Šiaulių pedagoginio instituto studentas nėra pašalintas iš instituto, kas, anot KGB, yra nepriimtina²².

Valdžios nuomone, nepatikimi asmenys neturėjo patekti ne tik į mokymo įstaigas, bet ir į mokslo struktūras. KGB atkreipė partijos dėmesį, kad į Lietuvos SSR mokslų akademijos institutus priimami dirbti asmenys iš socialiai negatyvios aplinkos, pavyzdžiui, kilę iš buožių ar aktyviai dalyvavę pasipriešinimo kovoje. Štai LSSR KGB 1972 m. gruodžio 1 d. rašte LKP CK informuojama, kad Fizikos ir matematikos instituto direktoriaus pavaduotojo tėvas yra 1941 m. Birželio sukilimo dalyvis; istorikas Antanas Tyla yra kilęs iš

buožių, o jo brolis – buvęs partizanas; Puslaidininkų fizikos instituto vyr. mokslinio bendradarbio tėvas Gintautas Bagdonas – buvęs partizanas; Istorijos instituto vyr. mokslinė bendradarbė Angelė Vyšniauskaitė yra buvusi vienuolė, bandžiusi pabėgti iš SSRS ir buvusi suimta²³.

Sovietinis saugumas stebėjo akademinę bendruomenę ir dėl to, kad, kaip teigiama KGB rašte, moksliniai tyrimai daro poveikį visuomenei²⁴. Todėl KGB neigiamai atsiliepė apie mokslininkų domėjimąsi Vakarų ir nepriklausomos Lietuvos mokslu, kultūra. 1963 m. ataskaitoje sovietinis saugumas informavo LKP CK apie inteligentijos nuotaikas ir nurodė, kad kai kurie Lietuvos SSR mokslų akademijos moksliniai darbuotojai (Feliksas Sliesoriūnas, Adolfas Tautavičius ir kt.) reiškia ideologiškai žalingas mintis, idealizuoja buržuazinės Lietuvos ir Vakarų meną ir mokslą²⁵.

Akademinė aplinka KGB rūpėjo ir dėl to, kad, jo požiūriu, buvo imli neigiamai Vakarų, ypač lietuvių išeivių, įtakai. Vienoje iš LSSR KGB pažymų, apibūdinančių užsienio įtaką jaunimui, pažymima, kad Vakarai ir lietuvių išeivija skiria didžiulį dėmesį akademiniai jaunomenei kaip potencialiems antisovietiniams elementams, todėl būtina imtis priemonių, kad šis poveikis būtų neutralizuotas²⁶. Pavyzdžiui, KGB nustatė, kad tarp VU lietuvių kalbos kursų klausytojų yra su išeivijos lietuvių organizacijomis susijusių asmenų, kurie neva bandė ideologiškai apdoroti vietinį akademinį jaunimą²⁷. KGB siekė savo priemonėmis užkirsti tokiai veiklai ir įtakai kelią.

Akademinio jaunimo persekiojimo metodai. Iš KGB dokumentų galima susidaryti įspūdį, kad opozicinė valdžios atžvilgiu akademinio jaunimo laikysena ir veikla buvo gana aktyvi. Ypač tai pasakytina apie šeštąjį dešimtmetį, kai dar buvo jaučiama 1956 m. Vėlinių įvykių įtaka. Apskritai 1956–1958

metai buvo griežtesnės represinės politikos laikotarpis. KGB ėmėsi įvairių priemonių prieš suaktyvėjusius jaunuolius.

Viena iš baudmės formų, kurią po 1956 m. Vėlinių įvykių KGB rekomendavo partinei valdžiai, buvo siūlymas neramumuose dalyvavusius studentus šalinti iš aukštųjų mokyklų. Iš VU tada buvo pašalinta 20, iš Vilniaus pedagoginio instituto – 8 studentai²⁸. Represijos tęsėsi ir 1957 m. VU Istorijos ir filosofijos fakulteto studentas Leonardas Gogelis buvo suimtas už neigiamą pasisakymą apie kolūkius – tai prilygo antisovietinei agitacijai. Savo 1958 m. rašte KGB informavo LKP CK apie 1957 m. gruodžio 17–28 d. suimtus asmenis, kurių dalis buvo VU ir Vilniaus dailės instituto studentai ir darbuotojai²⁹.

Greičiausiai neatsitiktinai kaip nesugebantis pažaboti studentų 1958 m. buvo atleistas ir VU rektorius Juozas Bulavas³⁰. Kita priežastis – tuo metu, kai vietos partinei valdžiai buvo priekaištaujama dėl kadru lietuvinimo, J. Bulavas siekė sumažinti universitete dirbančių rusų skaičių³¹. Atleidus rektorių padėtis universitete iš esmės nepasikeitė. 1960 m. Istorijos-filologijos fakulteto studentų, už kurių, matyt, stovėjo partinė organizacija ir KGB, reikalavimu kaip nuslėpęs savo praeities faktus (1952 m. buvo teistas už priklausymą antisovietinei organizacijai) iš universiteto buvo pašalintas lituanistas V. Pupšys, už ideologiškai klaidingą požiūrį į sovietinę tikrovę iš studentų sąrašų išbrauktas ketvirtakursis Antanas Narkus, už biografijos faktų slėpimą ir bažnyčios lankymą – vokiečių kalbos ir literatūros specialybės ketvirto kurso studentas Algirdas Vaičiūnas, slavistas Vaclovas Sevrukas³². Už karinio rengimo užsiėmimų nelankymą, ryšius su garsiu disidentu ir politiniu kaliniu Viktoru Petkumi 1977 m. iš VU buvo pašalintas antro kurso žurnalistikos specialybės studentas Audronius

Ažubalis³³. 1980 m. Andrius Tučkus, baigęs Vilniaus A. Vienuolio vidurinę mokyklą, nebuvo priimtas į VU Matematikos fakultetą – užkliuvo jaunuolio tautinės ir religinės pažiūros. Vėliau A. Tučkui pavyko įstoti į universiteto Istorijos fakulteto psichologijos specialybę, bet tais pačiais 1980 m. jis buvo išbrauktas iš studentų sąrašų³⁴.

Kitas KGB taikytas bausmės ir atgrasymo metodas – profilaktika. Ji buvo dvejopa: asmeninė (pokalbis su KGB pareigūnu) ir viešoji (svarstymas kolektyve, kur neigiamų atsiliepimų sulaukdavo ne tik prasižengęs asmuo, bet ir jo tėvai, mokymo įstaigos vadovybė). 1959 m. KGB atkreipė dėmesį į neigiamas tendencijas VU Literatūros katedroje, kur susikūrė studentų diskusijų būrelis, besidomintis nepriklausomos Lietuvos literatūra ir t. t. Jo nariams Tomui Venclovai, Juozui Tumeliui ir kitiems už šią veiklą buvo numatytos profilaktinės priemonės³⁵. LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1966 m. pažymoje rašoma apie KPI Statybos fakulteto studento Henriko Šilgalio viešą profilaktiką pasitelkus komjaunimo organizaciją dėl nederamų jo pasisakymų paskaitoje³⁶. KGB Kauno m. skyriaus 1968 m. pažymoje rašoma, kad agentai padėjo atskleisti KPI studentus, dainavusius ideologiškai žalingas dainas. „Prasikaltę“ studentai buvo pasmerkti viešame profilaktiniame susirinkime; agentams ir patikėtiniams buvo pavesta toliau juos sekti³⁷. Apsvarstyti komjaunimo susirinkime ir viešąja ar asmenine profilaktika buvo nubausti ir Šiaulių pedagoginio instituto studentai, ekskursijoje dainavę nederamas dainas³⁸.

Kraštotyrintinkų ir su Romo Kalantos susideginimu susijusių įvykių dalyvių persekiojimas. Nauja KGB persekiojimų banga nusirito XX a. septintajame–aštuntajame dešimtmetyje – 1961 m. kilus kraštotyros judėjimui ir 1972 m. Kaune susideginus R. Kalantai. Kraštotyros judėjimo persekiojimą reikėtų vertinti bendrame komunistų

partijos ir KGB kovos su lietuviškumu, tautiškumu kontekste. KGB priešišškai žiūrėjo į jaunimo veiklą Kraštotyros draugijoje ir turistų klubuose, nes laikė juos „nacionalistinių pažiūrų propagandos tribūna“. KGB pareigūnai nuolat pabrėžė žalingą nacionalistiškai nusiteikusių kraštotyros organizacijų ir turistų klubų narių poveikį jaunimui³⁹. 1963 m. VU įkurti Kraštotyros ir Turizmo būreliai. 1969 m. VU filosofijos dėstytojai ir studentai įkūrė etnografinį „Ramuvos“ klubą, o studentai filologai ir gamtininkai – Vilniaus turistų klubo Žygeivių sekciją. LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1962 m. rugpjūčio 18 d. slaptame rašte Kauno m. partijos sekretoriui⁴⁰ kalbama apie nacionalistines nuotakas turizmo srityje (jaunuolius klaidinančių buržuazinės Lietuvos praeities idealizavimą ir buržuazinės ideologijos šlovinimą), su kuria glaudžiai susijęs ir kraštotyros judėjimas. Į KGB akiratį pateko Vakarų filosofija besidomintis VU Istorijos ir filosofijos fakulteto studentas Rimantas Matulis. Jis buvo apkaltintas bendravimu su buvusiais politiniais kaliniais Juozu Keliuočiu, Antanu Poška ir aktyviu dalyvavimu kraštotyros veikloje⁴¹. KGB reikalavimu pašalintas iš universiteto, R. Matulis grįžo į Kauną ir toliau tęsė šią veiklą, todėl buvo iškviestas į KGB pokalbį⁴². Ne be KGB rankos 1971 m. buvo uždrausta Vilniaus „Ramuva“ ir Vilniaus turistų klubo Žygeivių sekcija⁴³.

Komunistų partijos direktyvos taip pat padėjo slopinti kraštotyros judėjimą. 1972 m. balandžio 24 d. LKP CK biuro posėdyje buvo priimtas dokumentas dėl „Lietuvos TSR paminklų apsaugos ir Kraštotyros draugijų darbo vykdant TSKP XXIV suvažiavimo nutarimus“, kuriame raginama kovoti su nacionalizmo apraiškomis. LSSR KGB 1972 m. veiklos ataskaitoje teigiama, kad kai kurie humanitarai, prisidengę kraštotyros judėjimu, išitraukia į nacionalistinę veiklą⁴⁴. Tą patį patvirtino ir LSSR KGB padalinio,

atsakingo už tautiškumo persekiojimą, viršininkas Mečys Ščensnovičius. Savo 1973 m. pranešime jis pažymėjo, kad jau anksčiau susikompromitavę asmenys naudojami pažintiniais diskusijų klubais kaip legalia galimybe reikšti nederamas pažiūras ir nuotaikas⁴⁵. Tokiomis kalbomis buvo norima pateisinti represijas. Pavyzdžiui, 1973 m. devyni VU studentai, kelionės po Džukiją metu aplankę Perloją ir padėję gėlių prie Vytauto paminklo, buvo pašalinti iš komjaunimo, o trys aktyviausi – ir iš universiteto⁴⁶. 1973 m. kovo 27 d. Lietuvoje (taip pat Latvijoje ir Estijoje) KGB sulaukė ir tardė daugiau kaip 100 kraštotyryninkų⁴⁷. 1973 m. suimti ir nuteisti kraštotyros veikloje dalyvavę Kauno medicinos instituto studentas Šarūnas Žukauskas, KPI dėstytojas Antanas Sakalauskas, inžinierius Vidmantas Pavilionis⁴⁸, vienas „Ramuvos“ iniciatorių, VU Filosofijos istorijos ir ateizmo katedros aspirantas Jonas Trinkūnas⁴⁹.

Didesnių represijų sulaukta 1972 m. Kaune susideginus R. Kalantai, nes šis įvykis suaktyvino rezistencinę jaunimo veiklą, o tai sukėlė atitinkamą KGB reakciją. 1972 m. vien Vilniuje profilaktinės priemonės už antisovietinius veiksmus skirtos 94 jaunuoliams, 60 iš jų buvo studentai. Tais pačiais metais Vilniuje 9 dėstytojai neteko darbo, 18 studentų buvo pašalinta iš aukštųjų mokyklų, 11 – iš komjaunimo⁵⁰.

Mokslininkų ir dėstytojų persekiojimas. Sovietinis saugumas persekiojo ne tik studentus, bet ir dėstytojus, kitus mokslininkus. LSSR KGB Kauno m. skyriaus viršininko 1963 m. pranešime, atsiskaitant už kontržvalgybinį darbą su jaunimu ir inteligentais, rašoma, kad atitinkamos poveikio priemonės buvo skirtos KPI dėstytojui Strigūnui, užkliuvusiam savo ideologiškai žalingomis kalbomis. KGB dėmesį atkreipė ir KPI dėstytojo Gruzdžio nederami pasisakymai⁵¹. LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus 1964 m. pranešime nurodoma, kad kai kurie

dėstytojai (Ivanauskas, Matuza, Lazauskas) nedarė ideologinio darbo ir daro jaunimui blogą įtaką. VU, KPI, Vilniaus dailės institute dominavė buržuaziniu mokslu, ypač filosofija, o tai formuoja klaidingas jaunimo pažiūras⁵². VU docentas Jonas Repšys buvo apkaltintas revizionistiniu nukrypimu nuo marksizmo ir iškvietas į saugumą pokalbio. 1967 m. saugumas ėmė kvietis ir tardyti VU Medicinos fakulteto vyr. dėstytoją Joną Palaimą, po karo mokytojavusį Keičionių pradžios mokykloje ir dalyvavusį leidžiant pogrindžio laikraštėli. Praeitais įvykiai sutrukdė J. Palaimai apginti disertaciją, vėliau jis nusižudė. 1970 m. disertacijos neapgynė ir buvęs politinis kalinys Vladas Žulys. 1973 m. dėl religinių įsitikinimų ir ryšių su kunigais iš darbo buvo atleistas VU Filologijos fakulteto vokiečių kalbos dėstytoja Valerija Bungardaitė ir Istorijos fakulteto vyr. laborantė Elena Šiulaukaitė. Saugumo nurodymu 1977 m. iš VU Mokslinės bibliotekos atleistas universiteto absolventas Jonas Kastytis Matulionis⁵³.

LSSR KGB 5-osios tarnybos viršininko 1973 m. pranešimas apie operatyvinę padėtį atskleidžia KGB siekį kištis į mokslininkų veiklą. Anot KGB, buvo uždrausta spausdinti A. Tylos mokslinį darbą apie spaudos draudimą ir knygnešius⁵⁴. Tačiau iš tiesų ši informacija netiksli – knyga 1973 m. buvo išspausdinta, bet neišplatinta⁵⁵.

Savilaidos leidinius „Alma Mater“ ir „Perspektyvos“ leido buvę VU studentai ir mokslininkai, pavyzdžiui, 1979 m. pasirodžiusį „Alma Mater“ rengė 1957–1958 m. VU dėstęs lietuvių kalbą Povilas Pečeliūnas⁵⁶. Vienas iš „Perspektyvų“ redaktorių, kitų savilaidos leidinių autorius buvo VU Gamtos fakulteto docentas Vytautas Skuodis.

Tokiems dėstytojams KGB ne tik kliudė daryti karjerą, bet ir stengėsi juos pašalinti⁵⁷. 1972 m. už „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ platinimą iš darbo buvo atleistas

ir suimtas Vilniaus inžinerinio statybos instituto Mechanikos technologijos katedros meistras Stanislovas Jakas⁵⁸. Už „amoralų elgesį“⁵⁹, o iš tiesų – už aktyvią disidentinę veiklą KGB reikalavimu iš Gamtos fakulteto buvo pašalintas V. Skuodis. Atsiminimuose jis rašo buvęs sekamas, o 1979 m. fakulteto vadovybė gavusi nurodymą jį peratestuoti ir pripažinti netinkamą dirbti universitete. VU rektoriaus įsakymu (jį pasirašė prorektorius Bronius Sudavičius) V. Skuodis 1979 m. buvo atleistas iš darbo universitete⁶⁰, o 1980 m. suimtas, tardomas ir nuteistas⁶¹.

Bene labiausiai nuskambėjęs susidorojimo su mokslininkais atvejis – žymaus VU profesoriaus, vieno iš žurnalo „Baltistica“ įkūrėjų Jono Kazlausko mirtis neaiškiais aplinkybėmis 1970 m. Per savo agentus KGB jį spaudė atsisakyti kelionės į Pensilvanijos universitetą (JAV) skaityti baltų kalbotyros kurso⁶². Tikėtina, kad, profesoriumi nepasidavus spaudimui, KGB su juo susidorojo, visuomenei žmogžudystę pavaizduodamas kaip savižudybę. Kunigų Broniaus Laurinavičiaus, Juozo Zdebskio mirtys neaiškiais aplinkybėmis patvirtina KGB polinkį savo juodus darbus pridengti nelaimingo atsitikimo ar savižudybės skraiste. Žinoma, įrodyti tokius dalykus labai sunku.

Sovietinis režimas dėjo pastangas, kad akademinė bendruomenė būtų patikima komunistų partijos politikos vykdytoja. Su režimu nesitaikstantys studentai ir kiti akademinės bendruomenės nariai buvo visokeriopai persekiojami. Studentai buvo šalinami iš aukštųjų mokyklų, mokslininkams buvo trukdoma daryti karjerą, jie buvo baudžiami laisvės atėmimo bausmėmis. Vis dėlto akademinėje aplinkoje pasipriešinimo jėgos reiškėsi bene aktyviausiai.

AKADEMINĖS BENDRUOMENĖS PANAUDOJIMAS SOVIETINĖS PROPAGANDOS SKLAIDAI

Propaguodama režimo pasiekimus, sovietų valdžia siekė pasinaudoti Lietuvos ir lietuvių išeivijos akademinės bendruomenės nariais, jų autoritetu. Propaganda buvo svarbi ir kovojant su išeivijos vykdoma Lietuvos laisvinimo veikla. Tuo buvo siekiama suskaldyti išeivių jėgas, diskredituoti jų idėjas. 1969 m. rugsėjo 12 d. rašte, atskleidžiančiame KGB darbo su išeivija planus, rekomenduojama panaudoti mokslinius mainus⁶³. Šis siekis atsispindi komunistų partijos ir KGB dokumentuose, kuriuose kalbama apie Stokholme įsikūrusį Baltijos institutą. KGB nuomone, šis institutas buvo sukurtas ideologinei kovai su SSRS⁶⁴. Ne tik LSSR KGB, LKP, bet ir Maskvos partinė valdžia domėjosi šiuo institutu, nes SSKP CK skatino Baltijos šalių Mokslų akademijas plėsti su juo ryšius, dirbti propagandinį darbą ir taip išstumti iš jo išeivius⁶⁵. Baltijos institutas turėjo tapti dar vienu sovietinės propagandos rupu ru Skandinavijoje.

KGB siekė sužinoti, kas vyksta šiame institute, ir jo veiklą kreipti sau naudinga linkme, kad Baltijos institutas, užuot buvęs panaudotas antisovietinei veiklai, imtų glaudžiau bendradarbiauti su Sovietų Lietuvos mokslininkais, o ne su išeiviais⁶⁶. LSSR KGB 1-ojo skyriaus pasiūlymuose rašoma, kaip ketinama panaudoti mokslininkus: „[...] nuspręsti, kuri įstaiga (Vilniaus valstybinis universitetas ar Lietuvos TSR mokslų akademija) turi koordinuoti ryšių su Baltijos institutu Švedijoje palaikymą, nes instituto vadovybė vengia palaikyti ryšius su „Tėviškės“ draugija. Palaikyti ryšius su šiuo institutu įpareigoja ir mūsų užsienio politikos interesai, ir TSKP CK nutarimas šiuo klausimu. Reikėtų parengti mūsų atstovų ryšių palaikymo su šiuo institutu ilgalaikę

programą, kelti šią problemą respublikos spaudoje, turėti sąrašus galimų kandidatų – mokslininkų ir kultūros veikėjų – dalyvauti Baltijos instituto konferencijose, kuriuos būtų galima atitinkamai parengti (1989 m. X konferencijos tema – „Pabaltijo respublikų 1915–1940 metų istorijos problemos“).⁶⁷

Propagandos, agentūros ir operatyviniais tikslais siekta pasinaudoti ir lietuvių išeiviams VU rengiamais lietuvių kalbos kursais. SSRS KGB 5-osios valdybos dėmesys šiems kursams rodo jų svarbą. Valdyba siūlė LSSR KGB nustatyti juose tariamus išeivijos siūstus „agentus“, formuoti palankų Sovietų Lietuvos įvaizdį ir taip priversti abejoti išeivijos informacija apie sovietinę sistemą⁶⁸. Sovietinis saugumas turėjo galią spręsti, ar asmuo bus priimtas į kursus, analizavo prašymus pateikusių asmenų kandidatūras ir stebėjo jau atvykusius kursų dalyvius. Štai LSSR KGB 5-osios tarnybos raštas, nurodantis kitiems KGB padaliniais pateikti informaciją apie pageidaujantiems dalyvauti VU lituanistikos kursuose asmenis prieš priimant sprendimą, ar leisti jiems atvykti⁶⁹, patvirtina, kad ne bet kas galėjo į šiuos kursus patekti. LSSR KGB 1-ojo skyriaus rašte 5-ajai KGB tarnybai pasisakoma už kai kurių asmenų atvykimą į kursus⁷⁰. Atvykusius į Lietuvą kursų dalyvius sekė, lydėjo ne tik agentai, bet ir prisidengę operatyviniai darbuotojai. Antai KGB dokumente, kalbančiame apie atvykstantiems į lietuvių kalbos kursus asmenims taikytinas priemones, teigiama, kad prisidengę darbuotojais kursuose veikia KGB 1-ojo skyriaus operatyvinis darbuotojas V. Vilkuotis (kaip Aukštojo ir vidurinio mokslo ministerijos atstovas), operatyviniai darbuotojai S. Medekša (kaip Vidaus reikalų ministerijos atstovas) ir V. Bitinaitis (kaip „Tėviškės“ draugijos atstovas)⁷¹. Šie kursai turėjo būti panaudoti ir propagandai. LSSR KGB 1977 m. plane numatoma parengti straipsnį, kuriame atspindėtų kursų dalyvių atsiliepimai apie šį renginį,

sukurti dokumentinį filmą apie juos⁷². KGB priemonių, nukreiptų prieš išeivijos renginį „Baltijos taikos ir laisvės kruizas ‘85“, plane rašoma, kad, „[...] siekiant atitraukti išeivijos dėmesį nuo šio renginio, tuo pat metu Vilniaus universitete organizuoti lituanistikos kursas“⁷³, nusiųsti į Baltijos instituto sesijų grupę mokslininkų – istoriką Juozą Jurginį, prof. Leonardą Sauką, Zigmą Zinkevičių, Vytautą Mažiulį⁷⁴.

Ne tik Lietuvos mokslininkai buvo KGB ir komunistų partijos akiratyje. Prieš garsią lietuvių išeivijos mokslininkę Mariją Gimbutienę buvo pradėta operatyvinio tyrimo byla Nr. 513 „Putešestvennica“ („Keliautoja“)⁷⁵. Sovietų valdžia, pasitelkusi į pagalbą KGB, siekė, kad M. Gimbutienė aktyviai bendradarbiautų su Sovietų Lietuva, ir panaudoti tai propagandos tikslais. M. Gimbutienės operatyvinėje byloje išlikę ne tik KGB planai, bet ir įvardyti agentai iš mokslininkei artimos aplinkos, bandę daryti jai įtaką. Agentai sekė mokslininkę jai viešint Lietuvoje. Įdomu, kad M. Gimbutienė Lietuvoje atsisakė duoti savaitraščiui „Gimtasis kraštas“ interviu, nes jis, anot mokslininkės, galėjo būti neigiamai įvertintas išeivijos⁷⁶. O juk interviu su žymiais išeiviais buvo sovietinės propagandos siekiamybė.

Mokslininkai buvo ne tik komunistų partijos ir KGB taikiny, bet ir įrankis įgyvendinant propagandines priemones. Sovietų valdžia ir saugumas siekė, kad išeivijos kolekcininkas Mykolas Žilinskas dovanotų Lietuvai savo meno kūrinių kolekciją. Jį turėjo įkalbėti garsūs Lietuvos žmonės. Siūlyta pasitelkti ir VU rektorių, kad jis paskatintų M. Žilinską artimiau bendradarbiauti su sovietine Lietuva⁷⁷.

KGB dokumentai atskleidžia, kaip komunistų partija ir KGB tiesiogiai ar netiesiogiai panaudojo mokslo žmones savo tikslams. Akademinės bendruomenės nariai, nepanorę pasiduoti partijos diktatui, buvo

persekiojami. Dalis mokslininkų sąmoningai ar nesąmoningai buvo įtraukti į partijos uždavinių įgyvendinimą – sovietinės sistemos propagandą ir išėvių veiklos diskreditavimą. Būtina pabrėžti, kad propagandinė KGB veikla buvo sudedamoji partijos politikos dalis. KGB prisidėjo prie jos įgyvendinimo teikdamas partijos ir kitoms institucijoms siūlymus, kokius panaudoti žmones, kokius organizuoti renginius ir, be abejo, savo agentų darbu. Todėl KGB planuose ir ataskaitose minimų mokslininkų negalima laikyti KGB bendradarbiais. Jų mokslinę veiklą, ryšius su moksliniu požiūriu svarbiais užsienio kolegomis KGB suvokė kaip palankią galimybę įgyvendinti partijos politikos uždavinius.

LIETUVOS MOKSLO REŽIMINIAI OBJEKTAI IR SLAPTI DARBAI

KGB veiksmus akademiniam sektoriuje lėmė ne tik kova su kitaminčiais, bet ir šaltojo karo aktualijos. Sovietų Sąjunga siekė išlaptinti visą informaciją, kuri, jos nuomone, gali pakenkti sovietinės sistemos kaip pažangos skeleidėjos įvaizdžiui, o kartu norėjo nustatyti strategiškai svarbius duomenis, kuriuos Vakarai neva galintys panaudoti prieš ją. Slaptumo poreikis ir lenktynės su Vakarais sudarė sovietų saugumui prielaidas kištis į mokslo institucijų veiklą. KGB nuomone, Sovietų Sąjungos mokslo objektai yra potencialus užsienio žvalgybų taikiny, o Vakarų specialiosios tarnybos šnipinėja prisidengusios savo šalių mokslo institucijomis. 1988–1990 m. SSRS KGB organizacinių, agentūrinių-operatyvinių priemonių plane „Nauka 2“ („Mokslas 2“), sudarytame siekiant apsaugoti prioritetines Sovietų Sąjungos mokslo sritis, teigiama, kad JAV universitetai, bendradarbiaudami su savo šalies specialiosiomis tarnybomis, renka informaciją apie SSRS mokslinį techninį

potencialą. Plane minimos lazerių, optinės elektronikos, biotechnologijų, genų inžinerijos, matematinio modeliavimo, mikrotechnologijų ir kitos sritys, kurias būtina ypač gerai išlaptinti⁷⁸. Kartu šis planas atspindi ir KGB šnipinėjimo Vakaruose kryptis⁷⁹.

LSSR KGB 6-ojo skyriaus pažymoje, kalbančioje apie slaptus LSSR mokslų akademijos institutų darbus, nurodomi galimi užsienio žvalgybininkų dėmesio Lietuvoje objektai (pavyzdžiui, minimi genų inžinerijos darbai)⁸⁰. Labiausiai, anot KGB, užsienis domisi Puslaidininkų fizikos, Fizikos ir matematikos, Biochemijos, Chemijos ir cheminės technologijos institutais ir jų darbais⁸¹. LSSR KGB 2-osios valdybos rašte KGB 1-ajam skyriui rašoma, kad mėginama nustatyti, kokie VU Fizikos fakulteto darbai gali būti įdomūs užsienio agentams. Prašoma per savo agentus išsiaiškinti, kokie fakultete atliekami moksliniai tyrimai ypač svarbūs gynybos požiūriu, kokie ryšiai užmezgti su užsienio mokslo institutais, kokie darbai gali dominti Vakarų specialiąsias tarnybas ir kaip užtikrinamas atliekamų darbų slaptumas⁸². KGB Kauno m. skyriaus priemonių plane pažymima, kad KPI ir KMI (tikėtina, kad tai Kauno medicinos institutas) atlieka slaptus darbus, kurie gali rūpėti užsienio žvalgyboms⁸³. Anot KGB, užsienį taip pat galėtų dominti KPI radioelektronikos, automatikos ir skaičiavimo technikos tyrimai⁸⁴.

KGB dokumentai atskleidžia mokslo institucijas, kuriose veikė režiminiai padaliniai, atliekantys slaptus darbus. Neretai darbams ir gaminiams slaptumo grifas būdavo suteikiamas vien dėl to, kad jie buvo užsakyti karinės pramonės arba turėjo strateginę reikšmę. Mokslų akademijoje atliekamų darbų režimo slaptumo ir slaptos raštvedybos tvarkymo patikrinimo akte teigiama, kad aštuoniuose iš dvylikos Mokslų akademijos institutų veikia specialūs padaliniai, kuriuose dirbti reikia gauti KGB leidimą⁸⁵.

Šiame dokumente taip pat minimi karinės pramonės užsakymai – ekonomikos veiklos karo metu įvertinimas ir dar 27 mokslo tiriamieji darbai⁸⁶. LSSR KGB 5-osios tarnybos rašte 6-ajam skyriui, informuojančiame apie VU Fizikos ir Chemijos fakultetuose atliekamus slaptus darbus, vertinant saugumo ir slaptumo reikalavimų laikymąsi, kalbama apie lazerių sektorių⁸⁷, kitame rašte teigiama, kad VU ir Vilniaus pedagoginiame institute atliekami lazerių ir skystojo raketinio kuro tyrimai⁸⁸. VU valstybės paslapčių, atliekamų slaptų darbų ir slaptos raštvedybos tvarkymo patikrinimo akte teigiama, kad šioje mokyimo įstaigoje ypatingos svarbos dokumentų nėra, nesiimta ir jokių veiksmų kurti legendas (t. y. priedangas), tačiau pažymima, kad Gamtos fakultete netinkamai saugomi slapti kartografiniai dokumentai⁸⁹. Analogiškame Vilniaus pedagoginio instituto patikrinimo akte teigiama, kad Slaptajame skyriuje yra saugotinų dokumentų, susijusių su mobilizacija ir civiline gynyba⁹⁰. LSSR aukštojo ir vidurinio mokslo ministerijos 1986 m. liepos 14 d. rašte dėl valstybės paslapčių apsaugos atliekant mokslo tiriamuosius darbus Kauno A. Sniečkaus politechnikos institute taip pat nurodoma, kad institutas atlieka 11 krašto gynybai svarbių mokslo tiriamųjų darbų⁹¹.

KGB siekė, kad režiminiuose objektuose nedirbtų politiškai nepatikimi asmenys (turintys ryšių ir giminaičių Vakaruose ir pan.) ir būtų užtikrintas slaptumas. Su slapta informacija galėjo dirbti ne bet kas – reikėjo gauti KGB leidimą, o tam buvo analizuojama tokio asmens praeitis ir elgesys. Šiuo atveju buvo svarbu ne tik asmens kvalifikacija, bet ir patikimumas. Tai atsispindi LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus parengtoje vieno Fizikos ir matematikos instituto darbuotojo* pažymoje. Joje svarstoma, ar

šis institute ką tik pradėjęs dirbti asmuo gali dirbti su slapta informacija. Pažymoje pateikiama darbuotojo biografija ir charakteristika. Ankstesniame darbe šiam žmogui dėl tėvo, buvusio politinio kalinio, praeities buvo neleista dirbti su slaptais duomenimis, tad jis buvo priverstas iš ten išeiti ir įsidarbinti Fizikos ir matematikos institute. Tačiau nuopelnai mokslui, palanki agentų charakteristika leido šį asmenį laikyti vertu KGB pasitikėjimo ir suteikti jam teisę dirbti su slapta informacija⁹².

Iš fragmentiškų KGB dokumentų neįmanoma susidaryti išsamaus vaizdo apie įslaptintą informaciją, slaptus mokslo institucijų darbus, ryšius su karine pramone ir atliekamus slaptus užsakymus, bet galima kalbėti apie patį informacijos ir darbų įslaptinimą.

AGENTŲ VEIKLA AKADEMINĖJE BENDRUOMENĖJE

Vienas svarbiausių KGB uždavinių akademinėje bendruomenėje – sukurti agentų tinklą. Agentai turėjo ne tik rinkti informaciją, bet ir daryti poveikį atitinkamiems asmenims, o užverbuoti mokslininkai – padėti KGB įgyvendinti žvalgybos ir kontržvalgybos užduotis.

LSSR KGB 4-osios valdybos 1958 m. raštas dėl priemonių, taikomų akademinėi bendruomenei, įgyvendinimo atskleidžia agentų veiklą informuojant KGB apie antisovietinių nuotaikų apraiškas. Agentui „Lapei“ pranešus, kad VU Istorijos-filologijos fakultete platinamos Bernardo Brazdžionio eilės, buvo siekiama nustatyti, kas tai daro. Tam buvo užverbuotas Istorijos-filologijos fakulteto studentas, kuriam suteiktas „Milaknio“ slapyvardis. To paties fakulteto studentui Uliui dėl bandymo kurti organizaciją buvo taikomos

* Siekiant išvengti interpretacijų ir apsaugoti asmens duomenis, darbuotojo vardas ir pavardė neskelbiami.

profilaktinės priemonės, bet kadangi šis studentas ir toliau savo veiklos nenutraukė, jį stebėjo agentai studentai „Kauboju“, „Balandis“ ir „Lapė“⁹³. LSSR KGB Šiaulių m. skyriaus ataskaitoje rašoma, kad Šiaulių pedagoginio instituto dėstytojas filologas agentas „Liepa“ ne tik stebi studentus, dėstytojus, bet ir kaip ekspertas padeda nustatyti anoniminių lapelių autorius⁹⁴. KGB agentai sekė KPI dėstytoją Ireną Pranevičienę, nes įtarė, kad ji susitikinėja su užsienio žvalgybų agentais ir turi „Lietuvos katalikų bažnyčios kroniką“, taip pat užfiksavo S. Žuko taikomosios dailės technikumą dėstytojos Kuklerytės ideologiškai nederamus pasisakymus. KGB siekė šias žinias legalizuoti, t. y. paviešinti per atitinkamas institucijas, ir skirti minėtiems asmenims viešą profilaktiką⁹⁵, taigi buvo norima daryti jiems poveikį pasitelkiant visuomenę ir nuslepiant savo indėlį. LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1983–1985 m. darbo su jaunimu ir inteligentais pažymyje rašoma, kad įtariant ryšiais su kunigais ir nacionalistais yra sekamas operatyvinio patikrinimo bylos objektas „Kniaz“ („Kunigaikštis“), buvęs KPI Filosofijos katedros dėstytojas Vytautas Ališauskas; stebimas operatyvinio patikrinimo bylos objekto „Filologo“, VU mokslinio bendradarbio Leto Palmaičio, susirašinėjimas, renkama informacija apie šio asmens antisovietinę veiklą; siekiant išsiaiškinti pažiūras formuojamas agentų ratas apie operatyvinio patikrinimo bylos objektą „Dvulikij“ („Dviveidis“), KPI IV kurso studentą A. Mackevičių, kuris dar tarnaudamas armijoje skleidė antisovietines mintis⁹⁶. KGB Kauno m. skyriaus 1986 m. planuose užfiksotas ketinimas pasitelkus VU dirbančią KGB patikėtinę atlikti operatyvinio patikrinimo bylos objekto „Filologo“, VU Filologijos katedros mokslinio bendradarbio, profilaktiką⁹⁷.

KGB agentai ne tik rinko informaciją apie sekamus asmenis, bet ir turėjo daryti jiems

įtaką, užmegzti naudingus ryšius su lietuvių išeiviais ar kitaip mėginti su jais suartėti. Antai agentui „Gečui“, bendradarbiavusiam su profesoriumi Tadu Ivanausku, kuris turėjo giminių JAV, buvo keliama užduotis per profesorių priartėti prie jo artimųjų išeivijoje⁹⁸. Prisidengdamas moksliniais mainais, KGB planavo 1972 m. pakviesti operatyvinio stebėjimo objektus „Algoritmą“ ir „Iskatel“ („Ieškotoją“) stažuotis VU ir Mokslų akademijoje. Šiems asmenims lankantis Lietuvoje, buvo ketinama užmegzti su jais glaudesnę ryšį, gauti iš jų informacijos apie „Santarą-Šviesą“⁹⁹. Taigi KGB domino ir užsienyje gyvenantys potencialūs agentai, ypač garsūs lietuvių išeiviai ar galintys prie jų prieiti asmenys. Užsieniečiams rengiamuose VU lietuvių kalbos kursuose agentų buvo ir tarp dėstytojų, ir tarp kursų vadovų. Jie charakterizuodavo kursų lankytojus, pranešdavo, su kuo šie užsieniečiai bendrauja. Antai vienas iš kursų vadovų, kandidatas į agentus, pateikė KGB informaciją apie kursų dalyvių kelionę ir susitikimą su žurnalistais¹⁰⁰. KGB 1984 m. plane numatyta surengti šių kursų dalyvių ekskursijas į Rašytojų sąjungą, Lietuvių kalbos ir literatūros institutą ir panaudoti tose institucijose esančius agentus, kad jie darytų poveikį išeivijos jaunimui¹⁰¹. Agentai mokslininkai turėjo suvaidinti tam tikrą vaidmenį ir Švedijoje įsikūrusiame Baltijos institute. 1986 m. planuota į šį institutą siųsti VU istorijos profesorių agentą „Rimvydą“ ir Istorijos instituto agentus, kad jie ištirtų padėtį jame¹⁰². Taip pat KGB numatė į instituto organizuojamą IX konferenciją nusiųsti savo agentų, kad jie užmegztų ryšį su instituto vadovybe, perprastų šios institucijos bendradarbiavimo su Lietuva planus ir užkirstų kelią instituto veikloje dalyvauti garsiems išeiviams¹⁰³.

KGB pavedimu lankydami Vakaruose, mokslininkai turėjo rinkti įvairią mokslinę techninę informaciją, o Lietuvoje – stebėti

čia atvykusius užsienio mokslininkus, studentus ir ieškoti jų šnipinėjimo Lietuvoje įrodymų. Vakaruose jie turėjo rinkti žinias ir apie lietuvių išsivijios veiklą. Stažuotės, konferencijos, mokslinis bendradarbiavimas idealiai padėjo pridengti šnipinėjimą. SSRS KGB 1-osios vyriausiosios valdybos rašte LSSR KGB 1-ajam skyriui prašoma pateikti informaciją, kuriuos SSRS aukštojo ir vidurinio mokslo ministerijos į užsienio komandiruotes atrinktus asmenis planuojama panaudoti žvalgybai¹⁰⁴. LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininko rašte SSRS KGB 1-osios vyriausiosios valdybos viršininkui pateikiamas sąrašas į Vakaruose rengiamas mokslines stažuotes vyksiančių mokslininkų, kurie, KGB manymu, gali būti panaudoti renkant atitinkamą informaciją. Tai radioelektronikos, puslaidininkų, molekulių fotosintezės, mikrobiologijos, imunologijos specialistai¹⁰⁵. Be abejo, nereikia manyti, kad KGB dokumente minimi mokslininkai iš tiesų buvo užverbuoti, – pabrėžtina, kad tai tebuvo KGB planai.

LSSR KGB Kauno m. skyriaus 5-ojo poskyrio 1985 m. plane kalbama apie vykstančių į užsienį agentų instruktavimą, kokius duomenis turėtų ten rinkti. KGB netgi parengė metodinius nurodymus, pagal kokius aspektus rinkti reikiamą informaciją: mokslininko būtina pateikti asmens charakteristiką, o mokslo institucijos – tyrimų kryptis, karinio pobūdžio tyrimus, informacijos prieinamumą ir t. t.¹⁰⁶ Antai vienas KGB agentas rengėsi vykti stažuotis į Švediją, tad buvo planuojama jį atitinkamai parengti, kad gautų informacijos apie šią šalį; kandidatą į agentus, planavusį dalyvauti JAV organizuojamame pasaulio lietuvių kultūros ir mokslo simpoziume, KGB numatė parengti taip, kad jis žinotų, kokius išsivijios duomenis rinkti, kokia mokslinė techninė informacija yra svarbi¹⁰⁷; KGB turėjo sudaryti sąlygas ir kontržvalgybinei Kauno medicinos instituto

darbuotojo agento „Erio“, planuojančio vykti į mokslinę komandiruotę, veiklai; Užsienio kalbų katedros darbuotojas agentas „Arvydas“ buvo rengiamas KGB užduočiai Didžiojoje Britanijoje¹⁰⁸. Slaptiesiems bendradarbiams buvo iškeltas uždavinys užmegzti ryšius su Varšuvoje vykusios puslaidininkų fizikos konferencijos dalyviais, siekiant gauti iš jų naudingos informacijos¹⁰⁹. Šioje konferencijoje agentas „Šilas“ užmezgė ryšį su operatyviniu objektu „Optiku“ – mokslininku iš JAV. „Optikas“ ketino gauti leidimą agentui „Šilovui“ apsilankyti laboratorijose, perdavė jam mokslinių darbų. Agentas „Poddubnij“ („Paąžuolis“) suteikė žinių apie operatyvinį objektą „Mozerį“ – mokslininką iš Austrijos¹¹⁰. Agentas „Petrauskas“, vienas iš Zoologijos ir parazitologijos instituto laboratorijos mokslininkų, stažuotėje Vakaruose turėjo išsiaiškinti sovietinių piliečių buvimo užsienyje sąlygas ir gauti informacijos apie naujausius vabzdžių tyrimus. KGB rengė jam atitinkamas rekomendacijas, kaip elgtis ir kokią rinkti informaciją apie Vokietiją, išsivius, ką ir kaip kalbėti politinėmis temomis¹¹¹. KGB agentas „Mišelis“ mokslinėje stažuotėje Prancūzijoje rinko disertacijai medžiagą. Savo agentūriniame pranešime jis atsiskaitė, ką šioje šalyje veikė, su kuo bendravo, pateikė Prancūzijos politinės padėties vertinimą¹¹². KGB agentas „Banaitis“, VU Filologijos fakulteto docentas, su KGB pritarimu dalyvaudamas konferencijoje užsienyje, turėjo rinkti žinias apie renginio dalyvių požiūrį į Lietuvą¹¹³. Šią savo stažuotę KGB agentas panaudojo ir mokslinei techninei informacijai gauti. Savo agentūriniame pranešime jis apibūdino struktūrą, kurioje stažavosi, ir jos mokslinius tyrimus¹¹⁴.

Įvairi Lietuvos agentų surinkta mokslinė techninė informacija buvo perduodama į Maskvą. Antai kandidatas į agentus stažuotėje surinko duomenų apie lazerių pramonės pasiekimus¹¹⁵, agentas „Žemaitis“ Švedijoje

gavo žinių apie šioje šalyje atliekamus lazerių tyrimus¹¹⁶; kitas agentas užsienyje gavo informacijos apie puslaidininkius¹¹⁷; asmeniniame pokalbyje agentas buvo informuotas apie NASA, lėktuvų bandymus¹¹⁸; lankydamasis JAV, vienas agentas rezidentams perdavė biotechnologijų, medicinos sričių informacijos¹¹⁹, kitas gavo biologinių štamų¹²⁰, o agentas „Kedras“ – informacijos apie genų tyrimus Vokietijoje¹²¹. KGB pavyko užmegzti ryšį su profesoriumi iš Vokietijos, iš kurio tikėtasi gauti svarbios informacijos apie naujausius biotechnologijos pasiekimus¹²²; agentas „Rūta“ Skandinavijoje gavo žinių apie biotechnologijas, biocheminius reaktyvus (biocheminį preparatą vėžiui gydyti)¹²³; kitas agentas pateikė informacijos apie nukleorūgštis ir baltymų struktūros tyrimus¹²⁴; agentas „Nida“ moksliniame simpoziume gavo duomenų apie puslaidininkių technologijas ir energetiką¹²⁵; agentas „Nevėžis“ iš viešnagės Japonijoje grįžo su polimerų ir biomedicinos duomenimis¹²⁶, o agentai „Šilovas“ ir „Nida“ – su žiniomis apie puslaidininkių ir mikroelektronikos tyrimus Britanijoje ir Italijoje¹²⁷; mokslinio simpoziumo Estijoje dalyvis agentas „Vidas“ pateikė informacijos apie spektroskopiją ir ryšius su mokslininkais, galinčiais pakviesti jį į savo mokslinius institutus¹²⁸.

Greta informacijos rinkimo KGB agentai turėjo stebėti institucijas, kuriose dirba, ir į Lietuvą atvykstančius užsienio mokslininkus. Tai patvirtina, pavyzdžiui, LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus pažyma, kurioje rašoma, kad LSSR mokslų akademijoje veikiančios mokslinį laipsnį turintys agentai privalo tirti operatyvinę padėtį savo institucijoje ir stebėti su ja ryšius palaikančius užsieniečius. Anot KGB pažymos, užsieniečiams labai naudingas buvo turintis paveldosaugos žinių ir vedantis ekskursijas agentas „Bronius“¹²⁹.

Į Lietuvos mokslo institucijas atvykstantys užsienio mokslininkai buvo akylai

stebimi. Buvo parenkami užsieniečius priimsiantys asmenys, tarp tokių turėjo būti ir agentų¹³⁰. Antai LSSR KGB 6-asis skyrius parengė kontržvalgybos priemonių planą, skirtą stebėti į LSSR mokslų akademijos Chemijos ir cheminės technologijos institutą diegti įrangos atvykstantį specialistą anglą. Agentai turėjo sekti, ar jis Lietuvoje nešnipinėja¹³¹. KGB parengtame užsieniečių priėmimo plane nurodoma, kad VU ir Vilniaus pedagoginiame institute besilankančius užsieniečius privalo lydėti agentai¹³². Atsižvelgiant į SSRS KGB 1-osios vyriausiosios valdybos rekomendacijas¹³³, lankymosi Lietuvoje metu buvo nuolat stebimas į VU iš Didžiosios Britanijos atvykęs dėstytojas filologas. Jį lydėjo, jo elgesį analizavo net keli KGB agentai, siekdami išgauti iš jo naudingos informacijos¹³⁴.

Minimi pavyzdžiai leidžia išvelgti tam tikras KGB žvalgybinės ir kontržvalgybinės veiklos pasitelkiant mokslininkus tendencijas. Buvo siekiama rinkti duomenis apie Vakarų moderniausias technologijas, ypač lazerių, medicinos ir kitas sritis.

Fragmentiški statistiniai duomenys atskleidžia apytiksles tendencijas, kokia akademinės bendruomenės atstovų vieta tarp kitų agentų ir koks jų pasiskirstymas pagal atskiras mokslo sritis. Iš LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1963 m. aptarnaujamų objektų operatyvinės padėties pažymos galima spręsti apie agentų pasiskirstymą aukštesiose mokyklose ir jų fakultetuose. Pavyzdžiui, VU buvo 17 agentų ir 15 patikėtinių (6 dėstytojai): Istorijos fakultete – 4, Ekonomikos – 2, Medicinos – 5 ir t. t.; Vilniaus pedagoginiame institute – 15 agentų, Konservatorijoje – 7 agentai¹³⁵. LSSR mokslų akademijoje 1966 m. buvo 18 agentų, iš jų LSSR mokslų akademijos prezidiume – 2, Istorijos institute – 5, Ekonomikos institute – 3 ir t. t.; su kūrybine inteligentija dirbo 41 agentas¹³⁶.

LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1969 m. duomenimis, iš 152 aukštąjį išsilavinimą įgijusių agentų 22 buvo kūrybinės, 116 – inžinerinės techninės inteligentijos atstovai; 52 agentai buvo dėstytojai, 30 – studentų ir moksleivių¹³⁷. 1975 m. sausio 1 d. duomenimis, Kaune buvo 261 agentas, iš jų 102 inteligentijos atstovai (23 atstovavo kūrybinei, 69 – mokslinei inteligentijai ir t. t.)¹³⁸. 1976 m. Kaune pagal penktąją liniją veikė 305 agentai: 93 iš jų buvo jaunimo, 89 – inteligentijos atstovai (20 atstovavo kūrybinei, 27 – mokslinei inteligentijai)¹³⁹. 1983–1985 m. Kaune šioje terpėje veikė 153 agentai, iš jų 25 – kūrybinės inteligentijos, 21 – mokslinės techninės inteligentijos atstovai, 22 mokytojai ir profesinių mokyklų meistrai, 31 dėstytojas, 26 studentai, 13 moksleivių ir t. t.¹⁴⁰

Vis dėlto KGB netenkino mažas agentų skaičius aukštosiose mokyklose. Pavyzdžiui, 1969 m. konstatuota, kad VU, kuriame mokėsi 6700 studentų, buvo tik 16 agentų¹⁴¹, KPI tarp 8 000 studentų veikė 20 agentų, Žemės ūkio akademijoje, kur dirbo 314 dėstytojų ir mokėsi 2 630 studentų, buvo 6, o Veterinarijos akademijoje, turėjusioje 700 studentų, – 5 agentai¹⁴². Tai patvirtina, kad KGB gana sunkiai sekėsi kontroliuoti akademinę bendruomenę.

IŠVADOS

Sovietiniu laikotarpiu valdžia, matydama akademinės bendruomenės įtaką ir autoritetą visuomenėje, siekė panaudoti ją savo politiniams, propagandiniams ir žvalgybiniais tikslams, todėl mokslo ir mokymo įstaigos patyrė didžiulį KGB spaudimą. Ne tik Lietuvos, bet ir lietuvių išėivijos mokslininkai pateko į sovietų valdžios ir KGB akiratį. Jais norėta pasinaudoti bandant suskaldyti lietuvių išėiviją ir propaguoti sovietinės sistemos pasiekimus.

Taikydamas agentūrines-operatyvines priemones KGB siekė, kad ši visuomenės grupė būtų nuolat stebima ir kontroliuojama agentų. Tuo norėta užkirsti kelią jos atstovų antisovietinei veiklai, atsikratyti valdžiai nepalankių asmenų, ypač buvusių politinių kalinių ir tremtinių, pajungti mokslo žmones žvalgybiniam darbui, kad jie padėtų kelti SSRS pramoninį ir mokslinį potencialą, o kartu – rūpintųsi sovietinės sistemos pranašumų sklaida.

KGB sunkiai sekėsi kontroliuoti studentus ir daryti jiems poveikį. Jis pasitelkė įvairias poveikio priemones, iš kurių pagrindinė buvo profilaktika, taikyta norint ne tik perauklėti, bet ir įbauginti. Jeigu psichologinės priemonės neduodavo norimo rezultato, buvo griebiamasi represijų, studentai buvo šalinami iš aukštųjų mokyklų, vaikinai siunčiami „persiauklėti“ į sovietų kariuomenę. Mokslininkai ir dėstytojai taip pat buvo akylai stebimi, kontroliuojami, persekiojami. KGB priemonės juos pažeisdavo skaudžiau nei studentus.

Sovietinis saugumas nesugebėjo akademinėje bendruomenėje suformuoti tokio agentų tinklo, kuris užtikrintų jos kontrolę. Tačiau noras daryti mokslinę karjerą, apsilankyti pas kolegas Vakaruose ir susipažinti su jų laimėjimais darė akademinę bendruomenę pažeidžiamą verbavimui. Agentai mokslininkai buvo svarbūs siekiant šnipinėti Vakarus, nes konferencijos, stažuotės Vakaruose, užsienio mokslininkų viešnagės Lietuvoje sudarė geras sąlygas rinkti įvairių mokslinę techninę informaciją. Iš agentų pranešimų galima susidaryti nuomonę, kad KGB ypač vertino naujausių technologijų žinias.

Kai kurios mokslo institucijos turėjo režiminių padalinių, t. y. tokių, kurie dėl savo darbų ir tyrimų sąsajų su karine pramone buvo sustiprinto saugumo ir slaptumo objektai (nors reikia pasakyti, kad itin slaptų darbų Lietuvoje nebuvo atliekama). Siekiant užtikrinti slaptumą, darbas juose buvo griežtai reglamentuotas.

Nuorodos

¹ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999.

² A. Švedas, *Matricos nelaisvėje. Sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985 m.)*, Vilnius, 2009.

³ V. Ivanauskas, „Rusų kalbos plėtra ir Lietuvos TSR švietimo politika devintajame dešimtmetyje“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2009.

⁴ *Lietuva 1940–1990 m. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007.

⁵ *Vilniaus Gedimino technikos universiteto raida 1956–2006*, Vilnius, 2006; *Iš Kauno universiteto ir politechnikos instituto praeities*, Kaunas, 2000.

⁶ *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius, 1994.

⁷ V. Kašauskienė, *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*, Vilnius, 2002.

⁸ A. Nakas, *Vardan Lietuvos: pasipriešinimas okupacijoms aukštosiose mokyklose 1940–1991*, Vilnius, 2008.

⁹ I. Ignatavičius, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)*, Vilnius, 1999.

¹⁰ V. Klumbys, „Pogrindžio leidinys „Perspektyvos“ (1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2 (12); Ž. Račkauskaitė, „Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje šeštajame–septintajame dešimtmetyje“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2 (4); G. Ilgūnas, „Kauno keliautojai ir kraštotyrininkai KGB akiratyje“, *Kauno diena*, 1997, liepos 11; Tas pats, „Lietuvos kraštotyrininkų veikla KGB ir komunistų partijos požiūriu“, *Vakarinės naujienos*, 1997, birželio 24, 26, 30; A. Marčiulaitis, „Nelaiku užgesęs žiburys“ [prieiga internete: <http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2006/11/15/atmi_02.html>, žiūrėta 2013-09-24].

¹¹ A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje. Slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius, 2008.

¹² A. Streikus, „Sovietų valdžios „darbas su išeivija“. Manipuliacijos kultūriniais ryšiais“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2006, Nr. 4–5; Tas pats, „Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, Nr. 20.

¹³ LSSR KGB Kadro skyriaus 1985 m. rugsėjo 14 d. parengtas sąrašas institucijų, iš kurių turi būti atrenkami kadriniai KGB darbuotojai, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-41, ap. 1, b. 774, l. 69–73.

¹⁴ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1968 m. darbo ataskaita, *ibid.*, f. K-18, ap. 2, b. 263, l. 5.

¹⁵ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1963 m. balandžio 1 d. pažyma apie skyriaus aptarnaujamų objektų operatyvinę padėtį, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 630, l. 64–78.

¹⁶ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1983 m. vasario 11 d. pažyma apie operatyvinę padėtį Kauno politechnikos institute, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 184, l. 178–183.

¹⁷ LSSR KGB 1960 m. sausio 20 d. raštas LKP CK dėl Vilniaus valstybinės konservatorijos studentų, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 619, l. 77–83; LSSR KGB 1956 m. lapkričio 29 d. raštas LKP CK dėl universitetuose besimokančių asmenų iš negatyvios aplinkos, *ibid.*, b. 509, l. 206–226; LSSR KGB 1972 m. gruodžio 1 d. raštas LKP CK dėl LSSR mokslų akademijos, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 866, l. 23–27.

¹⁸ J. R. Bagušauskas, *op. cit.*, p. 235.

¹⁹ LSSR KGB 1956 m. lapkričio 29 d. raštas LKP CK dėl universitetuose besimokančių asmenų iš negatyvios aplinkos, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 509, l. 206, 226.

²⁰ LSSR KGB 1960 m. kovo 15 d. raštas LKP CK dėl Vilniaus universiteto studento Vlado Pupšio antisovietinės veiklos, *ibid.*, b. 619, l. 185–191.

²¹ *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, p. 298.

²² LSSR KGB Šiaulių m. skyriaus 1976 m. balandžio 7 d. raštas LKP Šiaulių m. sekretoriui dėl Pedagoginio instituto studento, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 517, l. 13.

²³ LSSR KGB 1972 m. gruodžio 1 d. raštas LKP CK dėl LSSR mokslų akademijos, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 866, l. 24.

²⁴ *Ibid.*, l. 23.

²⁵ LSSR KGB 1963 m. balandžio 3 d. pažyma LKP CK dėl buržuazinės ideologijos apraiškų respublikoje, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 627, l. 229.

²⁶ LSSR KGB 5-osios tarnybos 1983 m. liepos 22 d. raštas dėl kovos su nukreipta prieš jaunimą Vakarų ideologine diversija, *ibid.*, b. 776, l. 24 a. p.

²⁷ *Ibid.*, l. 26 a. p.

²⁸ *Ibid.*, b. 503, l. 205.

²⁹ LSSR KGB 1958 m. sausio 8 d. raštas LKP CK dėl suimtos inteligentų grupės, *ibid.*, b. 534, l. 5–10.

³⁰ A. Nakas, *op. cit.*, p. 145; LSSR KGB 1956 m. gruodžio 29 d. raštas LKP CK dėl Vilniaus universiteto rektoriaus J. Bulavo elgesio, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 509, l. 305–308.

- ³¹ *Lietuva 1940–1990 m.*, p. 450.
- ³² *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, p. 313.
- ³³ *Ibid.*, p. 316.
- ³⁴ *Ibid.*
- ³⁵ LSSR KGB 1959 m. lapkričio 3 d. raštas LKP CK dėl operatyvinės padėties akademinėje jaunuo-
menėje, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 566, l. 17, 22.
- ³⁶ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 2-ojo poskyrio
1966 m. lapkričio 18 d. pažyma apie Kauno politech-
nikos studento profilaktiką, *ibid.*, b. 650, l. 14–16.
- ³⁷ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1968 m. sausio
10 d. pažyma apie antisovietines apraiškas Kauno
politechnikos institute, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 145,
l. 1–4.
- ³⁸ LSSR KGB Šiaulių m. skyriaus 1976 m.
 rugsėjo 2 d. raštas LKP Šiaulių m. sekretoriui dėl
Pedagoginio instituto studentų profilaktikos, *ibid.*,
b. 517, l. 24–26.
- ³⁹ Ž. Račkauskaitė, op. cit., p. 60.
- ⁴⁰ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1962 m. rug-
pjūčio 18 d. raštas LKP Kauno m. sekretoriui dėl
nacionalistiškai nusiteikusių asmenų, LYA, f. K-18,
ap. 1, b. 134, l. 55.
- ⁴¹ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus
1962 m. spalio 3 d. pažyma apie ideologiškai žalingas
apraiškas, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 627, l. 81–83.
- ⁴² G. Ilgūnas, „Kauno keliautojai ir kraštotyri-
ninkai KGB akiratyje“, p. 14.
- ⁴³ Ž. Račkauskaitė, op. cit., p. 59–60.
- ⁴⁴ LSSR KGB 1973 m. sausio mėn. raštas SSRS
KGB dėl operatyvinės padėties Lietuvoje ir KGB
veiklos 1972 m., LYA, f. K-1, ap. 10, b. 372, l. 97.
- ⁴⁵ LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko M. Ščens-
novičiaus pranešimas 1973 m. vasario 1 d. KGB
operatyviniame pasitarime, *ibid.*, f. K-41, ap. 1,
b. 798, l. 77.
- ⁴⁶ *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*,
p. 315.
- ⁴⁷ *Lietuva 1940–1990 m.*, p. 530.
- ⁴⁸ G. Ilgūnas, „Lietuvos kraštotyrininkų veikla
KGB ir komunistų partijos požiūriu“, *Vakarinės
naujienos*, 1997, birželio 30.
- ⁴⁹ *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*,
p. 298.
- ⁵⁰ Ž. Račkauskaitė, op. cit., p. 64.
- ⁵¹ LSSR KGB Kauno m. skyriaus viršininko
1963 m. vasario 18 d. pranešimas, LYA, f. K-41,
ap. 1, b. 634, l. 164.
- ⁵² LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus
viršininko pranešimas apie buržuazinių nacionalistų
veiklą 1964 m. vasario 18 d. KGB operatyviniame
pasitarime, *ibid.*, l. 75, 77.
- ⁵³ *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*,
p. 302.
- ⁵⁴ LSSR KGB 5-osios tarnybos viršininko 1973 m.
vasario 1 d. pranešimas apie operatyvinę padėtį pagal
penktąją liniją, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 797, l. 78.
- ⁵⁵ A. Švedas, op. cit., p. 150.
- ⁵⁶ *Alma Mater. 1979. Lietuvos pogrindžio leidi-
nyos*, Vilnius, 2009, p. 6.
- ⁵⁷ LSSR KGB Kauno m. skyriaus viršininko
1963 m. vasario 18 d. pranešimas apie kontržvalgy-
binį darbą, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 634, l. 168.
- ⁵⁸ *Vilniaus Gedimino technikos universiteto raida
1956–2006*, p. 150.
- ⁵⁹ *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*,
p. 299.
- ⁶⁰ V. Skuodis, *Žaidimas KGB tinkluose*, Vilnius,
1996, p. 271.
- ⁶¹ V. Klumbys, op. cit., p. 203.
- ⁶² A. Marčiulaitis, op. cit.
- ⁶³ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo 1968 m.
 rugsėjo 12 d. raštas LSSR KGB 2-osios valdybos
1-ajam skyriui, informuojantis apie įkurtą prie
5-ojo skyriaus grupę dirbti su lietuvių išeivija, LYA,
f. K-41, ap. 1, b. 659, l. 85–86.
- ⁶⁴ LSSR KGB pirmininko 1987 m. balandžio
23 d. atsakymas SSRS KGB 1-ajai vyriausiajai
valdybai į 1987 m. kovo 9 d. šifruotą telegramą,
ibid., f. K-35, ap. 2, b. 341, l. 254.
- ⁶⁵ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1987 m. kovo 24 d.
raštas dėl SSKP CK 1987 m. vasario 25 d. nutarimo
„Dėl kovos su ideologine diversija prieš sovietines
Pabaltijo šalis priemonių panaudojant Baltijos ins-
titutą Švedijoje“, *ibid.*, l. 251.
- ⁶⁶ SSRS KGB 1-osios vyriausiosios valdybos
ir 5-osios vyriausiosios valdybos 1987 m. gegužės
16 d. raštas dėl priemonių kovojant su ideologine
diversija, *ibid.*, l. 273.
- ⁶⁷ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1987 m. lapkričio
17 d. pasiūlymai gerinti darbą su lietuvių išeivija,
ibid., b. 236, l. 200.
- ⁶⁸ SSRS KGB 5-osios valdybos 1984 m. rugsėjo
17 d. raštas LSSR KGB dėl lietuvių kalbos kursų
Vilniaus universitete, *ibid.*, b. 312, l. 208–209.
- ⁶⁹ LSSR KGB 5-osios tarnybos 1986 m. kovo
5 d. raštas dėl užsieniečių, pateikusių prašymą
lankyti Vilniaus universiteto lietuvių kalbos kursus,
ibid., l. 253.
- ⁷⁰ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1986 m. kovo 20 d. raš-
tas 5-osios tarnybos viršininkui dėl žmonių, kuriuos

galima panaudoti savo tikslams, įtraukimo į Vilniaus universiteto lietuvių kalbos kursus, *ibid.*, l. 262.

⁷¹ LSSR KGB 1984 m. rugpjūčio 3 d. pažyma apie KGB darbą su lietuvių kalbos kursų lankytojais, *ibid.*, l. 165.

⁷² LSSR KGB 1977 m. balandžio 7 d. darbo su išeiviais, atvykstančiais į Vilniaus universiteto lietuvių kalbos kursus, priemonių planas, *ibid.*, b. 299, l. 122.

⁷³ LSSR KGB 1985 m. kovo 29 d. priemonių, nukreiptų prieš 1985 m. vykstančius išeivijos renginius „Laisvės ir taikos kruizas ‘85“ ir „Baltijos tribunolas“, planas, *ibid.*, b. 236, l. 25.

⁷⁴ *Ibid.*, l. 25.

⁷⁵ Marijos Gimbutienės operatyvinė byla „Putešestvennica“ („Keliautoja“), *ibid.*, b. 81.

⁷⁶ SSRS KGB 1981 m. gegužės 6 d. pažyma apie darbą su operatyviniu objektu „Putešestvennica“, *ibid.*, l. 19.

⁷⁷ SSRS KGB 1-osios vyriausiosios valdybos 1987 m. balandžio 23 d. šifruota telegrama LSSR KGB pirmininkui dėl priemonių siekiant susigrąžinti išeivijos veikėjo Mykolo Žilinsko kolekciją, *ibid.*, b. 221, l. 34.

⁷⁸ SSRS KGB 1988 m. balandžio 14 d. organizacinių, operatyvinių-agentūrinių priemonių planas siekiant apsaugoti prioritetines mokslo sritis, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2140, l. 148, 161.

⁷⁹ A. Anušauskas, *KGB Lietuvoje*, Vilnius, 2009, p. 137.

⁸⁰ LSSR KGB 6-ojo skyriaus 1988 m. spalio 12 d. pažyma apie LSSR mokslų akademijoje atliekamus slaptus darbus, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 2140, l. 96–98.

⁸¹ LSSR KGB Informacinio analitinio skyriaus 1972 m. sausio 6 d. raštas dėl užsienio spec. tarnybų domėjimosi Lietuvos mokslo ir pramonės objektais, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 693, l. 122–123.

⁸² LSSR KGB 2-osios valdybos 1988 m. birželio 17 d. raštas dėl užsienio spec. tarnybų domėjimosi Vilniaus universiteto Fizikos fakultetu, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 317, l. 308–309.

⁸³ LSSR KGB Kauno m. įgaliotinio 1966 m. spalio 6 d. raštas dėl svarbiausių agentūrinių-operatyvinių priemonių dirbant su inteligentais ir jaunimu (1966 m. rugsėjo–1967 m. liepos mėn.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 650, l. 2.

⁸⁴ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1983 m. vasario 11 d. pažyma apie operatyvinę padėtį Kauno politechnikos institute, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 184, l. 181.

⁸⁵ LSSR mokslų akademijos ir jos padalinių valstybės paslapčių, atliekamų darbų slapto režimo ir slaptos raštvedybos 1986 m. rugsėjo 29 d. patikrinimo aktas, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2140, l. 25.

⁸⁶ *Ibid.*, l. 26.

⁸⁷ LSSR KGB 5-osios tarnybos 1-ojo skyriaus 1986 m. sausio 7 d. raštas LSSR KGB 6-ajam skyriui dėl Vilniaus universitete atliekamų slaptų darbų, *ibid.*, b. 2122, l. 64–65.

⁸⁸ LSSR KGB 5-osios tarnybos 1984 m. liepos 27 d. raštas 6-ajam skyriui dėl papildomų priemonių užtikrinant valstybinių paslapčių apsaugą, *ibid.*, b. 2119, l. 234–235.

⁸⁹ Vilniaus valstybinio universiteto valstybės paslapčių, atliekamų darbų slapto režimo ir slaptos raštvedybos 1986 m. balandžio 7 d. patikrinimo aktas, *ibid.*, b. 2121, l. 115.

⁹⁰ Vilniaus pedagoginio instituto valstybės paslapčių, atliekamų darbų slapto režimo ir slaptos raštvedybos 1988 m. gegužės 21 d. patikrinimo aktas, *ibid.*, l. 148–152.

⁹¹ LSSR aukštojo ir vidurinio mokslo ministerijos 1986 m. liepos 14 d. raštas dėl valstybės paslapčių apsaugos atliekant mokslinius tiriamuosius darbus A. Sniečkaus Kauno politechnikos institute, *ibid.*, l. 204.

⁹² LSSR KGB 2-osios valdybos 3-ojo skyriaus 1971 m. gruodžio 16 d. medžiaga apie LSSR mokslų akademijos Fizikos instituto darbuotoją, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 866, l. 12–14.

⁹³ LSSR KGB 4-osios valdybos 1958 m. birželio 7 d. raštas dėl priemonių dirbant su akademinė bendruomene įgyvendinimo, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 534, l. 229, 230, 236.

⁹⁴ LSSR KGB Šiaulių m. skyriaus 1979 m. gruodžio 10 d. veiklos pagal penktąją liniją 1979 m. ataskaita, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 528, l. 72.

⁹⁵ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 5-ojo poskyrio 1983 m. darbo su jaunimu ir inteligentija planas, *ibid.*, b. 184, l. 8, 18.

⁹⁶ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1985 m. rugsėjo 9 d. pažyma apie akademinės bendruomenės apsaugojimą nuo ideologinės diversijos, *ibid.*, b. 206, l. 109–110.

⁹⁷ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 5-ojo poskyrio 1985 m. gruodžio 29 d. agentūrinių, operatyvinių-organizacinių darbo su jaunimu ir inteligentija priemonių planas, *ibid.*, b. 262, l. 8.

⁹⁸ LSSR KGB Kauno m. įgaliotinio 1966 m. spalio 6 d. svarbiausių agentūrinių-operatyvinių darbo su jaunimu ir inteligentais priemonių planas, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 650, l. 9.

⁹⁹ LSSR KGB 1972 m. rugpjūčio 14 d. svarbiausių agentūrinių-operatyvinių darbo su išėivijos organizacija „Santara-Šviesa“ priemonių planas, *ibid.*, b. 689, l. 268–269.

¹⁰⁰ LSSR KGB kandidato į agentus 1988 m. liepos 18 d. pranešimas apie Vilniaus universiteto lietuvių kalbos kursų lankytojus, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 312, l. 326–328.

¹⁰¹ LSSR KGB 1984 m. gegužės 29 d. darbo su Vilniaus universiteto lietuvių kalbos kursų lankytojais priemonių planas, *ibid.*, l. 148–149.

¹⁰² LSSR KGB pirmininko 1986 m. kovo 9 d. atsakymas į SSRS KGB 5-osios valdybos 1986 m. vasario 25 d. raštą, *ibid.*, b. 341, l. 198–199.

¹⁰³ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1987 m. gegužės 22 d. atsakymas SSRS KGB 1-ajai vyriausiajai valdybai į 1987 m. gegužės 14 d. raštą, *ibid.*, l. 260–261.

¹⁰⁴ SSRS KGB 1-osios vyriausiosios valdybos 7-ojo skyriaus 1983 m. kovo 30 d. raštas LSSR KGB 1-ajam skyriui dėl mokslininkų atrankos į planuojamas stažuotes, *ibid.*, b. 867, l. 242.

¹⁰⁵ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1983 m. balandžio 20 d. atsakymas SSRS KGB 1-osios vyriausiosios valdybos 7-ajam skyriui dėl aukštųjų mokyklų mokslininkų, planuojančių vykti stažuotis į užsienį, *ibid.*, l. 243–244.

¹⁰⁶ KGB metodiniai nurodymai, kaip rinkti informaciją apie užsienio mokslininkus ir mokslo įstaigas, *ibid.*, b. 654, l. 2–7.

¹⁰⁷ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 5-ojo poskyrio darbo su jaunimu ir inteligentija agentūrinių, operatyvinių ir organizacinių priemonių 1985 m. planas, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 206, l. 3–4.

¹⁰⁸ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1961 m. rugpjūčio 5 d. ataskaita LSSR saugumo komiteto pirmininkui dėl skyriaus operatyvinės, administracinės ir partinės veiklos rezultatų patikrinimo, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 299, l. 45–46.

¹⁰⁹ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1972 m. spalio mėn. pažyma apie skyriaus 1-osios agentūrinių-operatyvinių grupės darbą tarptautinėje Varšuvos puslaidininkių fizikos konferencijoje 1972 m. liepos 25–29 d., *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 866, l. 51–64.

¹¹⁰ *Ibid.*, l. 52–53, 55.

¹¹¹ LSSR KGB 1976 m. balandžio 15 d. pažyma apie agento „Petrausko“ parengimą kelionei, *ibid.*, l. 296–301.

¹¹² LSSR KGB agento „Mišelio“ 1982 m. gruodžio 21 d. pranešimas, *ibid.*, b. 303, l. 195–206.

¹¹³ LSSR KGB agento „Banaičio“ 1989 m. rugsėjo 27 d. pranešimas, *ibid.*, b. 230, l. 256–259.

¹¹⁴ LSSR KGB agento 1980 m. rugsėjo 1 d. pranešimas, *ibid.*, b. 301, l. 38–50.

¹¹⁵ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1982 m. vasario 23 d. pažyma SSRS 1-ajai vyriausiajai valdybai apie agentų gautą techninę informaciją, *ibid.*, b. 422, l. 26.

¹¹⁶ *Ibid.*, l. 45.

¹¹⁷ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1985 m. vasario 2 d. pažyma SSRS 1-ajai vyriausiajai valdybai apie agento pateiktą mokslinę techninę medžiagą, *ibid.*, b. 423, l. 7–8.

¹¹⁸ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1988 m. rugsėjo 29 d. pažyma SSRS 1-ajai vyriausiajai valdybai apie gautas iš agentų žinias apie tyrimus JAV Raiso universitete, *ibid.*, b. 226, l. 206–207.

¹¹⁹ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1985 m. birželio 18 d. pažyma SSRS 1-ajai vyriausiajai valdybai apie gautą iš agento jo stažuotės JAV metu surinktą informaciją apie biotechnologijas ir kt., *ibid.*, b. 423, l. 76–77.

¹²⁰ SSRS KGB 1-osios vyriausiosios valdybos 1985 m. rugpjūčio 23 d. telegrama LSSR KGB dėl agento gautos biologinės medžiagos, *ibid.*, l. 104.

¹²¹ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1986 m. vasario 25 d. pažyma SSRS 1-ajai vyriausiajai valdybai apie gautą iš agento „Kedro“ genų inžinerijos medžiagą, *ibid.*, l. 164.

¹²² LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1986 m. rugsėjo 6 d. pažyma SSRS 1-ajai vyriausiajai valdybai apie užverbuotą Vokietijos mokslininką ir gautą iš jo informaciją, *ibid.*, l. 259.

¹²³ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1987 m. sausio 16 d. pažyma SSRS 1-ajai vyriausiajai valdybai apie medžiagą, gautą iš agento „Rūtos“, *ibid.*, l. 294.

¹²⁴ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1987 m. kovo 12 d. pažyma SSRS 1-ajai vyriausiajai valdybai apie gautą iš agento jo stažuotčių metu surinktą medžiagą, *ibid.*, l. 324.

¹²⁵ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1987 m. vasario 23 d. pažyma SSRS 1-ajai vyriausiajai valdybai apie informaciją, gautą iš agento „Nidos“, *ibid.*, l. 331.

¹²⁶ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1987 m. kovo 31 d. pažyma SSRS 1-ajai vyriausiajai valdybai apie informaciją, gautą iš agento „Nevėžio“, *ibid.*, l. 338.

¹²⁷ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1986 m. gruodžio 25 d. pažyma SSRS 1-ajai vyriausiajai valdybai apie gautą iš agentų „Nidos“ ir „Šilovo“ informaciją, surinktą jų stažuotčių metu, *ibid.*, l. 287.

¹²⁸ LSSR KGB agento „Vido“ 1978 m. spalio 25 d. pranešimas apie dalyvavimą simpoziume, *ibid.*, b. 867, l. 53–55.

¹²⁹ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1966 m. rugpjūčio 19 d. pažyma apie darbą su agentais, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 639, l. 196.

¹³⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos 1971 m. balandžio 26 d. kontržvalgybos priemonių planas, *ibid.*, b. 788, l. 147 c–f.

¹³¹ LSSR KGB 6-ojo skyriaus 1987 m. kovo 19 d. kontržvalgybos priemonių planas, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2131, l. 19–22.

¹³² LSSR KGB 2-osios valdybos 1971 m. balandžio 26 d. kontržvalgybos priemonių planas, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 788, l. 142 e.

¹³³ SSRS KGB 1-osios vyriausiosios valdybos 1979 m. gegužės 14 d. raštas LSSR KGB 1-ajam skyriui dėl atvykstančio į Vilniaus universitetą mokslininko stebėjimo, *ibid.*, f. K-35, ap. 2, b. 214, l. 228.

¹³⁴ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 1979 m. vasario 2 d. pažyma apie mokslininką iš Didžiosios Britanijos, *ibid.*, l. 222–227.

¹³⁵ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1963 m. balandžio 1 d. pažyma apie skyriaus aptarnaujamų objektų operatyvinę padėtį, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 630, l. 68, 70, 75.

¹³⁶ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1966 m. rugpjūčio 19 d. pažyma apie darbą su agentais, *ibid.*, b. 639, l. 197.

¹³⁷ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1969 m. birželio 16 d. ataskaita apie darbą su agentais, *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 144, l. 65.

¹³⁸ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1975 m. sausio 13 d. ataskaita apie darbą pagal penktąją liniją 1974 m., *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 787, l. 17.

¹³⁹ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1976 m. gruodžio 16 d. ataskaita apie darbą pagal penktąją liniją 1976 m., *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 172, l. 12.

¹⁴⁰ LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1985 m. rugsėjo 9 d. pažyma apie darbą 1983–1985 m. siekiant apsaugoti akademinę bendruomenę nuo ideologinės diversijos, *ibid.*, b. 206, l. 112.

¹⁴¹ LSSR KGB 2-osios valdybos 1969 m. rugsėjo 1 d. raštas dėl agentų darbo 1967–1969 m., *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 665, l. 98.

¹⁴² LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1969 m. birželio 16 d. ataskaita apie darbą su agentais 1969 m., *ibid.*, f. K-18, ap. 1, b. 144, l. 69.

Gauta 2014 02 26
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Kristina Burinskaitė

ACADEMIC COMMUNITY – THE TARGET OF THE KGB OF THE LITHUANIAN SSR

Summary

Starting from the very beginning of the Soviet occupation, the academic community became the target of the Soviet government. The government aimed to break the elite of society because of its potential and real resistance against the system and to subject it to its policies. Education and science institutions, therefore, were very important in the fight of the Soviet regime for human consciousness. Education was to be used for Communist indoctrination and instilling the values of the worldview important to the Soviet regime both in the country and outside the country. In addition, science institutions had an important role to play in the Cold War race with the West in the areas of science, technology and industry. With their discoveries, scientists had to help create the superiority of the Soviet system against the West. Furthermore, in the guise of scientific relations with the West, there was an opportunity for “intelligence activities”.

The KGB, using its resources, helped the Communist Party implement its objectives in conjunction with the academic community. The KGB paid great attention to the behaviour of the representatives of the academic community, their attitudes towards government policies and other issues, monitored their relationships, analysed anti-Soviet manifestations among students and lecturers, and sought to identify and eliminate people who according to the authorities were unreliable. A network of agents was established for

the implementation of these tasks, but it was not as broad as the KGB desired.

Lithuanian scholars and scholars of the Lithuanian diaspora served both as the tool and the target of the implementation of the Communist Party propaganda campaigns. Achievements demonstrated by Lithuanian scientists in the West had to declare the progress of the Soviet system and also to discredit political campaigns by the diaspora. Scholars recruited by the KGB had a none-the-less important role to play in carrying out the KGB tasks of technical and industrial espionage in the West and thus helping create the image of superiority of the Soviet Union. Conferences and internships both in the West and in Lithuania were the perfect medium for collecting a variety of scientific and technical information. KGB agent reports show that achievements in medicine and in particular in the laser area, dominated in the records obtained by the agents.

Due to the links of the work/research to the defence industry (although highly sensitive work was not carried out in Lithuania) the institutes of the Academy of Sciences and institutions of higher education of the Lithuanian SSR were objects of enhanced security and confidentiality. In order to ensure the confidentiality of work, working conditions at these institutions were strictly regulated.

Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki nelegalumo

Pasitelkus išskirtinio vartojimo sąvoką straipsnyje siekiama apibrėžti lietuvių nomenklatūros vartojimo sovietinėje sistemoje lauką, jį detalizuoti pateikiant atskirų privilegijų ir iš esmės tik nomenklatūrai prieinamų prekių ar paslaugų pavyzdžių, aptariant tų privilegijų mastą ir atskleidžiant tokio vartojimo reikšmę nomenklatūros statusui sovietinėje sistemoje. Šioje perspektyvoje parodomos dvi išskirtinio nomenklatūros vartojimo linijos. Vienoje jų nomenklatūros pavyzdys iliustruoja, kaip sovietinėje sistemoje valstybė struktūriškai įtvirtino socialinės hierarchijos ribas, skiriančias nomenklatūrą nuo nenomenklatūros. Šis struktūriškai nusistovėjęs barjeras griovė visus valdžios mėginimus kurti egalitarinę visuomenę, kas buvo deklaruojama oficialiajame diskurse. Antroji linija išryškina nemažai nomenklatūros daliai būdingą veikimo stilių – gebėjimą manevruoti ir turimų pareigų bei ryšių pagrindu plėsti savo vartojimą, tuo prisidedant prie šio veikimo būdo kaip siektino modelio sklaidos sovietinėje sistemoje.

ĮVADAS

Sovietinė nomenklatūra – vadovaujantys kadrai, sovietinis elitas, ano meto sprendimų priėmėjai, atsakingi už komunistų partijos politikos organizavimą ir turėję galią formuluoti įvairaus lygmens tikslus ir reikalavimus.

Tačiau ne tiek politinė galia, kiek viešai pastebimos galimybės socialinių santykių kontekste darė nomenklatūrą elitine sovietinės visuomenės grupe. Šis išskirtinumas pagrįstas privilegijomis ir didesniu vartojimu, ir šios ypatybės nubrėžia gana aiškias ribas tarp to, kas priklausė nomenklatūrai ir kas ne. Neatsitiktinai socialiniame-kultūriniame lauke pats nomenklatūros grupės išskyrimas susijęs su privilegijuotumo asociacijomis. 2003 m. balandžio mėn. Alytaus ir Druskininkų miestuose atliktos apklausos pateikėjai (nomenklatūros atstovai) nurodė šią pirmo įspūdžio asociaciją, susijusią su nomenklatūra: „Jie nebuvo ypatingai išskirtini, tačiau turėjo tam tikrų privilegijų: specialias parduotuves, savas poliklinikas, kur buvo geresnė įranga, ligonines“ (ministerijos valdininkė); „Privilegijų turėjo tik paties aukščiausio rango nomenklatūrininkai. Butai, baldai, poilsio namai, komandiruotės, ekskursijos į užsienį“ (buhalteris); „Be eilės gaudavo talonėlį deficitinei prekei, bilietą į geresnį koncertą, spektaklį ir t. t.“ (agronomas); „Gaudavo visas deficitines prekes su lengvatomis“ (vairuotojas); „Jie turėjo daug patogumų: tarnybiniai automobiliai, gyvenamasis plotas, sanatorijos, komandiruotės“ (inžinierius statybininkas); „Privilegijų buvo įvairiausių. Faktiškai jie gyveno kaip Vakarų Europoje“ (technikė); „Turėjo įvairių profilių privilegijų (maisto, drabužių, avalynės ir t. t.) parduotuvėse ir bazėse“ (gydytojas, dirbęs

vadovaujantį darbą). Žvelgiant antropologiškai, toji „mes ir jie“ (nomenklatūra ir kitos sovietinės visuomenės grupės) opozicija kaip socialinę tapatybę veikiantis veiksnys itin pastebima vartojimo lauke. Išskirtinis nomenklatūros vartojimas buvo *reikšmingasis kitas*, priešpriešinamas sovietiniams standartams ir deficito visuomenei (ypač vėlyvoju sovietmečiu), negalinčiai patenkinti tiek pagrindinių poreikių (būsto, kai kurių maisto prekių ir drabužių), tiek prabangos (remiantis jos sovietiniu vertinimu) prekių ir paslaugų poreikio.

Nomenklatūros statuso ir vartojimo galimybių aspektas šiame straipsnyje yra svarbiausias, juolab kad jis iliustruoja vėlyvojo sovietmečio visuomenei būdingą deficito kultūrą ir būdus spręsti iš esmės visose srityse pastebimą prekių, paslaugų ir žaliavų trūkumo klausimą. Pagrindinė šio straipsnio tezė – lietuvių nomenklatūra sovietmečiu buvo išskirtiniu vartojimu ir privilegijomis pasižyminti visuomenės grupė, kuriai buities ir veiklos sąlygas leido pagerinti tiek oficiali režimo parama, tiek nomenklatūrinių tarpusavio ryšių pagrindu plačiai veikę neformalūs (nelegalūs) būdai. „Išskirtinio vartojimo“ sąvoka siekiama apibrėžti nomenklatūros vartojimo galimybių sovietinėje sistemoje lauką, jį detalizuoti pateikiant atskirų privilegijų ir iš esmės tik nomenklatūrai prieinamų prekių ar paslaugų pavyzdžių, parodant privilegijų mastą, atskleidžiant tokio vartojimo reikšmę nomenklatūros statusui sovietinėje sistemoje. Tokioje perspektyvoje atskleidžiamos dvi išskirtinio nomenklatūros vartojimo linijos. Vienoje jų nomenklatūros pavyzdys iliustruoja, kaip sovietinėje sistemoje valstybė įtvirtino ribas, skiriančias nomenklatūrą nuo nenomenklatūros. Šis struktūriškai nusistovėjęs barjeras griovė visus valdžios mėginimus kurti egalitarinę visuomenę, kaip buvo deklaruojama oficialiajame diskurse. Antroji linija išryškina nemažai nomenkla-

tūros daliai būdingą veikimo stilių – gebėjimą manevruoti, turimų pareigų ir ryšių pagrindu plėsti savo vartojimą, tuo prisidedant prie šio veikimo būdo kaip siektino modelio sklaidos sovietinėje sistemoje.

Atskleidžiant nomenklatūros vartojimo klausimą, svarbu metodologiškai apibrėžti nomenklatūrą kaip socialinių sovietinės visuomenės segmentą (grupę, terpę), konceptualizuoti išskirtinio vartojimo ir statuso sritį sovietinių standartų ir vartojimo lauke ir susieti nomenklatūrą su jos galimybėmis. Ši analizė remiasi rašant daktaro disertaciją „Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1970–1988 m.)“ rinktais duomenimis, vėliau užfiksuotais pastebėjimais, taip pat renkant papildomą informaciją straipsnio tema. Duomenys apima Lietuvos archyvuose surinktą medžiagą, interviu su atskirais sovietmečio liudininkais, atsiminimų medžiagą ir kitų tyrėjų pastebėjimus.

TEORINIS KONTEKSTAS

Tiriant sovietmetį, vartojimo aspektas padeda analizuoti nomenklatūros kaip prestižinės klasės susiformavimą. Esant prekių ir paslaugų deficitui, nomenklatūros nariams tai leido gerinti gyvenimo ir buities sąlygas. Vartojimo reiškinyje aptariamas įvairiuose moksliniuose kontekstuose (pavyzdžiui, svarstant masinės vartojimo kultūros aspektus¹), o jo analizė, skirdama dėmesio socialinei stratifikacijai, padeda tirti ir atskirų visuomenės grupių santykius ir elgseną. Ko gero, šiame požiūryje didžiausias yra sociologo Torsteino Vebleno įnašas. Pasitelkęs „išskirtinio vartojimo“ ir „laisvalaikio klasės“ sąvokas, jis kalba apie aukštesnio socialinio statuso grupių išskirtinumą, įgyvendinamą vartojant geresnes prekes ir paslaugas². Anot jo, vartojami daiktai ir paslaugos padeda

nustatyti hierarchinius asmenų ir socialinių grupių ryšius. Antropologai Mary Douglas ir Baronas Isherwoodas teigia, kad daiktų (prekių) judėjimas pasitelkiant vartojimo ritualus formuoja socialinių ryšių tinklus³. Pierre'as Bourdieu vartojimą traktuoja kaip socialinę tvarką įtvirtinantį išteklių. Pasitelkęs skonio sąvoką kaip kultūrinį pasirinkimo modelį, P. Bourdieu mano, kad skonis padeda konkrečioms grupėms lokalizuotis ir įsitvirtinti visuomenės stratifikacijos sistemoje⁴. Skonis tampa svarbiu įrankiu tarp atskirų grupių brėžiant skirtingumo ir hierarchijos ribas. Išskirtinumą rodo ir mados aspektas. Anot G. Simello, mada, leisdama asmenims susitapatinti su tam tikrai grupei būdingais dėvėjimo bruožais, drauge brėždama vizualesius tai grupei priklausančių ir nepriklausančių asmenų skirtumus, rodo socialinį atskirtumą⁵. Tokia dėvėjimo ar vartojimo reikšmė gali būti taikoma ir kitoms sritims – baldams, būsto interjerui, technikai ir pan. Kadangi daiktų vartojimą dažniausiai daro svarbų ne patys daiktai, o jų vartojimo padariniai (pavyzdžiui, socialinio statuso įtvirtinimas), pažymėtina, kad simbolinę reikšmę daiktai įgyja konkrečioje visuomenėje. Tų pačių daiktų vartojimas įvairiose visuomenėse gali būti suvokiamas nevienodai: vienur bus prestižinis, kitur – ne⁶.

Nagrinėjant socialistinių visuomenių gyvenimo būdo aspektus, regimas neatitikimas tarp oficialiai deklaruojamos ideologijos ir tikrovės. Komunistų partijos neigiamai žiūrėjo į tokius vartojimo kultūros elementus kaip mada ir stilius kaip neva būdingus kapitalistinėms visuomenėms, tačiau iš dalies juos toleravo⁷. Šis toleravimas išryškėjo Nikitos Chruščiovo „atšilimo“ laikotarpiu, kai Sovietų Sąjunga užmezgė glaudesnius ryšius su Vakarais, pradėjo puoselėti planus juos pavyti ir aplenkti. Tačiau valdžia parodė, kad mada neturi peržengti ribų, t. y. geriau likti nemandingam, negu persistentgi⁸. Ma-

dos ir stiliaus kultūra buvo kontroliuojama, ji tapo planinės sistemos dalimi. Tai buvo būdinga tiek Sovietų Sąjungai, tiek kitoms socialistinėms šalims. Pavyzdžiui, Judd Stitzel, nagrinėdama Vokietijos Demokratinės Respublikos vartojimo kultūrą, pažymėjo smarkų mados įsivyravimą⁹. Buvo svarbu parodyti, kad vartojimas socialistinėje valstybėje prilygsta kapitalistiniam. Panašus požiūris ryškėja ir lenkų žurnale „Moda“, kuriame tvirtinama, kad socializmas, kaip ir kiekviena kita epocha, sukūrė savitą stilių, atitinkantį šiuolaikinio gyvenimo reikalavimus¹⁰. Socialistinio gyvenimo kasdienybė, apimanti žmonių elgsenos įpročius, rengimąsi, namų interjerą ir kitus vartojimo aspektus, išlaikė glaudų ryšį su politine ir kultūrine socialistinio bloko santvarka. Valdžia buvo labiau linkusi puoselėti masinį, o ne išskirtinį vartojimą žyminčius mados ir stiliaus produktus. Tekstilės gaminiai, gyvenamieji namai ir jų interjeras, baldai, madų žurnaluose demonstruojamas aprangos stilius, laisvalaikio leidimo būdai pasižymėjo vienodumu, kuris iliustravo įsivyraujantį socialistinį standartą, vartojimą labiau siejantį su statistiniais rodikliais negu su prekių ir paslaugų įvairove ir skirtingumu. Kasdienybės estetiką sovietmečiu nagrinėjęs J. Gerchukas pažymėjo, kad socialistinį stilių nuolat veikė socialistinių šalių keitimasis vartojamomis prekėmis ar jų formomis¹¹. Importas ar perimamos gamybos technologijos lėmė Čekoslovakijos baldų ir stiklo, lenkiškų pramonės prekių dizaino, Rytų Europos šalių namų statybos konstrukcijų technologijų, Rytų Vokietijos plastiko gamybos technologijų kaip pageidaujamų standartų sklaidą socialistinėse šalyse. Socialistinis gyvenimo būdas nebuvo vienodas visose socialistinėse šalyse. Sovietinės vartojimo normos buvo griežtesnės už Lenkijos ar Čekoslovakijos, kur vartojimo atvejai neretai prieštaravo socialistiniams standartams¹².

Vis dėlto ir socialistinėje visuomenėje buvo gausu išskirtinumo atvejų. Pirmiausia tai sietina su deficitinių ar vakarietišku prekių (paslaugų) įsigijimu, Vakarų vartojimo elgsenos mėgdžiojimu. Deficitą lėmė planinės ekonomikos trūkumai, nesugebėjimas užtikrinti vartotojų poreikių organizuojant prekių gamybą ir paskirstymą, tačiau atskirose visuomenės grupėse ši problema buvo sėkmingai sprendžiama. Tokią galimybę turėjo asmenys, dalyvaujantys išteklių skirstyme ir prekių gamyboje, nors geresnių galimybių galėdavo susikurti ir šešėlinės ekonomikos dalyviai, taip pat tie, kurie gebėjo pasinaudoti turimais ryšiais („blatu“) (pavyzdžiui, spekuliantai)¹³.

Buvimas valdžioje lėmė iš dalies įteisintą išskirtinio vartojimo galimybę. Paneigdami teiginius, esą socialistinės visuomenės buvo beklasės, nemažai jas tiriančių autorių kalba apie ryškią šių šalių visuomenių stratifikaciją, kurios viršuje atsiduria partinės ir vykdomosios valdžios elitas. Buvęs Jugoslavijos komunistų partijos veikėjas Milovanas Djilasas, išskirdamas „naująją klasę“¹⁴, parodė valdžioje esančių asmenų grupės uždaramą ir išskirtinumą, darantį šiuos asmenis panašesnius į vakariečių tipo elitą nei į proletariato interesus ginančią politinę jėgą. Panašiai Michailas Voslenskis nagrinėdamas Sovietų Sąjungos valdžios bruožus išskyrė pagrindinę sovietinio elito grupę – nomenklatūrą¹⁵. Savo vartojimu ji viršijo ir kitų visuomenės grupių vartojimą, ir patiems valdžios atstovams oficialiai leidžiamą vartojimo lygį, nors proletariato interesams atstovaujančio sovietinio elito privilegijos buvo iš dalies paslėptos. Pavyzdžiui, kad nebūtų nusizengta ideologijai, nomenklatūros vilos buvo ne konkrečių asmenų nuosavybė, o visuomeninis turtas¹⁶. Panašiai būdavo naudojamosi ir kitomis privilegijomis – transportu, kelionėmis¹⁷.

Šalia įteisintų privilegijų papildomų ekonominių galimybių nomenklatūrai teikė

naudojimasis tarnybine padėtimi. Katerina Verdery, nagrinėdama Rumunijos atvejį, pažymėjo, kad dažniausiai buvo einama prie išteklių kaupimo, o ne racionalaus paskirstymo¹⁸. Paminėtinas dar vienas svarbus būdas, leidęs tuometinei valdžiai pasigerinti ekonomines sąlygas. Tai iš esmės visose socialistinėse šalyse įsivyravęs kyšininkavimas, kuris apėmė tiek biurokratiją, tiek atsakingus gamybinės srities asmenis¹⁹. Taip įvertinus nomenklatūros galimybes galima aptarti jos gerovę, kuri plačiau visuomenei buvo neprieinama.

NOMENKLATŪROS SPECIFIKA VĒLYVAJAME SOVIETMETYJE

Ideologiniame sovietinės sistemos diskurse atstovų nomenklatūra pirmiausia buvo suvokiama kaip organizacijų valdymo forma. „Kadrų nomenklatūra partiniams komitetams tapo tokia organizacine darbo su kadrais forma, kuri suteikia šiems komitetams galimybę parinkti, paskirstyti ir auklėti tam tikrą darbuotojų ratą.“²⁰ Toks apibūdinimas rodo, kad nomenklatūros susiformavimą lėmė ideologinio ir organizacinio darbo specialistų, kuriuos būtų galima kontroliuoti, poreikis. Asmenys, įtraukti į nomenklatūros sąrašus, deklaruojantys lojalumą ir ištikimybę sovietinei santvarkai, turėjo imtis atsakomybės įgyvendinti deklaratyvią politiką. Rekomendaciniu būdu partijos atrinkti nomenklatūros darbuotojai sudarė iš įvairių nomenklatūros lygmenų formuojamą piramidę. Sovietų Sąjungos komunistų partijos Centro komitetas, Lietuvos komunistų partijos Centro komitetas, partijos miestų ir rajonų komitetai pagal savo kompetenciją sudarydavo ir nuolat tikrindavo vadovaujančių respublikos kadro sąrašus. Kadangi pati nomenklatūros sąvoka šioje atrankos sistemoje reiškė partijos prižiūrimus vado-

vaujančių kadro sąrašus, galima juos trumpai apibūdinti. Svarbiausia buvo pagrindinė LKP CK nomenklatūra, kuri savo ruožtu skaidėsi į atskiras LKP CK biuro, LKP CK sekretoriato ir LKP CK skyrių nomenklatūras. Atskirais laikotarpiais šie sąrašai kito, į juos buvo įtraukiamos ar iš jų išbraukiamos atskiros pareigybės, tačiau sąrašų sudarymo principai keitėsi mažai.

LKP CK biuro nomenklatūra iš esmės sutapo su atitinkamomis SSKP CK pagrindinės nomenklatūros sąrašuose esančių respublikos kadro pareigybėmis ir apėmė per 30 Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos pareigūnų – 5 LKP CK sekretorių, LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko, LSSR Ministrų Tarybos pirmininko ir jo pavaduotojų, Liaudies kontrolės komiteto, Profsąjungų tarybos, Plano komiteto, LSSR KGB pirmininkų (vėliau įtrauktas ir pastarojo komiteto pavaduotojas), Aukščiausiojo Teismo pirmininko, Lietuvos Lenino komunistinės jaunimo sąjungos pirmojo sekretoriaus, LSSR ministrų, 3 partinių dienraščių redaktorių, LSSR mokslų akademijos prezidento, Vilniaus valstybinio universiteto rektoriaus, Statistikos valdybos pirmininko, Valstybinio banko valdytojo, Jūrų laivininkystės viršininko ir prokuroro pareigybes²¹. Be to, LKP CK biuro nomenklatūrai priklausė ir SSRS įskaitinėje nomenklatūroje esančios LKP CK padalinių vadovų, Aukštosios partinės mokyklos direktoriaus, LKP Vilniaus miesto komiteto pirmojo sekretoriaus, respublikinių valdybų ir komitetų vadovų, CK leidyklos direktoriaus, „Tiesos“ korespondento JAV, Rašytojų sąjungos valdybos pirmininko, „Sigmos“ direktoriaus, 3 LSSR KGB pirmininko pavaduotojų ir SDAALR pirmininko pareigybės (1972 m. – 63, 1977 m. – 72 asmenys). Nors ir neįėjo į SSKP CK nomenklatūrą, LKP CK biuro nomenklatūrai priklausė ir daugiau pareigybių: vidurinės grandies LKP CK

skyrių darbuotojai (1980 m. duomenimis, šią grandį sudarė 5 skyrių vedėjai, 9 skyrių vedėjų pavaduotojai, 4 LKP CK sekretorių padėjėjai ir 7 sektorių vedėjai²²), partijos rajonų ir miestų komitetų sekretoriai, LSSR AT ir LSSR MT aparato vadovai, vykdomųjų komitetų pirmininkai, didelių įmonių ir organizacijų vadovai, leidyklų direktoriai, komitetų ir valdybų pirmininkų pavaduotojai ir dar keli vadovai²³.

LKP CK sekretoriato nomenklatūrai priklausė visi kiti 115 LKP CK ir Politinio švietimo namų žemutinės grandies darbuotojų. Šalia pagrindinės LKP CK nomenklatūros buvo įskaitinė rezervinė nomenklatūra, apimanti kitus leidyklų, įvairių kitų institucijų padalinių vadovus, vidutinio dydžio įmonių ir organizacijų, įvairių miestų ir rajonų žinybų vadovus ir pan. Įskaitinė rezervinė nomenklatūra leido kontroliuoti vadovaujančių kadro judėjimą ir, turėdama papildomos informacijos, – planuoti jų karjerą ir tinkamumą eiti aukštesnes pareigas. Atitinkamai partijos miestų ir rajonų komitetų nomenklatūros sąrašuose buvo svarbesnių veikiančių įmonių, organizacijų ar institucijų vadovai, jų pavaduotojai, padalinių vadovai ir pirminių partinių organizacijų sekretoriai.

Kaip matyti, sudarant nomenklatūros sąrašus atsirasdavo ir tam tikro įvairovės lygmenys dubliavimo, t. y. nemažai dalių asmenų būti įtraukti į atitinkamus sąrašus reikėjo kelių šalių sutarimo. Pavyzdžiui, dėl svarbesnių respublikos vadovų, kurie įėjo ir į pagrindinės SSKP CK nomenklatūros, ir į LKP CK biuro nomenklatūros sąrašus, pareigybių nuomones derino ir respublikos valdžia, ir SSKP CK pareigūnai. Lygiai taip buvo svarstant miestų ir rajonų vadovaujančių kadro kandidatūras – čia nuomones derino partijos rajonų ir miestų komitetai ir atitinkamas sritis kuruojantys LKP CK skyriai.

Per kelis dešimtmečius pastebima nomenklatūros kadru plėtimosi ir sąrašų papildymo naujomis pareigybėmis tendencija liudija didėjančią partinių organų įtaką valdymui. Ilgesni nomenklatūros sąrašai reiškė, kad formaliai partinė struktūra pajungė kone visus vadovaujančius respublikos asmenis, kartais ir specialistus, ir tuo ne tik nulėmė jų priklausymą komunistų partijai, bet ir įtraukė į ideologinę politinę sovietinės sistemos konjunktūrą. Kaip pažymėjo tuometis LSSR rašytojų sąjungos vadovas, daugelyje sričių aktyvesni ir vadovaujamas pareigas sovietmečiu siekiantys gauti specialistai įtraukimą į partines struktūras ir tolesnį dalyvavimą sistemoje suvokė ne kaip sąmoningą siekį dalyvauti partinėje veikloje, o pirmiausia kaip norą turėti galimybę aktyviai veikti²⁴. Panašius argumentus (išsaugoti savo veiklos galimybes) minėjo ir daugelis kitų pateikėjų. Kita vertus, tai lėmė, kad jie buvo pajungti nomenklatūros sistemai, o tai, kaip vėliau pamatysime, kūrė mažesnę ar didesnę jų tapatinimąsi su pačia sistema.

Kadangi nomenklatūros sistemą sudarantys darbuotojai pereinavo komunistų partijos atranką ir dažniausiai išlikdavo nomenklatūros sąrašuose iki karjeros pabaigos, apie sovietinę nomenklatūrą galima kalbėti kaip apie gana uždarą žmonių grupę, pasižymėjusią išskirtinėmis galimybėmis ir privilegijomis²⁵. Formaliai žvelgiant, nomenklatūrininkų bendrumas pirmiausia rėmėsi bendra karjeros planavimo ir siekimo sistema, o kartu ir bendru dalyvavimu valstybės aparato valdyme. Josifo Stalino laikais sukurtas aukščiausias partinės valdžios ir biurokratijos sluoksnis, kuris įkūnijo to meto santvarkos partinės kontrolės ir administracinio valdymo konjunktūrą, postalininiu laikotarpiu tapo pagrindiniu sovietinės sistemos stabilumą užtikrinančiu įrankiu. Kiekvienas svarbesnis partinės ir administracinės valdžios postas reiškė ir buvimą

nomenklatūroje, o ši garantavo tų asmenų lojalumą komunistų partijai ir ideologijai. Buvęs LKP CK Organizacinio partinio darbo skyriaus vedėjas Vladas Būtėnas, kuris buvo puikiai susipažinęs su visais kadru atrankos niuansais, atsiminimuose minėjo, kad „komunistų partija su niekuo nesidalijo teise reikiamose vietose matyti patikimus kadrus“²⁶. Partijos ir nomenklatūros ryšys buvo labai glaudus, į kadru nomenklatūrą įrašyti asmenys privalėjo būti partijos nariai. Ši nuostata turėjo padėti komunistų partijai užsitikrinti kuo didesnę įvairių sričių kontrolę, todėl dalies nomenklatūros atstovų – partijos funkcionierių – karjera rėmėsi partine linija (CK, partijos miestų ir rajonų komitetai). Kartu partijai buvo svarbu užtikrinti visų pagrindinių postų asmenų politinį lojalumą. Nomenklatūros sistema apėmė ne tik partinę nomenklatūrą, bet ir vykdomosios gamybinės (vykdomieji komitetai, įmonių, gamyklų direktoriai, vyr. inžinieriai) ar mokslinės kultūrinės sistemos (švietimo ir kultūros įstaigų vadovai) dalis. Šių sričių atstovams siekiant tolesnės karjeros partiškumas buvo pagrindinis reikalavimas. Tačiau vien įstojimas į komunistų partiją negarantavo, kad automatiškai pateksi į nomenklatūrą. Pateikėjai pabrėžia, kad vykdomosios srities nomenklatūrai gebėjimas gerai ir organizuotai dirbti buvo svarbesnis už partiškumą: „Man buvo sudarytos karjeros galimybės, nes jau buvau darbe pasižymėjęs.“²⁷ Taigi partinė priklausomybė buvo svarbus, bet ne vienintelis atrankos veiksnys. Partinei nomenklatūrai šis aspektas buvo esminis, o techninei nomenklatūrai, vykdančiai praktinius uždavinius (planus), svarbiausia sąlyga buvo kvalifikacija, kruopštus darbas ir gebėjimas susikurti ryšius. Specialistams priklausymas partijai buvo asmeninės strategijos dalis siekiant patekti į įmonės vadovo ar kitą kadru nomenklatūros postą.

Svarbu paminėti, kad nomenklatūrinis postas pirmiausia reiškė stabilumą. Netgi netinkamos kvalifikacijos žmonės, atsidūrę nomenklatūros sistemoje, nebūdavo automatiškai iš jos pašalinami. Norint patekti į nomenklatūrą, reikėjo įveikti įvairius filtrus, tačiau šios aplinkos asmenims, netgi pakliuvusiems į aukštesniosios valdžios nemalonę (išskyrus pavienius atvejus), būdavo garantuojama karjeros galimybė arba bent jau kitos nomenklatūrinės pareigos. Kaip pavyzdį galima pateikti Algirdo Ferenso, buvusio LKP CK sekretoriaus, atvejį. Išprašytas iš sekretoriaus pareigų, jis gavo LSSR profesinių sąjungų tarybos pirmininko postą, išsaugojo vietą CK biure ir išliko gana įtakingas visuomenėje²⁸. Ideologiškai tinkamiems asmenims, neturintiems kompetencijos dirbti atsakingo darbo, būdavo surandamos kitos pareigos: „Stengdavomės paspausti, kad pats nekompetentingas žmogus atsistatydintų. Jei pensinio amžiaus buvo, stengdavomės jam greičiau personalinę pensiją skirti arba į gamyklą partijos sekretoriumi išsiųsti.“²⁹

Apibendrinant galima pasakyti, kad kadro nomenklatūra formavosi ne vien kaip partinių struktūrų interesas turėti patikimų darbuotojų vadovaujamos ar kitose pagrindinėse pareigybėse, užtikrinti nuolatinį jų ugdymą ir lojalumą, tačiau ir kaip pačios nomenklatūros struktūros gebėjimas save palaikyti, produkuoti ir ginti, įgyjama tapatybe suvokiant, kas yra *savi*, užtikrinant jų išsilaikymą struktūroje.

Savęs tęstinumo savybė lemia, kad nomenklatūra tampa reiškiniu, kur kas platesniu nei kadro valdymo forma ar nomenklatūrinių darbuotojų sąrašas. Galima teigti, kad ilgainiui ji tapo socialiniu sluoksniu, siejančiu esamus ir buvusius nomenklatūros darbuotojus, jų šeimas ir kitus privilegijuotos padėties asmenis. Atskirus nomenklatūros ratus siejo specifinis bendravimo stilius – tam tikri socialiniai ritualai, kaimynystė,

laisvalaikio pomėgiai ir net šeimų bendravimas. Toks socialinių ryšių modelis kartojosi visoje nomenklatūros aplinkoje, o kartu lėmė atskirų normų ir vertybių įtvirtinimą ar sklaidą. Dažnu jų elementu tapo orientavimasis į vadinamąjį gerą skonį, madingumą ir kitiems neprieinamą vartojimą. Ypač išskirtini šie privataus nomenklatūrinių bendravimo ritualai: medžioklė ir žvejyba, dalyvavimas viešose šventėse, kaimynų ir šeimų bendravimas.

Medžioklė ir žvejyba – pačios būdingiausios atskirų nomenklatūros grupių laisvalaikio leidimo formos. Medžioklė buvo populiarūs tiek tarp aukščiausio rango pareigūnų, kurie neretai pamedžioti kviesdavo ir „aukštus svečius“ iš Maskvos ar kitų respublikų, tiek tarp atskirų žemesnio rango atstovų. Tokias medžioklės tradicijas patvirtina tiek atsiminimai, tiek tyrime dalyvavę pateikėjai. Pavyzdžiui, įvairiuose nomenklatūrinių atsiminimuose yra medžioklės nuotraukų, kuriose pozuoja LKP CK sekretoriai, LSSR MT vadovai, atskiri LKP CK skyrių vedėjai ar LSSR ministrai.

Formaliai buvo medžiojama ir žvejojama tapus miestuose ir rajonuose įsteigtų Medžioklės ir Žvejybos draugijų būrelių, kurie sudarydavo sutartis su Gamtos apsaugos komitetu prie LSSR MT dėl leistinių plotų ir kitų sąlygų, nariais³⁰. Medžiodavo respublikos aukščiausiosios nomenklatūros, ministerijų ir jai priklausančių žinybų pareigūnų grupės, rajonų valdžia ir jos kuruojamų organizacijų vadovai. Svarbu paminėti, kad medžiotųjų būreliai paprastai atitikdavo socialinių tinklų išsidėstymą. Atskirai medžiodavo aukščiausioji nomenklatūros vadovybė, atskirai, pagal sritis, buvo formuojami pramonininkų, agrarininkų ir kitų valdžios atstovų būreliai. Pavyzdžiui, agrarininkams priklausęs pateikėjas prisiminė, kad susiklostydavo netgi atskiri lygiagretūs ar skirtingo lygmens agrarininkų būreliai³¹. Todėl medžioklė buvo

kur kas daugiau nei vien nomenklatūrininkų pomėgis. Tai jų santykius susiejantis į visumą neformalaus bendravimo ritualas, kartais reiškiantis ir įėjimą į nomenklatūrininkų būrį. Medžioklės bičiuliai paprastai būdavo tie patys, nors neretai ritualai turėjo savotišką inicijavimo prasmę. Gavę atsakingą postą CK, kai kurie darbuotojai būdavo kviečiami į medžioklę, kur buvo savotiškai kolegų tikrinami. Pavyzdžiui, Vytautas Astrauskas atsiminimų knygoje teigia, kad, vos atėjęs dirbti į CK, vadovai pavedė jam suorganizuoti pirmąją medžioklę. Po pavykusios medžioklės jis buvęs pagirtas paties LKP CK pirmojo sekretoriaus: „A. Sniečkus viešai pareiškė, kad naujasis CK skyriaus vedėjas Astrauskas organizavo sėkmingą medžioklę ir dabar štai visi skanaujame žvėrieną. Man tai buvo puiki reklama kaip Prekybos ir buitinio aptarnavimo skyriaus vedėjui.“³² V. Astrauskas prisimena, kad neformalus bendravimas medžiojant buvo patogus norint aptarti darbo reikalus ir priimti reikiamus sprendimus, pasidalyti nuomonėmis apie vieną ar kitą įvykį arba asmenį³³. Kai kurie pateikėjai tvirtino patys nedalyvaudavę medžioklėse, nes tai jiems buvę nepriimtina, tačiau pripažino, kad kitiems tai buvęs veiksmingas būdas prieiti arčiau prie valdžios. Medžiokle grįšti santykiai turėjo įtakos ir tolesniam jų dalyvių prielankumui vienas kitam (antai vienas pateikėjas tvirtino, kad Petras Griškevičius darbe daugiau leido Lionginui Šepečiui, nes jie buvo medžioklės draugai, be to, P. Griškevičius jautėsi skolingas, nes netyčia medžioklėje buvo lengvai sužeidęs L. Šepetį), karjerai, padėjo aptarti trūkstamus išteklius.

Panašus buvo ir žvejybos ritualas. Žvejybą dažniau rinkdavosi vidurinio rango pareigūnai. Žūkautojų būreliai buvo ne tokie prestižiniai, tačiau nereti. Galimybė prieiti prie žuvingesnių ežerų, draustinių, tvenkinių naudojantis turimomis pažintimis

buvo gana paplitęs reiškinys. Pavyzdžiui, Alytuje gyvenantys pateikėjai prisiminė, kad pažintis su Žuvinto rezervato vadovybe suteikė jiems galimybę nuolat žvejoti kitiems iš esmės neprieinamoje vietoje. Žuvinto rezervatą atsiminimuose prisiminė ir buvęs statybos ministras Romualdas Sakalauskas. Jis rašė, kad, pasinaudodamas savo pavaldinio (statybos tresto vadovo) pažintimi su rezervato vadovu, keletą kartų buvo nuvykęs ten su svečiais. Tokių situacijų pasitaikydavo nemažai.

Vaišinimas ir vaišinimasis. Atsiminimų medžiaga patvirtina alkoholio vartojimą sovietmečiu buvus svarbų ne vien plačiosios visuomenės, bet ir nomenklatūros ritualą. Alkoholio vartojimas reiškė savotišką sovietinėje sistemoje susiformavusį socialinį solidarumą – alkoholis tapo priemone, suburiančia ne vien savo poveikiu (neva atpalaiduojančiu), bet ir pačiu išgėrimo gestu: „Jei drauge geri, vadinsi, esi savas.“ Paminėdami atskirus pavyzdžius, pateikėjai sakė, kad tinkamai pavaišinant neretai buvo galima išspręsti išteklių paskirstymo ar karjeros problemas. Priimtų sprendimų „aplaisytymas“, draugystės sutvirtinimas alkoholiu buvo neatsiejama sovietinės biurokratinės kultūros dalis: „Tada alkoholio vaidmuo buvo labai didelis. Negeriantį nuo kolūkio pirmininko iki raikomo sekretoriaus buvo sunku rasti.“³⁴

Vieši šventiniai renginiai. Lankymasis teatruose, spektaklių premjerose, dalyvavimas parodų atidarymuose buvo nomenklatūrai būdingas reiškinys. Esant bilietų stygiui, aukštos pareigos padėdavo nomenklatūrininkams gauti bilietų sau, savo šeimos nariams ir draugams. Renginiuose valdžios atstovai paprastai sėdėdavo geriausiose vietose, per pertraukas vaišindavosi atskiruose bufetuose ar kabinetuose (pavyzdžiui, Vilniaus koncertų ir sporto rūmuose). Be to, dalyvaujant renginiuose buvo galima parodyti

domėjimąsi menu, išmanymą ir gerą skonį, moterims – dailią aprangą³⁵.

Kaimynystė – dar vienas svarbus nomenklatūrininkų bendrumą sutvirtinantis veiksnys. Iš esmės kiekvieno miesto ar rajono prestižinėse vietose būdavo statomi specialūs gyvenamieji namai, kuriuose butus gaudavo nomenklatūrininkai. Aukščiausio rango pareigūnai buvo apgyvendinti Turniškėse, nemažai LKP CK darbuotojų gyveno K. Donelaičio ir Akmenų gatvėse. Vilniuje gyvenantis pateikėjas prisimena, kad tarp nomenklatūrininkų populiarūs buvo Antakalnio ir Žvėryno rajonai. Renkant šiam darbui medžiagą, pastebėta, kad dauguma pateikėjų, kurie sovietmečiu buvo susiję darbo ryšiais, iki šiol gyvena netoliese (Vilniaus centre, Žvėryne arba Antakalnyje), nemažai žino vienas apie kitą ir kaimyniškai bendrauja. Toks kaimynų bendravimas paveldėtas iš sovietmečio, kai užsimezgė glaudesni tarpusavio ryšiai. Panašiai buvo išsidėsčiusios ir daugumos kitų nomenklatūrininkų gyvenamosios vietos.

Šeimų bendravimas – pati stabiliausia sąsaja, nes nomenklatūrininkai suformuodavo gana tvirtus asmeninius ryšius, paremtus šeimos tradicijomis, rūpinimusi vaikais ir vienu kitiems padėjimu. Bendravimas šeimomis buvo būdingas įvairaus rango nomenklatūros darbuotojams. Pavyzdžiui, Goda Ferensienė prisimena, kad vyras artimai draugavo su V. Astrausku (A. Ferensas buvo LKP CK sekretorius, o V. Astrauskas – LKP CK skyriaus vedėjas), dalyvavo įvairiose šeimos šventėse, net vestuvėse³⁶.

Šeimų aplinka rodo, kad apie nomenklatūrininkų kaip socialinės grupės (klasės) reikškinį būtina kalbėti į šią grupę įtraukiant ne vien pačius nomenklatūros atstovus, bet ir jų šeimas, artimiausius draugus, kurie pasinaudodavo bičiulių teikiamomis privilegijomis. Ypač tai pasakytina apie nomenklatūrininkų vaikus. Buvusio ilga-

mečio ministro sūnus prisimena vaikystėje bendravęs su pačių aukščiausių pareigūnų vaikais, lankydamasis pas juos Turniškėse, Nidoje ir Palangoje kartu leisdamas vasaras, kartu keliaudamasis po Sovietų Sąjungą. Toks laisvalaikio leidimas irgi būdavo privilegijuotas: Turniškėse jie žaisdavo uždaram ratui prieinamuose teniso kortuose, vasarą ilsėdavosi prestižinėse vilose, kelionėje juos kaip „svarbių“ tėvų vaikus „Karpatuose pasitiko autobusiukas“.

Kitas pateikėjas, kurio šeima nomenklatūrai nepriklausė, bet buvo iš artimos jai aplinkos, mini, kad nomenklatūrininkų vaikai, išsiskirdami laisvalaikio leidimo būdu, sudarydavo tam tikras prestižines jaunimo grupes, į kurias buvo lygiuojamasi, stengiamasi į jas patekti. Kita vertus, šių vaikų tėvai siekė, kad jų atžalos bendrautų su tinkamais draugais. Tas pats pateikėjas prisimena: „Mano draugas eidavo pas draugus į Turniškės. Ten būdavo saugoma teritorija, pirtys suomiškos, kitų gerų dalykų.“³⁷ Tokių šeimų vaikų tarpusavio santykius lėmė ir gyvenamoji teritorija, pagal gyvenamąją vietą pasirinkta mokykla. Kaip jau minėta, Vilniaus centras, Žvėrynas ir Antakalnis buvo populiarūs tarp atsakingų pareigūnų gyvenamieji rajonai, prestižiškiausios Vilniuje buvo Salomėjos Nėries, 22-oji ir 23-ioji vidurinės mokyklos. Tiesioginis tėvų bendravimas, mokyklos ir kiemo aplinka lėmė, kad jaunuoliai užmegzdavo gana glaudžius tarpusavio santykius, sutvirtinančius socialinį nomenklatūrininkų aplinkos bendrumą.

Akivaizdu, kad socialiniai ryšiai padėjo formuotis gana stabiliai nomenklatūrininkų aplinkai, sustiprino jos narių išsipareigojimus vienas kitam, tarpusavio pasitikėjimą, o tai darė tiesioginę įtaką ir vartojimo galimybėms.

NOMENKLATŪRA IR PRIVILEGIJŲ SISTEMA

Veikiausiai N. Chruščiovo valdymo metu išryškėjo dvi tendencijos, kurios turėjo įtakos nomenklatūros kaip išskirtinės grupės statusui. Pirma, pasibaigus stalininei epochai, kuri pasižymėjo nuolatinio mobilizavimusi ir aiškaus lyderio valios sprendimais, neleidžiančiais saugiai jaustis nė vienam partinės ar vykdomosios valdžios atstovui, sistema pradėjo formuoti platesnį valdantįjį sluoksnį ir stiprinti jo įtaką per kadrujų nomenklatūros sistemą, į ją įtraukdama vadovaujančius tiek partinės, tiek vykdomosios valdžios kadrus. Savotiškai net pats N. Chruščiovo nušalinimas nuo valdžios reiškė nomenklatūros sustiprėjimą, nes nuolatinis neadekvatus SSKP CK generalinio sekretoriaus aktyvumas ir voliuntaristinis elgesys³⁸ erzino aukštus pareigūnus, kurie siekė įtvirtinti nomenklatūrinės struktūros *status quo*. Leonido Brežnevo valdymas laikytinas savotišku nomenklatūros sluoksnių socialinės sutarties, palaikančios nusistovėjusius biurokratinis įpročius, kasdienybės rutiną ir panašaus tipo nomenklatūros atstovų formavimąsi, galiojimo laikotarpiu. Lietuvoje vyko panašūs procesai. Galima sakyti, kad Antanas Sniečkus, nors buvo labiau stalininio tipo vadovas, prisitaikė prie aplinkybių, o jį pakeitęs P. Griškevičius visiškai atitiko brežnevinio partokratinio stiliaus vadovą. Akivaizdu, kad nomenklatūros sluoksniu įsitvirtinimas, jo stabilumas ir biurokratijos surutininimas formavo sąlygas minėti „mes ir jie“ atskirčiai, kurią palaikė ir tuometinė valdžios aparato struktūra, ir privatūs nomenklatūros ryšiai.

Antra, pažymėtina, kad šeštajame–septintajame dešimtmetyje aiškiai didėjo visuomenės vartojimo lūkesčiai, atsirado vartojimo kultūra ir noras orientuotis į vakarietišką vartojimą (įsivaizduojamų Vakarų fenome-

nas³⁹), importinių prekių prestižiškumas. Reikia pasakyti, kad žinias apie Vakarų stiprino ir tvirtėjančios transnacionalumo tendencijos⁴⁰, iš žurnalų, radijo stočių laidų buvo susipažįstama su Vakarų vartojimo kultūra.

Šiomis aplinkybėmis atskiros visuomenės grupės įgydavo regimai daugiau galimybių. Savo ruožtu jos didino minėtą atskirtį. Aštuntajame dešimtmetyje prasidėjus stagnacijai ir atsiradus visuotiniam deficitui, nomenklatūros galimybės spręsti vartojimo problemas buvo kur kas palankesnės, o tai savaip rodė, kas yra tuometinės sistemos laimėtojas. *Status quo* valdymo struktūrų išlaikymu ir ideologiniu spaudimu grįsta centrinės valdžios vertybinė pozicija nepadėjo sustabdyti aštuntajame dešimtmetyje kylančių ekonominių ir socialinių problemų. Priešingai, ideologinis angažuotumas ir siekis išlaikyti savas pozicijas neleido adekvačiai įvertinti kylančių sunkumų ir paslankiai reaguoti į sisteminius iššūkius (deficitas, „blatas“ ir pan.), todėl kaupėsi dar daugiau problemų, o sisteminis stabilumas virto žalingu nepaslankumu (stagnacija). Todėl, daugumos vertintojų nuomone, šią epochą žymi ne vien didėjanti kontrolė, bet ir vertybinė ekonomikos krizė. 1973–1974 m. prasidėjęs sovietinio ūkio nuosmukis jau apie 1980 m. išryškino sovietinės ekonomikos krizę⁴¹. Šalia planinės ekonomikos stiprėjo vadinamoji šešėlinė ekonomika, grindžiama deficitinių prekių įsigijimu, svarbiomis pažintimis ir apsirūpinimu ne pagal oficialiai nustatytas taisykles. Savo ruožtu šioje krizėje pasireiškęs sovietinės sistemos biurokratinio aparato sustabarėjimas, tuometinio valdančiojo sluoksniu labai (M. Voslenskis⁴²) siekiant užtikrinti stabilumą, trukdė priimti idėjinius ekonominės sistemos modernizavimo sprendimus.

Galima teigti, kad nomenklatūros atstovams einant iš esmės visas vadovaujamas ir

kitas įtakingas pareigas, tiek turima galia ir ryšiai, tiek struktūriškai išplėtota aprūpinimo sistema lėmė geresnį nomenklatūros apsirūpinimą vartojimo prekėmis ir paslaugomis, o tam tikra jos dalis pasiekė net savotiškos prabangos lygį. Sunkiai gaunamų prekių ir paslaugų aspektas yra pagrindinis aptariant išskirtinį nomenklatūros vartojimą. Sovietinėje sistemoje deficitinės prekės ir paslaugos buvo tos, kurių buvo sunku gauti, kurių paklausa smarkiai viršijo pasiūlą. Paprastai jos nebuvo prieinamos visiems gyventojams, dėl jų reikėjo konkuruoti, ieškoti „blato“ ryšių, joms įsigyti buvo įvairių apribojimų (pavyzdžiui, išvykos į užsienį) ar net draudimų. Net turint pinigų jų dažniausiai buvo sunku įsigyti. Reikėjo turėti tinkamą priėjimą ar informaciją, kur galima jų įsigyti, kokioje parduotuvėje jos šiuo metu parduodamos (paprastai jos būdavo greitai išgraibstomos pažįstamų arba spekuliantų). Tai buvo patys įvairiausi produktai – maisto prekės (žirneliai, kai kurie mėsos gaminiai, alkoholiniai gėrimai), drabužiai ir avalynė (naujesnio ir modernesnio stiliaus), buitines prekės. Apsirūpinimą gyvenamuoju būstu ir transportu taip pat galima priskirti prie deficitinių dalykų, nes jiems gauti reikėjo stoti į eilę, turėti galimybę prieiti prie reikalingų asmenų arba eiti svarbias pareigas. Taip pat buvo konkuruojama dėl geresnių kelialapių į sanatorijas ir pažintines keliones, buvo gana sunku išvykti į užsienį. Deficitinės buvo ir užsieninės (ypač vakarietiškos) prekės, atgabentos tiek legaliais būdais ir išparduotos per prekybos organizacijas, tiek asmeniniais, netgi nelegaliais, kanalais. Tai muzikos įrašai, džinsai, avalynė, juvelyriniai dirbiniai ir kone visos kitos prekės, ir ne tik tos, kurių trūko sovietinėje sistemoje, bet ir tokios, kurios skyrėsi savo forma, patraukliau atrodė.

Taigi galima kalbėti apie dvi privilegijų rūšis. Pirmąją garantavo formali sistema, kuri sukūrė iš esmės įteisintus nomen-

klatūros ap(si)rūpinimo kanalus, antroji žymėjo labiau nelegalią pusę ir iliustravo nomenklatūros gebėjimą pasinaudoti įtaka bei, pasitelkus neformalius ryšius, asmeninį ir institucinį poveikį, plėsti savo vartojimo galimybes. Straipsnyje tai atskleidžiama nagrinėjant sovietinės Lietuvos atvejį ir remiantis archyviniais duomenimis, interviu medžiaga, buvusių nomenklatūros atstovų ir kitų to meto liudytojų atsiminimais, kitų tyrinėtojų pastebėjimais.

SISTEMIŠKAI ĮTVIRTINTOS PRIVILEGIJOS

Pirmoji privilegijų grupė – didesnis nei kitų gyventojų atlyginimas, išmokos, skirtos „gydymui“, personalinė pensija, speciali medicinos priežiūra, tarnybiniai automobiliai, vilos, kelialapiai į geresnes sanatorijas, komandiruotės į užsienį. Šios privilegijos buvo įteisintos ir jomis atitinkamai pagal rangą nomenklatūros hierarchijoje nomenklatūrininkai galėjo naudotis ne visada atvirai, bet iš esmės oficialiai.

Medicinos priežiūra. Paminėtina LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos veikla teikiant medicinos paslaugas nomenklatūros atstovams ir kitiems asmenims, kuriems priklausė specialioji priežiūra (nomenklatūrininkų šeimų nariams, personaliniams pensininkams, karo invalidams)⁴³. Partinio-sovietinio aktyvo darbuotojai (t. y. nomenklatūra) buvo pagrindiniai šios valdybos klientai, tačiau teisę gydytis aukštesnio lygio sąlygomis įgydavo ir jų šeimų nariai, buvo apibrėžtos ir personalinių pensininkų gydymo sąlygos. Taip pat sveikatos apsaugos sistema (ir 4-oji valdyba) išskirtinį dėmesį rodė karo invalidams ir veteranams. Privilegiuotą gydymą neretai gaudavo ir platesnė nomenklatūrininkų aplinka – tolimesni giminiaičiai, draugai ir pan.

Kaip pagrindinę sveikatos apsaugos privilegijų kryptį galima išskirti 4-osios valdybos Respublikinės ligoninės ir poliklinikos veiklą, taip pat reabilitacijos paslaugų partiniam-sovietiniam aktyvui organizavimą Druskininkų ir Palangos sanatorijose. Atsižvelgiant į turimą statusą ir pareigų svarbą buvo nustatyta kelių lygių galimybė gydytis šiose įstaigose. Vieni nomenklatūros atstovai galėjo gydytis kartu su šeimos nariais, kiti tik patys, o šeimos nariai būdavo apžiūrimi vien ambulatoriškai. Dar kitų nomenklatūrininkų šeimos nariams tokio lygio medicinos priežiūra apskritai nepriklausė. Galima išskirti LSSR Ministrų Tarybos 1966 m. birželio 28 d. nutarimą Nr. 257 „Dėl partinio-tarybinio aktyvo, kuriam suteikiama teisė gydytis Resp. ligoninėje, nomenklatūros“, kuris apibrėžė grupes, galinčias naudotis privilegijuotos ligoninės paslaugomis. Pavyzdžiui, dokumente nurodoma, kokia tvarka šios ligoninės paslaugomis gali naudotis LKP CK aparato darbuotojai⁴⁴. Su šeimos nariais gydytis galėjo: 1) LKP CK sekretoriai, LKP CK nariai ir kandidatai į LKP CK narius, Revizijos komisijos nariai; 2) LKP CK skyrių vedėjai ir jų pavaduotojai, sektorių vedėjai, sekretorių padėjėjai, inspektoriai, instruktoriai, lektoriai, Ypatingojo sektoriaus dalių vedėjai, Reikalų valdybos Ūkio dalies vedėjas, atsakingi vertėjai, kanceliarijos vedėjas ir vyriausiasis buhalteris; 3) LKP CK Partinės komisijos pirmininkas ir nariai; 4) LKP CK laikraščių ir žurnalų leidyklos ir spaustuvės direktorius, o be šeimos narių – LKP CK laikraščių ir žurnalų leidyklos ir spaustuvės direktoriaus pavaduotojai. Keliems aukščiausio rango pareigūnams būdavo skiriama personalinė priežiūra. Pavyzdžiui, sveikatos apsaugos ministras Vytautas Kleiza 1967 m. lapkričio 13 d. rašte LKP CK sekretoriui Antanui Barkauskui rašė, kad, turint galvoje ilgametį įtemptą A. Sniečkaus ir Motiejaus Šumausko darbą bei poreikį tausoti jų sveikatą, būtina

organizuoti specialią jų medicinos priežiūrą, skiriant jiems specialų darbo režimą ir personalinį gydymą. Tai daryti pavedama doc. Kybarskiui (už šių asmenų sveikatos stebėjimą ir gydymą nurodoma jam mokėti specialų atlyginimą) ir A. Barkausko prašoma spręsti šį klausimą⁴⁵. Kontingento pasiskirstymas išryškėja nagrinėjant ataskaitinius pacientų reabilitacinės priežiūros, kuri taip pat buvo 4-osios valdybos sistemos kompetencija, dokumentus. Pavyzdžiui, per nepilnus porą metų (1973–1975 m.) Druskininkų atstatomojo gydymo skyriuje gulėję 514 pacientų pagal darbovietes pasiskirsto taip⁴⁶:

Įstaigų, įmonių grupė	Pacientų skaičius
LKP CK	45
LSSR AT Prezidiumas	6
LSSR Ministrų Taryba	20
LSSR Ministrų Tarybos Valstybinė plano komisija	20
LSSR liaudies kontrolės komitetas	20
Ministerijos	68
Valstybiniai komitetai	66
Valdybos prie LSSR Ministrų Tarybos	37
Aukščiausiasis Teismas ir Respublikinė prokuratūra	20
Mokslo ir mokymo įstaigos	82
Kultūros įstaigos	12
Gamybiniai susivienijimai ir gamyklos	41
Nedirbantys personaliniai pensininkai	2
Studentai ir moksleiviai	3
Kitos įstaigos	72
Iš viso	514

Pažymėtina, kad Respublikinė klinikinė ligoninė galėjo įsigyti modernesnės importinės įrangos (pavyzdžiui, japoniškos) ir garantuoti geresnę ligų diagnostiką⁴⁷. Atskirais atvejais (pavyzdžiui, prašant Ministrų Tarybos užsakyti čekoslovaką įrangą) buvo netgi nevangiama pareikšti tiesiai, kad panašūs SSRS gaminami įrenginiai „yra mažiau

patikimi eksploatacijoje, gremėzdiški, blogos išvaizdos⁴⁸. Respublikinėje klinikinėje ligoninėje, palyginti su kitomis, buvo geresnės palatos – paprastai skirtos vienam ar dviem ligoniams⁴⁹. 1974 m. 4-osios valdybos ligoninei buvo patvirtinta 741,5 etato (129 gydytojų etatai, 292,5 vidurinio medicinos personalo etato ir 172 jaunesniojo medicinos personalo etatai)⁵⁰. Dėmesys ligoninei buvo rodomas aukščiausiu lygiu. Sveikatos apsaugos ministro V. Kleizos 1975 m. rugsėjo 20 d. rašte LSSR MT pirmininkui tvirtinama, kad „ligoninė, teikdama medicininę pagalbą partiniam-tarybiniam aktyvui, kuris dirba atsakingą ir intensyvią protinį darbą, vis dažniau susiduria su kategorija ligonių, kurių susirgimų priežastis esti įvairūs socialiniai ar tarnybiniai veiksniai, sukėlę funkcinis pakitimus centrinėje arba vegetacinėje nervų sistemoje“⁵¹. Rašte prašoma šiam reikalui 4-osios valdybos klinikose įsteigti psichologo-sociologo etatą. 4-osios valdybos Respublikinės ligoninės ir poliklinikos paslaugų teikimo sistema veikė taikant specialius leidimus, kurių galiojimo trukmė buvo apibrėžta ir reglamentuota. Buvo kontroliuojama, kad čia gydytusi tik pacientai, turintys tam teisę, tačiau buvimas nomenklaturinėje aplinkoje atskiriams veikėjams, jų šeimos nariams lėmė galimybę gauti daugiau paslaugų, nei nurodyta leidime. 4-osios valdybos dokumentuose pilna tokių pavyzdžių. Antai į ligoninę buvo paguldytas „Elfos“ gamybinio susivienijimo vyr. inžinieriaus K. Končiaus sūnus, nors turimas leidimas nebuvo pratęstas; intensyviojo stebėjimo palatoje gulėjo Socialinio aprūpinimo ministerijos statybų direktorius, neturintis tam leidimo⁵².

Teikiant medicinos paslaugas itin svarbus buvo tarpininkavimo veiksnys – aukščiausio rango nomenklaturės pareigūnai kreipdavosi tiesiai į Ministrų Tarybos, Sveikatos apsaugos ministerijos ar 4-osios valdybos vadovus ir prašydavo suteikti galimybę jų

rekomenduojamam asmeniui, neturinčiam teisės į 4-osios valdybos paslaugas, gydytis ligoninėje, atlikti tyrimus, gauti siuntimą į Druskininkų „Lietuvos“ ar kitas sanatorijas⁵³. Kartais 4-osios valdybos atstovai savo iniciatyva tarpininkaudavo leidimo neturintiems nomenklaturininkų šeimos nariams ar giminaičiams, pažįstamiems, žymesniems sovietinės Lietuvos visuomenės, kultūros, mokslo ir kitiems veikėjams, buvusiems po grindininkams ir pan. Štai keletas tokių pavyzdžių: LSSR teisingumo ministras Alfonsas Randakevičius 1975 m. rugsėjo mėn. prašė LSSR MT pirmininko pavaduotojo Ksavero Kairio suteikti reabilitacinio gydymo paslaugą „Lietuvos“ sanatorijoje ministerijos inspektoriumi ir SSRS didvyriui J. G.⁵⁴; LSSR MT Reikalų valdybos nurodymu 4-osios valdybos viršininkas V. Semaška 1971 m. sausio 11 d. prašė Respublikinės ligoninės vyr. gydytojo leisti vieną mėnesį ambulatoriškai gydytis LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus instruktoriaus motinai⁵⁵; tas pats pareigūnas 1971 m. gruodžio 28 d. prašė leisti LSSR AT Prezidiumo vyr. referento tėvui V. Š. ambulatoriškai pasitikrinti sveikatą⁵⁶, o 1971 m. rugpjūčio 12 d. – leisti tris mėnesius poliklinikos paslaugomis naudotis buvusiems JAV komunistinio judėjimo dalyviams J. G. ir S. S.⁵⁷

Be ambulatorinės priežiūros ir gydymo, viena svarbesnių 4-osios valdybos veiklos krypčių buvo reabilitacinė veikla, beje, neretai peržengianti vien medicinos priežiūros sritį. Į sanatorijas būdavo vykstama ne vien reabilitacijos tikslais, neretai tai tapdavo tiesiog poilsine kelione, ypač jei būdavo vykstama į kitas socialistines šalis ar prestižinius SSRS kurortus. Kelialapių į tokias sanatorijas skyrimu, dokumentų tvarkymu, reikiamu derinimu su Respublikine profsąjungų kurortų valdymo taryba ar aukščiausiomis respublikos institucijomis taip pat rūpinosi 4-oji valdyba.

Sanatoriniais keliais į socialistinių šalių kurortus ir SSRS sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos žinioje esančias sanatorijas Lietuvos 4-oji valdyba aprūpindavo tik aukščiausius respublikos pareigūnus (pavyzdžiui, LSSR Ministrų Taryboje – LSSR MT pirmininką, jo pavaduotojus ir ministrus)⁵⁸, tačiau realių galimybių atsiradavo ir daugiau. Tokiu atveju (mainais ar kitaip susitarusi dėl didesnio kelialapių skaičiaus) 4-oji valdyba kreipdavosi į LSSR MT ar LKP CK, prašydama juos aprobuoti savo atstovų arba jų artimųjų kelialapius į tolimesnius kurortus kitose respublikose ar socialistinėse šalyse. Štai 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. balandžio 8 d. rašte LKP CK Reikalų valdybai prašoma vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojui Markevičiui skirti kelialapį į „Peres“ sanatoriją, o Klaipėdos miesto Liaudies kontrolės komiteto pirmininkui Dudko – į Jesentukų kurortą⁵⁹.

Rūpinantis reabilitacinėmis kelionėmis kartais būdavo ieškoma ir analogiškos centrinio lygmens valdybos paramos ar prašoma tarpininkauti kitų sovietinių respublikų 4-ųjų valdybų. Pavyzdžiui, 1967 m. 4-osios valdybos viršininkas V. Semaška prašė SSRS 4-osios valdybos viršininko skirti kelialapius į Karlovy Varų sanatoriją LSSR buitinio gyventojų aptarnavimo ministro pavaduotojui S. D. ir LSSR MT Vietinės pramonės ir buitinio gyventojų aptarnavimo skyriaus vedėjui V. P.⁶⁰ 4-osios valdybos viršininkas V. Semaška 1972 m. rugsėjo 3 d. rašte LSSR MT pranešė, kad 4-oji valdyba prie SSRS sveikatos apsaugos ministerijos skyrė LSSR MT pirmininko pavaduotojui K. Kairiui ir jo žmonai kelialapius į sanatoriją Karlovy Varuose⁶¹, o kitam LSSR MT pirmininkui su žmona – į Sočį⁶². 1971 m. 4-osios valdybos prie SSRS sveikatos apsaugos ministerijos buvo prašoma kelialapius į Karlovy Varus skirti LSSR sveikatos apsaugos ministrui

V. Kleizai ir jo žmonai⁶³. Taip pat buvo vykstama į RSFSR sanatoriją „Rossija“ Jaltoje, Jesentukus ir Železnovodską. Buvo siekiama užtikrinti pakankamą kelialapių į šiuos kurortus skaičių, mainais pasiūlant savus kurortus⁶⁴. 4-osios valdybos atstovai nevengdavo ir tiesiogiai kreiptis į atitinkamas prestižines kitų respublikų sanatorijas, atlikti tarpininko vaidmenį. Tarkim, „Moldovos“ sanatorijos vyr. gydytojo buvo prašoma išimties tvarka skirti kelialapį LKP CK darbuotojui dukrai⁶⁵.

Savo ruožtu centrinė ir kitų respublikų 4-osios valdybos irgi nevengdavo paprašyti padėti aukštiesiems kitų respublikų nomenklatūros pareigūnams atvykti poilsio į Lietuvos kurortus ir sanatorijas. Štai 4-osios valdybos prie SSRS sveikatos apsaugos ministerijos viršininko pavaduotojui G. Ribinskiui 1971 m. birželio 15 d. raštu buvo pranešta, kad yra 2 kelialapiai į Palangos „Jūrėtės“ sanatoriją, o mainais prašoma skirti kelialapių į Jesentukus⁶⁶. Baltarusijos SSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininkas A. Kosiačij informuotas, kad baltarusiams skirta 10 kelialapių į Druskininkus, 8 kelialapiai į sanatoriją Palangoje ir 2 kelialapiai į LSSR MT poilsio namus⁶⁷.

Personaliniai pensininkai taip pat naudojosi 4-osios valdybos paslaugomis, tačiau jie, kitaip nei sovietinis-partinis aktyvas (nomenklatūra), neturėjo teisės gauti kelialapio su nuolaida⁶⁸. Kita vertus, aukštas pareigūnas, panašiai kaip minėtais tarpininkavimo gauti gydymą atvejais, taip pat galėdavo padėti „praesityje nusipelnusiam“ personaliniam pensininkui įgyvendinti norą nuvykti į sanatoriją ar pan.

Pateikti pavyzdžiai atskleidžia 4-osios valdybos veiklos turinį ir dėmesį gana siaurai privilegijuotai visuomenės grupei, kuri galėjo būti praplėsta tik pasitelkiant nomenklatūros postų rokiruotes, įtraukiant naujus kadrus ar pasinaudojant aukštų nomenklatūros atstovų

rekomendacijomis teikti panašias paslaugas ir nomenklatūrinei sistemai artimiems asmenims. Tokią sveikatos apsaugos priežiūrą iš esmės galima laikyti tipiniu nomenklatūros išskirtinumo ir įgyjamų galimybių modeliu, atsikartojančiu kitose išskirtinių prekių ir paslaugų vartojimo srityse.

Transportas. Vadovaujamas pareigas einantys nomenklatūros atstovai ne tik darbo, bet ir asmeniniais reikalais naudojami specialiai jiems skirtais automobiliais, turinčiais vairuotoją. Juodų „Volgų“ pagal specialų užsakymą nomenklatūrai parūpindavo Vilniaus autotransporto įmonės (ATĮ) 7-asis padalinys, kuris aptarnavo vadovaujančius kadrus. Pavyzdžiui, 1983 m. valstybinėms įstaigoms buvo užsakyti 172 lengvieji automobiliai⁶⁹. Panašus apsirūpinimo tarnybiniais automobiliais modelis veikė ir kituose miestuose. Pažymėtina, kad LKP CK elitas turėjo daugiau pranašumų. Greta nomenklatūrininkams įprasto tarnybinio automobilio LKP CK sekretoriai turėjo ir antrą automobilį, vadinamą „žmonobiliu“⁷⁰. Privilegijuotus aukščiausio rango asmenis buvo galima atpažinti ne tik iš tarnybinio automobilio, bet ir iš jo numerių (LIT), suteikiančių didesnę laisvę judėti ne tik darbo metu, bet ir laisvalaikiu, kurortuose ar pajūryje prie keltų⁷¹.

Vėlyvuojū sovietmečiu automobiliui tampant reikšmingu statusą įtvirtinančiu ženklu, svarbu buvo turėti ir privatų automobilį, nes nomenklatūrininkai lengviau gaudavo automobilio paskyrą. Kai kuriose transporto stotyse nomenklatūra naudojosi ir vadinamaisiais deputatų kambariais⁷².

Specialiosios parduotuvės. Esant prekių ir paslaugų trūkumui, svarbi nomenklatūros privilegija buvo galimybė apsipirkti specialiosiose parduotuvėse, gauti reikiamų prekių kitose įstaigose. Buvusio aukšto pareigūno sūnus interviu prisiminė, kad tėvai apsipirkdavo netoli Lenino prospekto esančiose specialiose, tik nomenklatūrai skirtose

parduotuvėse: „Pramoninių ir maisto prekių parduotuvės buvo iš kiemo pusės, be iškabų. Tėvus asmeniškai pažinojo, todėl leisdavo apsipirkti. Maisto prekių ten įvairių būdavo – geresnės dešros, mėsos, žirnelių, čekiško alaus, „Palangos“ ir „Dainavos“ degtinės, mineralinio vandens „Borjomi.“ Tą pačią parduotuvę prisimena ir nomenklatūros aplinkos atstovė: „Štai „Šešupės“ kavinės kieme Gedimino prospekte buvo atseit tokia vyriausybinių maisto prekių parduotuvė. [...] Turimų prekių lentynose kažkodėl neišdėliodavo – tik makaronus, kruopas, konservus. O žirnelius, majonezą, tirpiąją kavą pakišdavo po prekystaliu.“⁷³ Kitas pateikėjas pasakojo, kad toje pat parduotuvėje buvo galima prekių užsisakyti telefonu: „Motina paskambindavo ir padiktudavo sąrašą, o atveždavo vairuotojas, kuriam ir sumokėdavom pinigų.“

Itin svarbus tuometinio statuso simbolis buvo, pavyzdžiui, ikrai. Pasak Kastyčio Antanaičio, ši prekė „net nepatekdavo į viešą prekybą, o tiesiai iš parduotuvių buvo parduodama atsakingiems darbuotojams iš įvairių įstaigų ir organizacijų“⁷⁴. Ilgametis prekybos vadovas to meto aprūpinimo sistema apibūdina taip: „Specialioms parduotuvėms būdavo nustatyti limitai ir kategorijos žmonių, kurie galėdavo apsirūpinti. Taip buvo visuose miestuose ir rajonuose, apsirūpindavo CK darbuotojai, ministrai, buvo sąrašai, nustatytas prekių tiekimas, tai nebuvo paslaptis. Atskiri žmonės, kurie dirbo tam tikrą darbą, galėjo tuo pasinaudoti, gal mašinai gauti paskyrą ar pan. Pas mus sudarydavo eilės asmenų, kuriems reikėdavo mašinos. Tai ministro paprašai, parašo laišką, nuvažiuoji į Maskvą, gauni keliasdešimt mašinų ir pasiskirsto Ministrų Taryba.“⁷⁵ Asmens statusas partijos ir nomenklatūros sistemoje lėmė įvairių valstybės rūpinimąsi juo. Buvęs ministras prisimena: „Ministrų pavaduotojai privilegijų faktiškai neturėjo, tik per Naujuosius metus ir Gegužės pirmąją,

kai gaudavo maisto paką, bet ir fabrikuos duodavo, ir gamyklose. Ministrai tai turėjo privilegijų. Aš galėjau už 2000 rublių nusipirkti rūbų spec. parduotuvėj. Kažkokių ypatingų nebuvo. Kambarėlis mažas, daiktų mažai, maisto irgi buvo. Įrengta pusiau slapta parduotuvė prie „Šešupės“ kavinės, paskui ją kažkur iškėlė. Aš nuėjau atsiimti, tai prisigrūdo bobų. Žirnelių, rūkytos dešros, vaisių būdavo. Nieko ypatingo. Buvo siuvykla – eilinė siuvykla, ir kainuoja tiek pat, tik siuvėjas buvo labai geras – Zelionka. Jis turėjo numerius, tai nuneši medžiagą arba ten medžiagos būdavo. Tai ministrui reikia turėti kostiumą – per metus porą kostiumų reikia pasisiūti. O užmoki tiek, kiek ir eilinė siuvykloj. Importinių batų „Salamander“ galėjai nusipirkti.“⁷⁶

Buitinis aptarnavimas. Vilniuje ir kituose miestuose išplito aptarnavimo modelis, vienoje vietoje sutelkiantis plaukų kirpimo, avalynės taisymo ir drabužių siuvimo paslaugas⁷⁷.

Gyvenamasis plotas ir vilos. Panašiai buvo apsirūpinama ir gyvenamuoju plotu. Nomenklatūra gyveno prestižinėse Vilniaus vietose: aukščiausio rango veikėjai – Turniškėse, Valakampiuose, Tauro kalno rajone, M. K. Čiurlionio, Z. Sierakausko ir kitose greta esančiose gatvėse, kultūros nomenklatūrininkai – Antakalnyje (Šilo, Švyturio gatvėse), Žvėryne. Kituose miestuose taip pat formavosi atskiros nomenklatūrininkų salos (pavyzdžiui, Alytuje – netoli miesto parko). Taigi nomenklatūros išskirtinumą kūrė ir tam tikra specifinė būsto vieta, telkimasis į atskirus ratus.

Svarbus statuso veiksnys buvo vilos ir kiti poilsio apartamentai. Nors sovietmečiu buvo ribojama galimybė įsirengti vilą, nuolat buvo tikrinama, kad net nomenklatūrininkai sodo sklypuose ar kituose žemės plotuose neįsirengtų nustatytas normas viršijančių namelių, tačiau buvo sugalvota, kaip šį rei-

kalavimą apeiti. Vilų klausimą sovietinėje sistemoje tyrinėjęs Stefenas Lovelas pažymi, kad siekiant nenusižengti ideologijai nomenklatūros vilos buvo ne konkrečių asmenų nuosavybė, o visuomeninis turtas⁷⁸ (panašiai buvo naudojamos ir kitomis privilegijomis – transportu, kelionėmis⁷⁹). Tačiau įmonių ar institucijų vadovų galimybės ilsėtis konkrečiai organizacijai priklausančiuose poilsio namuose iš esmės buvo neribotos. Jie buvo statomi Lietuvos pajūryje, prie ežerų (prie Juodųjų Lakajų ežero Molėtų raj.), kitose rekreacinėse zonose. Pavyzdžiui, Palangoje poilsio namus turėjo LKP CK ir LSSR MT aparatas⁸⁰, buvo pastatyta ir prabangi vadinamoji L. Brežnevo vila, kurioje apsistodavo SSKP CK Politinio biuro atstovai (šia vila rūpinosi KGB 9-oji valdyba).

Kitos sritys. Panašus apsirūpinimo modelis veikė ir kitur – nomenklatūros atstovai gaudavo nemažą atlyginimą, galėdavo išvykti į užsienį, gaudavo geresnių kelialapių pailsėti už Lietuvos ribų, dalyvaudavo medžioklės ir žvejybos būrelių veikloje, pasirūpindavo savo šeimos nariais, sudarydami ir jiems galimybę įsigyti deficitinių prekių, gauti išsilavinimą, butą ir darbą.

VARTOJIMO PLĖTRA PASITELKIANČI RYŠIUS IR NELEGALUMĄ

Antroji privilegijų grupė – galimybės, kylančios iš nelegalios veiklos. Jų asmenys įgydavo dėl savo einamų pareigų – būdami įvairių institucijų, įmonių vadovais, kolūkių pirminkais ir pan. Tikslinga kalbėti apie sovietinės sistemos kasdienybei būdingą verslumo reiškinį⁸¹, atskleidžiantį to meto visuomenės poreikį plėtoti pažinčių tinklą, draugysčių ratus, kad atsirastų daugiau galimybių gauti trūkstamų – deficitinių – prekių. Ypač tai aktualu kalbant apie vėlyvąjį sovietmetį, kuriame „blato“ ryšiai susipynė su planinės

ekonomikos veikla ir iš dalies ją net pakeitė. Šis verslumo reiškinys iliustruoja nuolatinį visuomenės strategavimą panaudojant ne vien glaudžius, bet ir silpnus ryšius⁸². Turėdama stabilią struktūrą, susiformavusią socialinę terpę ir ryšių rituališkumą, nomenklatūra įgijo dar daugiau nei kitos visuomenės grupės galimybių strateguoti. Vėlyvajame sovietmetyje ėmus aiškėti, kad dinamiką (taip pat ir ekonomikos) labiau lemia stiprūs ryšiai, o ne stagnuojančios struktūros⁸³, nomenklatūra turėjo būdų praplėsti savo išskirtinį vartojimą. Neatsitiktinai Alfas Rehmas ir Sara Taalas, žvelgdami į nomenklatūros veiklą, jai priskyre mafinės struktūros požymius⁸⁴.

Tarnybinė padėtis suteikė nomenklatūrininkams geresnes sąlygas gauti deficitinių prekių, greičiau apsirūpinti butu ar automobiliu. Antai pateikėjas, kurio nomenklatūrinį postą turėjęs tėvas dirbo įstaigoje, atsakingoje už knygų leidybą, mini, kad lengviau gaudamas knygų išsprėsdavo nemažai problemų: „Deficito sąlygomis buvo naudinga dirbti tokioje sferoje, kur už pagalbą buvo atsilyginama kad ir dešromis. Kiekviena inteligentų šeima turėjo turėti namuose gerą biblioteką.“ Nomenklatūros pozicija tapo svarbiu ištekliumi siekiant vartojimo tikslų. Vartojimas kūrė savotišką mainų terpę – vieno socialinio tinklo tarp savęs susiję asmenys padėjo vienas kitam apsirūpinti reikiamomis prekėmis ir paslaugomis ar nurodyti „saviškiams“ reikiamų apsirūpinimo kanalų. Keliuose interviu gamyklų vadovai prisiminė, kad pažintis su Mėsos kombinato vadovu padėjo jiems apsirūpinti mėsos gaminiais. Tokia priėjimo prie savo valdomos įmonės išteklių ar mainų praktika atsikartojo ir kitose pramonės šakose.

Pažymėtina, kad kombinavimo praktika labiau buvo būdinga vidurinės ir žemesniosios grandies techninės nomenklatūros atstovams, tačiau „blato“ logika pasiekdavo ir pačius aukščiausius ne tik LKP, bet ir SSKP vadovus. Štai asmeninius L. Brežnevo užrašus nagrinėjęs istorikas Victoras Donninghausas tvirtina⁸⁵, kad SSKP CK generalinis sekretorius atskirų deficitinių ar importinių prekių sau ar savo aplinkai bandydavo gauti ne vien oficialiais aprūpinimo kanalais (nors jam tai padaryti būtų buvę nesunku), bet ir pasitelkęs neformalius ryšius, savo pavyzdžiu liudydamas „blato“ sistemą. Bandant susikombinuoti paslaugų ir prekių akivaizdžiai buvo orientuojamasi į kokybiškesnę, vakarietiškesnę ir rafinuotą vartojimą, o tai griaua nomenklatūrininkų asketiškumo mitą ir liudija jų nepasitenkinimą esamu sistemos vartojimo lygiu. Biurokratinis neformalizmas, pasitelkiamas siekiant pagerinti asmeninę padėtį, neretai mažai skyrėsi nuo kitų visuomenės grupių spekuliacijos, nelegalios prekių gamybos ar netgi grobstymo. Tokia logika buvo mažiau pritaikoma aukščiausiojo lygmens partokratams (kai kada ir technokratams), kurie pagal turimą vartojimą galėjo tapatintis su pačia sistema. Šaltinis jiems buvo ne konkreti įmonė ar šaka, bet visa respublika, todėl, turėdami pagrindines privilegijas, jie buvo nesuinteresuoti rizikuoti papildomai kombinuodami. Neteko girdėti, kad LKP CK pirmieji sekretoriai A. Sniečkus, P. Griškevičius būtų linę, panašiai kaip visoje Sovietų Sąjungoje nuskambėję kai kurie Vidurinės Azijos respublikų pirmieji sekretoriai (vadinamoji Uzbekistano byla*), panaudodami kyšius ir kitus nelegalaus pasipelnymo

* Turimas omenyje atvejis, kai XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje buvo nustatyta masinė kelis dešimtmečius trukusi korupcija (kyšininkavimas ir pinigų grobstymas) aukščiausiuose Uzbekijos SSR sluoksniuose. Pradėjus tirti šią bylą, UKP CK pirmasis sekretorius Šarafas Rašidovas nusizudė, o antrasis sekretorius ir nemažai kitų aukštų pareigūnų vėliau sėdo į kalėjimą.

šaltinius, papildomai kaupti turtą. Turėdami savo rankose galią, jie galėjo plėsti vartojimą naudodamiesi oficialiai įtvirtintais kanalais. Tokių asmenų buvo labai nedaug, prie jų priskirtini tik LKP CK vadovai, LSSR AT ir MT pirmininkai, jų pavadootojai ir dar keli panašaus rango pareigūnai. Dauguma kitų vadovų naudojami ne tik oficialiomis, bet ir savo pačių susikurtomis privilegijomis. Netgi partijos komitetų vadovai nevengė naudotis miestuose ar rajonuose esančių prekybos, statybos, žemės ūkio ir pan. organizacijų paslaugomis.

Aukštas asmens postas neretai lėmė ir neteisėtą buto ar automobilio skirstymą jam. Prie nomenklatūrininkų nepriklausiusios pateikėjos skundėsi: „Ilgai laukiau eilėje gauti automobilį. Žinojau, kad teks ilgai laukti. Sąžiningai stebėjau, ar eilė juda. Per kelerius metus, atrodo, šiek tiek pasistūmėjau, tačiau pastebėjau, kad buvo tokių, kurie labai greitai gaudavo. O aš, deja, paskyros taip ir nesulaukiau“ (valdininkė); „Pati esu patyrusi, kai gautą „Žigulių“ paskyrą po kelių dienų atėmė ir atidavė profsąjungos pirmininkui“ (darbininkė). Vienas respondentas patvirtino, kad šeimos ryšiai vos pradėjus dirbti padėjo gauti butą Vilniuje⁸⁶. Tokia kombinavimo praktika buvo labai paplitusi visoje visuomenėje, tačiau dėl galimybių kontroliuoti ir valdyti išteklius nomenklatūra kur kas veiksmingiau nei kiti visuomenės nariai sugebėjo dalyvauti ekonomikoje, paremtoje principu „aš tau, tu man“. Kadangi nomenklatūrininkų (taip pat jų šeimų ir draugų) socialinių ryšių tinklas buvo gana uždaras, natūralu, kad asmenys, turintys geresnes sąlygas, galėjo jomis pasidalyti su panašių galimybių turinčiais kitais asmenimis. Padėtimi ir galimybė prieiti prie išteklių grindžiamas nomenklatūros atstovų vartojimas artimas tam, ką antropologė Katerina Verdery vadina socialistinės valstybės biurokratijos aparato galios telkimu, kuris pasireiškė galėjimu kaupti ir skirstyti turi-

mus išteklius⁸⁷. Tokia kaupiamoji ir skirstomoji Lietuvos nomenklatūrininkų galia lėmė socialinę einamų pareigų vertę, padėjo jiems kurti savo ekonominę gerovę.

Deficitinių prekių būdavo parsivežama ir iš užsienio. Importinių daiktų dažnai atsiųsdavo JAV, Australijoje ir kitose šalyse gyvenantys giminačiai, tačiau tam tikrą jų dalį atveždavo ir sovietmečiu galėję išvykti į užsienį asmenys (sportininkai, įvairių sričių menininkai ir valdžios aparato funkcionieriai). Pastarieji į užsienį vyko tiek darbo, tiek turizmo tikslais. Netgi vidurinio ar žemesnio rango nomenklatūrininkai (kolūkių pirmininkai, organizacijų vadovai, partijos miesto ir rajono komitetų darbuotojai), palyginti su kitais gyventojais, turėjo daugiau galimybių aplankyti socialistines šalis. Vidurinio rango nomenklatūrininkai paprastai vykdavo į socialistines, o aukščiausio – ir į kapitalistines šalis. Dauguma aukšto rango pateikėjų sovietmečiu yra lankęsi JAV, kitose šalyse. Buvęs finansų ministras Romualdas Sikorskis prisiminė sovietmečiu nemažai keliavęs: „Daugiausia tai buvo turistinės kelionės. Buvau JAV, Kanadoje, Lotynų Amerikoje, Kolumbijoje, Ekvadore, Peru, Indijoje, Nepale, Egipte, beveik visose Europos šalyse.“⁸⁸ Gana iškalbingas ir finansų ministro žmonos prisiminimas: „Kai marčiai sukako 30 metų, Romualdas jai padovanojo kelionę į Indiją.“⁸⁹ Dauguma pateikėjų minėjo, kad užsienyje jie stengėsi su tenykščiais pareigūnais ar užsienio lietuviais nekalbėti apie ideologiją, tačiau, anot vieno iš jų, „[t]okios kelionės, matant prekių gausą, skatino kritiškai mąstyti apie sistemą, kurioje gyvename.“⁹⁰

Nomenklatūros galimybės lėmė, kad prestižinėmis laikomas prekes ar paslaugas vartojo visi jų šeimos nariai – sutuoktiniai ir vaikai. Aukštų funkcionierių žmonos viešumoje (bendruose pokyliuose, darbo šventėse, teatre, parodose ir pan.) stengėsi

išsiskirti drabužiais ir papuošalais, kurių paprastose parduotuvėse nebuvo, arba vertinamų specialistų privačiai teikiamomis buitinėmis paslaugomis: „Siuvėjas, vieną kartą išmatavęs, niekuomet daugiau nematuodavo, nes puikiai įsimindavo ilgį ir plotį. Jis žinojo visų ministrų ir ne ministrų apimtį, ūgį. Jo pasiūto drabužio nereikėdavo taisyti.“⁹¹

Jaunimo prestižiškumą lėmė aprangos detalės, muzikos įrašų ir plakatų kolekcijos, kiti madingi to meto daiktai. Aštuntajame–devintajame dešimtmetyje jaunimo madas ypač formavo iš Vakarų ateinančios muzikinės srovės, hipių gyvenmenos detalės. Funkcionierių vaikai, pasinaudodami ryšiais ar gaudami lauktuvių iš užsienio, greičiau nei kiti sugebėdavo gauti džinsų, madingos muzikos plokštelių ir žurnalų (pavyzdžiui, JAV rusiškai leidžiamą žurnalą „Amerika“, kurį buvo galima gauti ir Sovietų Sąjungoje). Vakarietiško vartojimo ir madų imitacija buvo būdinga ne tik nomenklatūrinės aplinkos jaunimui. Tarp nomenklatūrai priklaususių vyresnio amžiaus žmonių vakarietiško vartojimo pavyzdžiai buvo dar labiau paplitę – nuo aprangos iki, galima sakyti, visų buitinių daiktų (garso ir vaizdo aparatūros, baldų ir pan.). Esant visuotiniam deficitui, Vakarų firmų pavadinimai ant daiktų tapdavo socialinio statuso ženklu.

Pažymėtina, kad remdamasi vakarietiškais vartojimo modeliais ir išskirtinumo siekiu nomenklatūra, nepaisydama uniforminio elgesio viešumoje, privačią aplinką kūrė gana rafinuotą. Formavosi gero skonio samprata – kaip turi atrodyti namai, kokie tinkami baldai ir kita buitis. Antai atliekant interviu atskirų nomenklatūros atstovų namuose pastebėta daug paveikslų, inkrustuotų baldų ir rinktinių knygų lentynų. Kai kurie, be medžioklės, užsiėmė ir kita tuo metu išskirtine veikla, pavyzdžiui, žaidė kortuose tenisą (R. Sikorskis mėgo žaisti su generolu

Jonu Macijausku, žemės ūkio ministru Vytautu Vazalinsku, paruošų ministru Liudu Karecku ir kt).

IŠVADOS

Išskirtinis vartojimas reiškė ne deficito problemos sprendimą, bet patogų elitinį vyraujančio sluoksnio apsirūpinimą, panašų į kitų (nesocialistinių) visuomenių modelius. Tai griovė beklasės visuomenės kūrimo iliuziją, o kartu didino socialinį sovietinės visuomenės susiskaidymą. Išskirtinio nomenklatūros vartojimo problematika išryškina ir kitus aspektus. Esamas vartojimo lygis kūrė nomenklatūrai socialinio patogumo jausmą, leidžiantį vertinti privilegijas teikiančią sistemą, juolab kad nemažai buvo ir galimybių manevruoti, įgyjant papildomų privilegijų (ypač tai buvo aktualu technokratams). Tačiau vadinamuoju brandžiojo socializmo laikotarpiu, ypač 1975 m. prasidėjus ekonomikos nuosmukiui, formavosi specifinė šio laikotarpio visuomenė: nomenklatūros išskirtinumą joje pabrėžė ne vien galimybė įsigyti prabangos prekių ar paslaugų, bet ir būtinųjų prekių įsigijimo būdas. Partokratų viršūnei įsigyti šių prekių buvo mažiau aktuali problema, nes daugumą jų gaudavo per valdžios aparatą automatiškai. Dalis žemesnio rango technokratų (taip pat ir kultūrininkų), panašiai kaip ir kitos prie išteklių prieinančios atskiros visuomenės grupės (pavyzdžiui, prekybos darbuotojai), buvo įtraukti į savotišką „gerų dėdžių ir tetų nomenklatūrą“, „aš tau, tu man“ ekonomiką ir dažnai pusiau nelegaliais arba ir nelegaliais būdais panaudodavo savo darbo vietą. Tinkamas pavyzdys būtų mėsos kombinatai, kuriuose įvairiais lygiais vešėjo grobstymas ir neformalus produkcijos realizavimo būdai. Panašiai buvo stengiamasi apsirūpinti ir lengvosios pramonės prekėmis ir pan.

Kita vertus, kliūtys, su kuriomis buvo susiduriama, kūrė santykinio patogumo jausmą, nes nuolat buvo jaučiamas esamos sistemos nepakankamumas, komunistinės ideologijos nepajėgumas. Šis jausmas ypač sustiprėdavo išvykose į užsienį matant prekių pilnas vitrinas. Tokį vertybinį pokytį taikliai nusako sovietinį vartojimą trumpai aptarusių Romo Misiūno ir Reino Taageperos nuomonė, kad vartotojiškumas ardė tiek režimo, tiek pasipriešinimo pamatus⁹². Ši pastaba apibūdina demoralizuotą nomenklatūrą: viena vertus, nomenklatūrininkai suvokė ir vertino savo pranašesnę padėtį, kita vertus, suprato jos nepakankamumą ir būtinybę ką nors keisti, tačiau nebūdami tikri dėl savo pačių padėties iš esmės negalėjo laikytis oponuojančios pozicijos. Tokioje dviprasmėje vertybinėje padėtyje atsидurdavo technokratai, geriau už partokratus suvokiantys praktines problemas⁹³. Partokratai, būdami labiau nutolę nuo gamybos, galėjo ilgiau gyventi iliuzijomis, kad esama sistema yra pajėgi (beje, lietuvių nomenklatūros technokratai ir kultūrininkai į užsienį vykdavo kur kas dažniau nei partiniai darbuotojai).

Vertybiniu lygmeniu neigiamą požiūrį į sovietinės sistemos trūkumus formavo ir nuolat stiprėjantis vakarietišku prekių ir vartojimo įpročių poreikis, parodantis, kad šioje plotmėje sovietinė sistema, likus kone dešimtmečiui iki jos žlugimo, jau buvo pralaimėjusi ideologinį karą Vakarams, o tai, be abejo, formavo ir nusivylimą ideologija. Įdomu, kad šioje kovoje didesnioji nomenklatūros dalis pati netiesiogiai parėmė vakarietiško vartojimo įpročius, dalyvaudama juos skleidžiant visuomenėje. Importinės prekės ir atskiros gyvenimo būdo detalės, įsismelkusios į nomenklatūrininkų kasdienybę, ne tik lėmė šių veikėjų išskirtinumą, kas esant deficitui iliustravo jų ir likusios visuomenės kontrastą, bet iš dalies veikė ir kitų visuomenės narių požiūrį. Arjuno Appadurai mintis,

kad daiktai gyvena savo socialinį gyvenimą ir turi tam tikrą kultūrinį krūvį⁹⁴, yra aktuali aiškinant, kad vakarietiškos ir kitos deficitinės prekės bei gyvenimo būdas, kaip nomenklatūros prestižo ir gerovės įtvirtinimo strategijų ženklai, pavertė šias strategijas tam tikra kitų visuomenės narių siekiamybe. Deficitinės prekės ir gyvenimo būdas tapo savotišku geresnės kokybės etalonu, kurį nomenklatūra sugebėdavo pasiekti valdžios ryšiais, bet kitiems asmenims jis buvo kur kas sunkiau pasiekiamas. Tačiau visuomenei būdinga mėgdžiojimo elgsena yra susijusi su „blato“ reiškiniu, o šis, panašiai kaip ir socialiniai nomenklatūros tinklai, žymėjo svarbius ryšius įsigyjant reikalingų daiktų. Kitas būdas įsigyti deficitinių prekių buvo jų gavimas iš antrų rankų, spekuliantų. Atskiros jų grupės, atlikdamos nelegalius veiksmus, vartojimo lygiu nenusileido ir nomenklatūros aplinkai, juolab kad pastaroji darbo ar „blato“ ryšiais aprūpinimo grandinėje buvo susijusi ir su kitais prie išteklių prieinančiais asmenimis.

Sukombinuotas deficitines prekes buvo galima parduoti, lygiai taip pat už pinigus, uždirbtus iš papildomo darbo (dažniausiai – pusiau nelegalaus), buvo galima gauti brangesnių importinių ir deficitinių prekių. Galiojo tokia taisyklė: „Jeigu valdžios atstovai gali nepaisyti taisyklių, galim ir mes.“ Panašių strategijų visuma rodo, kad nors nomenklatūrai nepriklaususių pateikėjų grupė savo galimybes suvokė kaip kur kas menkesnes nei nomenklatūrai priklaususių asmenų, tačiau nemažai jų nesitaikstė su esama padėtimi: panašiai kaip ir nomenklatūrininkai, naudojami ryšiais, siekė apeiti draudimus ir susikurti geresnes vartojimo sąlygas. Tokios strategijos buvo orientuotos į sunkiau gaunamų ir kitiems neprieinamų prekių gavimą. Buvo savotiškai konkuruojama, kieno daiktai geresni ir kas gali sau leisti geresnius laisvalaikio leidimo būdus.

Daiktai ir geras skonis buvo rodomi privačiai – pasikviečiant į svečius ar pan. Anot pateikėjų, „svarbu buvo viskas – baldai, buities daiktai“. Tokios mintys akivaizdžiai patvirtina nomenklaturai būdingų vartojimo modelių, susiejančių prestižo siekiamybę

su suvaržyta kitų galimybe įsigyti prekių ir paslaugų ir neformalia veikla sprendžiant šį klausimą, sklaidą visuomenėje bei savotišką *homo sovieticus* elgsenos modelio, kurio elementų neabejotinai esama ir šiandienos visuomenėje, įtvirtinimą.

Nuorodos

¹ R. Sennet, *The Fall of Public Man*, Cambridge, 1976.

² T. Veblen, *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*, New York, 1967.

³ M. Douglas, B. Isherwood, *The World of Goods*, London, 1979.

⁴ P. Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, London, 1984.

⁵ G. Simmel, *Fashion / in Fashion Foundations: Early Writings on Fashion and Dress*, Oxford, 2003, p. 104–107.

⁶ J. Baudrillard, „The Consumers Society“, *Selected Writings*, Stanford, 2001.

⁷ I. Gerchuk, „The Aesthetics of Everyday Life in the Khrushchev Thaw in the USSR (1954–64)“, *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post War Eastern Europe*, Oxford, 2000, p. 81–101.

⁸ D. Crowley, S. E. Reid, *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post War Eastern Europe*, Oxford, 2000, p. 1–25.

⁹ S. Judd, *Fashioning Socialism: Clothing, Politics and Consumer Culture in East Germany*, Oxford, 2005.

¹⁰ D. Crowley, S. E. Reid, op. cit., p. 1–25.

¹¹ I. Gerchuk, op. cit., p. 81–101.

¹² D. Crowley, S. E. Reid, op. cit., p. 1–25.

¹³ P. Gliniski, „Acapulco near Konstancin“, *The Unplanned Society: Poland during and after Communism*, New York, 1992.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ M. Восленский, *Номенклатура*, Москва, 2005.

¹⁶ S. Lovel, „Soviet Exurbia: Dachas in Postwar Russia“, *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*, Oxford, 2002, p. 105–123.

¹⁷ I. Zemtsov, *Encyclopedia of Soviet Life*, New Brunswick, New Jersey, 1991, p. 248–250.

¹⁸ K. Verdery, *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu Romania*, Los Angeles, 1991, p. 74–83.

¹⁹ I. Zemtsov, op. cit., p. 33–35.

²⁰ V. Būtėnas, *CėKa: kelias į 1988-uosius metus*, Vilnius, 2003.

²¹ K. Antanaitis, „Lietuviškoji sovietinė nomenklatura“, *Darbai ir dienos*, Nr. 7 (16), Kaunas, 1998, p. 17–18.

²² LKP CK darbuotojų sąrašas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 278, b. 65, l. 9.

²³ K. Antanaitis, op. cit., p. 17–18.

²⁴ 2007 m. spalio 3 d. interviu su buvusiu LSSR rašytojų sąjungos pirmininku A. Maldoniu, Lietuvos istorijos instituto rankraštynas (toliau – LIIR), f. 66, b. 1.

²⁵ M. Восленский, op. cit., c. 275–348.

²⁶ V. Būtėnas, op. cit., p. 76–77.

²⁷ 2003 m. balandžio mėn. interviu su buvusiu Alytaus miesto vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotoju.

²⁸ G. Ferensienė, *Vakar ir šiandien*, Vilnius, 2004.

²⁹ 2003 m. balandžio mėn. interviu su buvusiu Alytaus miesto vykdomojo komiteto pirmininku A. Grigaičiu.

³⁰ Gamtos apsaugos komiteto prie LSSR MT Medžioklės ūkio skyriaus 1970 m. byla, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-649, ap. 1, b. 404, l. 20. Su medžiokle ir žvejyba taip pat buvo susiję miškų, žuvininkystės ir atskirų žemės ūkių vadovai, žr. Gamtos apsaugos komiteto prie LSSR MT 1971 m. byla, *ibid.*, b. 421.

³¹ 2007 m. spalio 1 d. interviu su buvusiu LSSR žemės ūkio ministerijos darbuotoju S. Vasiliausku, LIIR, f. 66, b. 1.

³² V. Astrauskas, *Įrėminti laike: prisiminimai ir pamąstymai*, Vilnius, 2006, p. 35.

³³ 2007 m. spalio 12 d. interviu su buvusiu LKP CK sekretoriumi, LSSR AT pirmininku V. Astrausku, LIIR, f. 66, b. 1.

³⁴ 2007 m. spalio 16 d. interviu su rašytoju R. Kašausku, LIIR, f. 66, b. 1.

³⁵ G. Ferensienė, op. cit., p. 27.

³⁶ Ibid.

³⁷ 2005 m. vasario mėn. interviu su buvusio LSSR finansų ministro sūnumi E. S.

³⁸ W. Taubman, *Khrushchev. The Man, his Era*, London, 2003.

³⁹ A. Yurchak, „Soviet Hegemony of Form: Everything Was Forever, until It Was No More Author(s)“, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 45, No. 3 (Jul. 2003), p. 480–510.

⁴⁰ P. Kenney, „Borders Breached: the Transnational in Eastern Europe since Solidarity“, *Journal of Modern European History*, 2010, No. 8 (2), p. 179–196.

⁴¹ J. Smith, *The Fall of Soviet Communism*, New York, 2005.

⁴² М. Восленский, op. cit., c. 275–348.

⁴³ LCVA, f. R.-769, ap. 1, b. 7284.

⁴⁴ 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. kovo 22 d. raštas LKP CK Reikalų valdybai, ibid., b. 6148.

⁴⁵ LSSR sveikatos apsaugos ministro V. Kleizos 1967 m. lapkričio 13 d. raštas LKP CK sekretoriui A. Barkauskui, ibid., b. 3755.

⁴⁶ Sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos Respublikinės ligininės Atstatomojo gydymo skyriuje gulėjusių liginų struktūra pagal darbovietes, LCVA, f. R-769, ap. 1, b. 7284, l. 29.

⁴⁷ Sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos Respublikinės ligininės vyr. gydytojo V. Čepaičio 1975 m. rugsėjo 10 d. raštas LSSR MT „Dėl gerėjančių „Olympus“ firmos endoskopų įsigijimo 4-osios valdybos Respublikinei ligininei“, ibid., l. 10.

⁴⁸ LSSR sveikatos apsaugos ministro V. Kleizos 1971 m. rugsėjo 24 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 6147, l. 1–2.

⁴⁹ Respublikinės sanitarinės-epidemiologinės stoties vyr. gydytojo 1975 m. balandžio 3 d. raštas LSSR sveikatos apsaugos ministrui V. Kleizai, ibid., b. 7284, l. 37.

⁵⁰ 1975 m. lapkričio 6 d. aiškinamasis raštas „Dėl Sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos Respublikinės ligininės etatų sąrašo pakeitimų ir papildomų etatų tvirtinimo“, ibid., b. 7283, l. 6.

⁵¹ LSSR sveikatos apsaugos ministro V. Kleizos 1975 m. rugsėjo 20 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., l. 21.

⁵² LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko R. Skarulio 1975 m. rugsėjo 23 d. raštas LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos Respublikinės ligininės vyr. gydytojui V. Čepaičiui, ibid., b. 7284, l. 5.

⁵³ LSSR MT Reikalų valdybos viršininko D. Petrylos 1975 m. rugsėjo 26 d. raštas LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininkui R. Skaruliui, ibid., l. 13.

⁵⁴ LSSR teisingumo ministro A. Randakevičiaus 1975 m. rugsėjo mėn. raštas LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininkui R. Skaruliui, ibid.

⁵⁵ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. sausio 11 d. raštas 4-osios valdybos Respublikinės ligininės vyr. gydytojui, ibid., b. 6140.

⁵⁶ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. gruodžio 28 d. raštas LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos Respublikinei ligininei, ibid., b. 6148.

⁵⁷ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. rugpjūčio 12 d. raštas LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos Respublikinei ligininei, ibid., b. 6149.

⁵⁸ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko R. Skarulio 1975 m. gegužės 13 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui D. Petrylai, ibid., b. 7283, l. 32.

⁵⁹ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. balandžio 8 d. raštas LKP CK Reikalų valdybai, ibid., b. 6147.

⁶⁰ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1967 m. vasario 7 d. raštas SSRS sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininkui, ibid., b. 3754.

⁶¹ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1972 m. rugsėjo 3 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 6147.

⁶² LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1972 m. rugpjūčio 26 d. raštas LSSR MT, ibid.

⁶³ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. balandžio 26 d. raštas SSRS sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos Kurortų ir sanatorijų skyriaus viršininkui A. Grišiniui, ibid., b. 6140.

⁶⁴ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko R. Skarulio 1975 m. gruodžio 16 d. raštas RSFSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininkui G. Ribinskiui, ibid., b. 7282.

⁶⁵ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. liepos

29 d. raštas sanatorijos „Moldova“ vyr. gydytojui, *ibid.*, b. 6140.

⁶⁶ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. birželio 15 d. raštas SSRS sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko pavaduotojui G. Ribinskiui, *ibid.*

⁶⁷ LSSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininko V. Semaškos 1971 m. gegužės 5 d. raštas Baltarusijos SSR sveikatos apsaugos ministerijos 4-osios valdybos viršininkui A. Kosiačiui, *ibid.*

⁶⁸ 1971 m. gruodžio 29 d. raštas Azerbaidžano 4-osios valdybos viršininkui A. Azimovui, *ibid.*

⁶⁹ Vilniaus 7-osios ATĮ 1983 m. sąjunginiai visuomeninio transporto minimumo rodikliai, *ibid.*, f. R-551, ap. 1, b. 973, l. 67.

⁷⁰ V. Būtėnas, *op. cit.*, p. 124.

⁷¹ A. Būdvytis, *Atėjo metas užrašyti...*, Dotnuva, 2003, p. 305.

⁷² K. Antanaitis, *op. cit.*, p. 64.

⁷³ G. Ferensienė, *op. cit.*, p. 20.

⁷⁴ K. Antanaitis, *op. cit.*, p. 62.

⁷⁵ 2007 m. birželio 18 d. interviu su buvusiu LSSR prekybos ministru L. Riauba, LIIR, f. 66, b. 1.

⁷⁶ 2007 m. birželio 5 d. interviu su buvusiu LSSR švietimo ministru V. Spurga, *ibid.*

⁷⁷ K. Antanaitis, *op. cit.*, p. 62.

⁷⁸ S. Lovel, *op. cit.*, p. 105–123.

⁷⁹ I. Zemtsov, *op. cit.*, p. 248–250.

⁸⁰ K. Antanaitis, *op. cit.*, p. 83.

⁸¹ A. S. Rehn, S. Taalas, „Znakomstva i Svyazi (Acquaintances and Connections) – Blat, the Soviet Union, and Mundane Entrepreneurship“, *Entrepreneurship & Regional Development*, 16, May (2004), p. 235–250.

⁸² *Ibid.*

⁸³ V. Ivanauskas, *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*, Vilnius, 2011.

⁸⁴ A. S. Rehn, S. Taalas, *op. cit.*, p. 235–250.

⁸⁵ 2011 m. ASEES konferencijoje (Vašingtonas) skaitytas pranešimas „The Brezhnev Era through the Eyes of Brezhnev: The Working Notes of the General Secretary (1964–1982)“.

⁸⁶ 2005 m. vasario mėn. interviu su buvusio LSSR finansų ministro sūnumi E. S., LIIR, f. 66, b. 1.

⁸⁷ K. Verdery, *op. cit.*

⁸⁸ Romualdas Sikorskis. *Jis ir apie jį*, Vilnius, 2001, p. 103.

⁸⁹ *Ibid.*, p. 196.

⁹⁰ 2007 m. liepos 11 d. interviu su buvusiu LSSR maisto pramonės ministru S. Dulsku, LIIR, f. 66.

⁹¹ Romualdas Sikorskis. *Jis ir apie jį*, p. 27.

⁹² R. J. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992, p. 221.

⁹³ A. Štomas, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001, p. 66–67.

⁹⁴ A. Appadurai, *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, 1986, p. 33–34.

Vilius Ivanauskas

SOVIET NOMENCLATURE AND EXCLUSIVE CONSUMPTION: FROM PRIVILEGES TO ILLEGALITY

Summary

Soviet nomenclature includes people in leading positions, the Soviet elite, decision-makers of the period, and people responsible for organising the policies of the Communist Party and empowered to formulate aims and requirements on a variety of levels. Yet, it is not their political power, but rather their publicly visible privileges within the context of social relations that made the Soviet nomenclature the elite group of Soviet society. This exclusivity was based on privileges and better consumption opportunities – features which made it very clear as to who belonged to the nomenclature and who did not.

The main thesis of this article is that the Lithuanian nomenclature in Soviet times was the group of society granted with exclusive consumption opportunities and privileges. Both the official support of the regime and informal (illegal) methods formed on the basis of mutual relationships within the nomenclature ensured its welfare and provided conditions for them to act. The concept of “exclusive consumption” seeks to define the field of consumption opportunities available to the nomenclature in the Soviet system, to detail individual privileges and provide examples of goods or services essentially available only to the nomenclature and the extent of those privileges, and to reveal the importance of such consumption to the status of the nomenclature in the Soviet system. Two lines of “exclusive consumption” of the nomenclature are identified in this respect. The first line illustrates how the state in the Soviet system established the boundaries dividing the nomenclature from non-nomenclature. The structurally established barrier destroyed all the government’s attempts to create an egalitarian society declared in the official discourse. The second line emphasises the manner of acting which was typical to a considerable part of the nomenclature – the ability to manoeuvre and, on the basis of the position held and established connections, to expand their consumption, thus contributing to the dissemination of this manner of acting as a much sought after model in the Soviet system.

Exclusive consumption opportunities did not mean a resolution to the deficit problem, but provided a comfortable ‘cushion’ for the dominant elite, which is similar to other (non-socialist) society models. This destroyed the illusion of a society without classes and at the same time increased the social fragmentation of Soviet society. The problem of exclusive consumption of the nomenclature highlighted some other aspects. In fact, the existing consumption level created a sense of social comfort for the nomenclature, allowing them to appreciate the system which provided them with privileges, particularly since there was considerable room for manoeuvre in order to acquire additional privi-

leges (this was especially relevant to technocrats). However, the so-called period of mature Socialism, particularly at the start of the economic downturn in 1975, gave rise to the specific society of the period: the elitism of the nomenclature was emphasised in society not only by the opportunity to purchase luxury goods or services, but also by the method of acquisition of essential goods. This describes the demoralised nomenclature: on the one hand, the nomenclature understood and appreciated their advantageous position, on the other hand, they realised the insufficiency of the position and the need for change. However, not being sure of their own situation, in principle, they could not uphold opposing views. The greater part of the nomenclature indirectly took over Western consumption habits and disseminated them in society. Imported goods and individual lifestyle details were typical of everyday life of the nomenclature. This not only determined the exclusivity of these players, which in the deficit conditions illustrated the contrast between them and the rest of the society, but also partly affected attitudes of other members of society.

The statement by Arjun Appadurai that commodities live their social life and have a certain cultural charge is relevant in interpreting that western and other goods, which were in short supply, and the lifestyle as signs of the strategy for entrenching prestige and well-being of the nomenclature, made these strategies an aspiration for some other members of society. Goods that were in short supply and the lifestyle became a certain better quality standard that the nomenclature was able to reach through their governmental connections, but that was much more difficult to reach for others. The imitational behaviour typical to society was, however, related to the blat phenomenon, which, like the social networks of the nomenclature, marked important connections in acquiring commodities. Another way to get goods that were in short supply was to obtain them second hand – from speculators. In terms of levels of consumption, groups of speculators who committed illegal activities were not inferior to the nomenclature, particularly since the nomenclature was, through its work and blat connections, related to other persons who had access to resources. Although the group of suppliers who did not belong to the nomenclature considered their possibilities as inferior to those who were a part of the nomenclature, many of them did not reconcile with the existing situation and, like the nomenclature, used connections and bypassed the bans in order to create better consumption conditions for themselves. Such strategies were oriented to obtaining goods that were less accessible/inaccessible and entrenching their status in society.

Inga Arlauskaitė-Zakšauskienė

Vakarų pagalbos Lietuvos partizanams mito analizė

Atsirasti Vakarų pagalbos mitui turėjo įtakos daugybė veiksnių: sovietinė propaganda, komunistinis teroras, Lietuvos partizanai, Vakarų radijo stotys, Vakarų slaptosios tarnybos ir kt. Norint suprasti, iš kur tarp partizanų paplito viltis ateisiančia Vakarų pagalba, būtina įvertinti tuometinę geopolitinę ir istorinę erdvę keliais pjūviais – nuo tarpvalstybinių santykių dinamikos po Antrojo pasaulinio karo iki laisvės kovotojų mąstysenos ir veiksnių, formavusių partizanų kaip individų pasaulėžiūrą.

ĮVADAS

Lietuvių tautinėje savimonėje labai gajus gandas, kad Vakarų demokratinės šalys žadėjo Lietuvos partizanams pagalbą ir taip skatino jų ginkluotąjį pasipriešinimą sovietų valdžiai. Norint išnagrinėti šį Lietuvos visuomenės sąmonėje giliai įsišaknijusį mitą, būtina įvertinti sudėtingą to laikotarpio tarptautinę padėtį, Lietuvos padėtį ir neseną istorinę patirtį 1918–1919 m. atkovoiant Lietuvos nepriklausomybę, taip pat aplinką,

į kurią pateko okupuotos šalies gyventojai, ir visas kitas aplinkybes, turėjusias įtakos partizanų apsisprendimui eiti į miškus. Analizuojant „Vakarų pagalbos“ teiginio atsiradimo ištakas, akivaizdu, kad šiame procese galėjo reikštis ir reišktis daugybė veiksnių: sovietinė propaganda, komunistinis teroras, Lietuvos partizanai, Vakarų radijo stotys, Vakarų slaptosios tarnybos ir kt. Siekiant suprasti, kaip tarp partizanų paplito tikėjimas ateisiančia Vakarų pagalba, tikslinga išnagrinėti tuometinę geopolitinę ir istorinę erdvę keliais pjūviais – nuo tarpvalstybinių santykių dinamikos po Antrojo pasaulinio karo iki laisvės kovotojų mąstysenos ir veiksnių, formavusių partizanų kaip individų pasaulėžiūrą. Siekiant išvengti sąvokų painiavos, kas buvo laikoma pagalba iš Vakarų, kurios tikėjosi partizanai, tyrime vartojamos sąvokos „Vakarų pagalba“ ir „Vakarų intervencija“ sutapatinamos, nes įvairiuose šaltiniuose Vakarų valstybių vaidmuo įvardijamas skirtingai. Vienur pagalba suvokiama kaip kariniai veiksmai Europoje, išstumiant sovietus iš okupuotų valstybių, ir Lietuvos išlaisvinimas, kitur tiesiogiai reiškiamas

paramos pinigais, ginklais ir amunicija viltis. Sąvokos „anglosaksai“, „amerikiečiai“, „Vakarai“ darbe vartojamos kaip sinonimai, apibūdinantys subjektą, iš kurio Lietuvoje buvo tikimasi ir laukiama pagalbos vykstant pasipriešinimo kovoms.

Priežastys, dėl ko vykstant pasipriešinimo kovoms susiformavo įsitikinimas, kad Vakarai suteiks kovojančiai Lietuvai pagalbą, neaiškios. Kadangi visuomenėje neginčytinai paplitusi amerikiečių pagalbos Lietuvos partizanams idėja, tačiau sunku nustatyti tikslų momentą ir šaltinį, kada ji susiformavo, tyrime vartojamas „mito“ terminas kaip vienpuse informacija pagrįsto dalyko išaukštinimas visuomenėje. Paradoksalu, bet, nesant nustatyto tikslaus Vakarų pagalbos mito šaltinio, kaip tik Vakarų radijo įtaka ginkluotojo pasipriešinimo raidai pamažu buvo paversta svarbiausia mito, kad amerikiečiai mus apgavo, dalimi. Sovietinei propagandai sąmoningai diegiant šią idėją pasitelkus pseudoistorinius darbus, galiausiai visuomenėje įsitvirtino įsitikinimas, kad radijo laidose amerikiečiai kurstė Lietuvos ginkluotąjį pasipriešinimą, o vėliau nepateisino partizanų vilčių.

Tyrimo tikslas – nustatyti, ar Vakarų radijo stočių laidų transliacijos į okupuotą Lietuvą galėjo nulemti ginkluotos partizanų kovos tęsinį tikintis žadamos pagalbos iš Vakarų. Taip pat siekiama išsiaiškinti, ar Vakarų pagalbos mitas galėjo atsirasti ir paplisti tarp pasipriešinimo kovų dalyvių. Šių tikslų siekiama išsikelti tokius uždavinius: 1) išanalizuoti Vakarų radijo stočių laidas, kurios galėjo sukurti tokį mitą; 2) apžvelgti Vakarų pagalbos idėjos formavimosi prielaidas ir raidą tarp Lietuvos laisvės kovų dalyvių; 3) aptarti kitas psichologines partizanų priežastis, galėjusias turėti įtakos Vakarų pagalbos mito susiformavimui ir paplitimui. Tyrimo objektas – Vakarų pagalbos Lietuvos partizanams mito sklaida. Tyrime pagrįn-

džiama, kad Vakarų radijo stotys negalėjo būti šio mito iniciatorės ir skleidėjos.

Užsienio istoriografijoje tema nesulaukė tyrimų. Išsamiau problema nenagrinėta nei lietuvių išeivijos, nei nepriklausomos Lietuvos tyrėjų, išskyrus Kęstučio Girniaus studiją „Partizanų kovos Lietuvoje“¹, kurioje ši tema gvildinama skyriuje „Vakarų intervencijos viltis“². Pasitelkiant pagrindinę partizanų spaudą čia išsamiai analizuojamos partizanų Vakarų intervencijos viltys, išeivijos organizacijų ir Amerikos laikysena Lietuvos išvadavimo klausimo atžvilgiu, nagrinėjamos psichologinės priežastys, kodėl partizanai jautėsi amerikiečių nuvilti ir apgauti. Nesant aptariamoms temoms bendros mokslinės sintezės, tyrimui atskleisti pasitelkta Vakarų istoriografija, nagrinėjanti radijo stočių istoriją, ir lietuvių istoriografija, atskleidžianti pasipriešinimo kovų Lietuvoje reiškinį. Lietuvoje Vakarų radijo stočių temą bendrais bruožais aptarė Rimantas Pleikys³. Iki šiol tai didžiausias Vakarų radijo transliacijas į sovietinę Lietuvą nagrinėjantis tyrimas, tačiau jame daugiausia susitelkta į radijo bangų slopinimo problemas, tuo tarpu smulkesnė radijo stočių į Lietuvą transliuotų laidų analizė neatliekama. Taip pat nekeliamas ir Vakarų pagalbos Lietuvos partizanams mito klausimas, nors tyrime ir apžvelgiamos partizanų galimybės klausytis radijo laidų. Aktualūs užsienio tyrėjų darbai daugiausia skirti Vakarų radijo stočių transliacijų istorijai. Vakarų istoriografijoje, kuri Baltijos šalis suvokė kaip vieną tyrimų grupę, transliacijos į sovietinę Lietuvą kaip atskiras reiškinys netyrinėtos. Pagrindiniai darbai, atskleidžiantys „Laisvosios Europos radijo“ ir „Laisvės radijo“ transliacijų į sovietinio bloko valstybes istoriją, parašyti buvusių šių stočių vadovų⁴. Lietuvos pasipriešinimo kovų etapų analizei pasitelkti jau chrestomatiniiais tapę lietuvių istoriografijos veikalai⁵. Partizanų pasaulėžiūrai, psichologiniam nusiteikimui

ir viltims atskleisti naudotasi partizanų atsiminimais, iš kurių vertingiausias Liongino Baliukevičiaus-Dzūko dienoraštis⁶, rastas KGB archyve. Šių atsiminimų kaip pirminio šaltinio partizanų gyvenimui pažinti svarbą lemia tai, kad jų autorius buvo Dainavos apygardos vadas, atsakingas už pagrindinės partizanų spaudos leidimą. Vadovaujamos pareigos, asmeniniai kūrybiniai autoriaus gabumai ir tai, kad atsiminimai bunkeriuose buvo rašomi vykstant nuožmioms kovoms, nulėmė, kad juose itin tikroviškai atskleista partizanų realybė, požiūris į aplink vykstančius pokyčius ir pasaulėjauta. Dauguma temai aktualių istorinių šaltinių, kalbančių apie Vakarų radijo veiklą šaltojo karo metais sovietinės Lietuvos atžvilgiu, saugoma Huverio instituto archyve, Jungtinėse Amerikos Valstijose. Tai „Amerikos balso“ ir „Laisvosios Europos radijo“ dokumentai, atskleidžiantys radijo stočių veiklos specifiką, JAV vyriausybės reikalavimus laidų turiniui, požiūrį į SSRS okupuotas Baltijos šalis, taip pat ataskaitas, liudijančias Vakaruose turėtą informaciją apie pasipriešinimo kovų padėtį Lietuvoje.

Tyrimo aktualumą lemia faktas, kad dar ir šiandien Vakarų pagalbos ir amerikiečių apgaulės mitas, tariamai kainavęs tūkstančius Lietuvos partizanų gyvybių, skatina diskusijas viešojoje erdvėje ir akademinuose sluoksniuose. Šio Lietuvos visuomenėje itin gajaus ir paplitusio mito nei kilmė, nei tikrumas ir pagrįstumas iki šiol netyrinėti.

VAKARŲ RADIOJO TRANSLIACIJOS Į OKUPOTĄ LIETUVĄ VYKSTANT LAISVĖS KOVOMS

Nusileidus geležinei uždangai Vakarų radijo transliacijos į okupuotas Baltijos šalis buvo vienintelis būdas teikti objektyvią informaciją pavergtoms tautoms. Transliacijų

pradžioje Sovietų Sąjungoje dar nebuvo sukurta radijo bangų slopinimo tinklo, tad Lietuvos gyventojai galėjo išgirsti sovietinės propagandos nepakoreguotus pasaulio įvykius. Analizuojant Vakarų radijo transliacijų poveikį šalies gyventojams labai svarbu įvertinti politinę radijo stoties steigėjo orientaciją, tikslus, laidų pobūdį, informacijos šaltinius. Tai objektyvūs veiksniai, apibūdinantys Vakarų radijo stočių veiklos metodus ir tikslus.

Penktajame dešimtmetyje sovietinės Lietuvos teritorijoje turimais radijo imtuvais buvo galima girdėti penkias Vakarų radijo stotis: Vatikano radiją, BBC, „Amerikos balsas“, „Laisvosios Europos radiją“ ir „Laisvės radiją“. Vatikano radijo laidos lietuvių kalba buvo orientuotos vien į tikslinę tikinčiųjų auditoriją. Šios radijo stoties pasipriešinimo kovų laikotarpio vienos ar dviejų valandų per dieną laidas, transliuotas skirtingu laiku, sunku būtų laikyti galėjusiomis turėti didesnę poveikį klausytojams. Dėl šių priežasčių Vatikano radijo transliacijos, kurios tik vėlesniais sovietinės okupacijos metais tapo pastovesnės ir dažnesnės, straipsnyje neanalizuojamos.

Didžiosios Britanijos įsteigtos radijo stoties BBC, kuri niekada neturėjo lietuviškos tarnybos ir netransliavo lietuviškai, laidos pasiekdavo ir Lietuvos partizanus. Sovietų valdžia šią radijo stotį buvo priskyrusi prie vadinamosios pilkosios propagandos ir Sovietų Sąjungos teritorijoje slopino tik iš dalies⁷. Kitaip nei „Amerikos balsas“ ir „Laisvės radijas“, BBC nebuvo laikoma valstybinės politikos įrankiu. Atvirkščiai, angliškos tradicijos radijo stotis vengė būti vertinama kaip vietinės aplinkos dalis ir siekė transliuoti objektyvią ir netendencingą naujienų analizę, o ne emociškai paremtus ideologinius šūkius⁸. Savo radijo laidose BBC neidealizavo praeities, nesirėmė egzilinėmis vyriausybėmis kaip moralinės

valdžios šaltiniu ir nesitelkė į rezistenciją. Rinkdama savo laidoms informaciją, ši radijo stotis nesirėmė cenzūruota vietine spauda ir siekė pateikti nepriklausomų argumentų. Toks Didžiosios Britanijos vyriausybės įsteigtos radijo stoties atsidasimas objektyvumui pavertė ją neefektyviu įrankiu siekiant pokyčių už geležinės uždangos. Svarbu pažymėti, kad per visą transliacijų už geležinės uždangos laikotarpį BBC niekada neturėjo laidų, specialiai skirtų okupuotų Baltijos šalių (taip pat ir Lietuvos) klausytojams jų gimtosiomis kalbomis. Šiose šalyse buvo girdimos BBC radijo laidos rusų kalba, pradėtos rengti 1948 m. ir skirtos sovietinei Rusijai. Kaip liudija pagrindinė partizanų spauda ir prisiminimai, BBC laidos buvo vienas pagrindinių objektyvios Vakarų informacijos šaltinių. Įvertinant principingas BBC radijo laidų rengimo taisykles, daryti prielaidą, kad ši radijo stotis padėjo platinti Vakarų pagalbos okupuotoms šalims mitą, būtų neteisinga.

JAV įsteigtų radijo stočių „Amerikos balsas“ ir „Laisvės radijas“ laidos, skirtos už geležinės uždangos pasilikusioms šalims, Sovietų Sąjungoje buvo vertinamos prieštarinčiai dėl keleto priežasčių. Pirmą, „Amerikos balsas“, lietuviškas radijo laidas pradėjęs transliuoti į Lietuvą 1951 m. vasario 16 d., dėl savo ryšių su JAV valstybės departamentu Sovietų Sąjungos saugumo buvo traktuojamas kaip JAV politikos įrankis ir priskiriamas prie pilkosios propagandos. Dar griežčiau Sovietų Sąjunga vertino „Laisvės radiją“, kuri priskyrė prie juodosios propagandos. Kaip tik nuo 1953 m., t. y. „Laisvės radijo“ laidų rusų kalba transliacijų pradžios, Sovietų Sąjunga ėmėsi slopinti Vakarų radiją ir pradėjo „radijo gynybos“ kampaniją⁹. Antra, šių amerikietiškių radijo stočių laidoms sovietai visada reikė priekaištus dėl neva jų skleidžiamos informacijos neobjektyvumo, agresyvumo ir pasipriešinimo sovietų valdžiai kurstymo.

Ne itin gausioje lietuvių istoriografijoje, nagrinėjančioje Vakarų radijo transliacijas į Lietuvą, „Laisvosios Europos radijas“ (angl. *Radio Free Europe*) ir „Laisvės radijas“ (*Radio Liberty*) dažnai sutapatinami. Tačiau šios JAV įsteigtos radijo stotys buvo skirtingos organizacijos, veikė skirtingais metodais ir skirtingai buvo vertinamos tiek Sovietų Sąjungos, tiek pačių Jungtinių Valstijų. „Laisvosios Europos radijas“, spaudžiamas Baltijos šalių išeivių organizacijų¹⁰, kurios aktyviai veikė JAV 1950–1953 m., svarstė galimybę pradėti transliacijas į okupuotas Baltijos šalis. Tačiau pasipriešinus Jungtinių Valstijų Senatui, trūkstant lėšų, esant ribotoms techninėms galimybėms bei dėl bendros to meto tarptautinės padėties šio radijo vadovybė laidų į okupuotas Baltijos šalis nepradėjo iki pat 1975 m.

„Laisvosios Europos radijas“, kuris, kaip išaiškėjo XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje, buvo iš dalies finansuojamas ir kontroliuojamas Amerikos centrinės žvalgybos valdybos (toliau – CŽV), oficialiai veikė kaip nepriklausoma nuo vyriausybės institucija¹¹. Viešai pabrėžiama nepriklausomybė nuo JAV vyriausybės politikos ir įsteigimas visuomeniniais savanorystės pagrindais leido radijo stoties redakcijoms rengti griežtesnes ir agresyvesnes laidas, transliuojamas į sovietinio bloko šalis.

Po Antrojo pasaulinio karo Vakaruose braižomuose Europos žemėlapiuose okupuotos Baltijos šalys atsidūrė Sovietų Sąjungos teritorijoje. Nors JAV niekada nepripažino šių šalių aneksijos į SSRS sudėtį, jų statusas buvo vienas iš veiksnių, galėjusių stipriai pabloginti JAV ir SSRS santykius vykstant šaltajam karui. Tikėtina, kad agresyvios antisovietinės „Laisvosios Europos radijo“ laidos, transliuojamos gimtosiomis Baltijos regiono šalių kalbomis, būtų dar labiau padidinusios įtampą tarp besivaržančių dviejų didžiųjų valstybių, aptariamų laikotarpiu jau kariavusių Korėjoje¹².

Kaip tik propagandinis „Laisvosios Europos radijo“ rengiamų laidų pobūdis ir galimybė, kad pradėję tokias transliacijas į Baltijos šalis dar labiau padidės įtampa tarp geopolitinių priešininkų, tapo lemiamais veiksniais, kad šios stoties transliacijos į sovietinę Lietuvą buvo atidėtos neribotam laikui. Teiginio „Ar amerikiečiai mus apgaavo?“ tikrumo kontekste „Laisvosios Europos radijas“ buvo vienintelė radijo stotis, kuri teoriškai būtų galėjusi savo laidomis skatinti Lietuvoje pasipriešinimo kovas ir klaidinti partizanus menamos Vakarų pagalbos galimybė. Galima hipotetiškai svarstyti, ar „Laisvosios Europos radijo“, kurio laidos pasižymėjo agresyvia antisovietine retorika, transliacijos į Lietuvą būtų prisidėjusios prie lietuvių pasipriešinimo judėjimo raidos. Korporaciniai „Laisvosios Europos radijo“ dokumentai, kuriuose svarstoma galimybė pradėti transliacijas į Baltijos šalis ir galimas laidų poveikis vietos gyventojams, atskleidžia, kad pagrindinė žinia, kurią norėta perduoti už geležinės uždangos, buvo „vilties žinia, informavimas apie jų tautiečių laisvajame pasaulyje vykdomą veiklą siekiant išlaisvinti tėvynę bei aštri komunizmo kritika“¹³. Be to, „Laisvosios Europos radijas“ vadovavosi aiškiai apibrėžtomis laidų į Sovietų Sąjungą rengimo instrukcijomis ir griežtai draudė transliacijas, kurios galėtų privesti prie sukilimo ar kitokio ginkluoto pasipriešinimo režimui¹⁴. Žinia, kad amerikiečiai ateis represuotoms tautoms į pagalbą, radikaliai neatitiko JAV radijo laidų rengimo koncepcijos. Taigi faktas, kad ši radijo stotis iki pat 1975 m. netransliavo laidų į Lietuvą, bei tai, kad netgi šiai stočiai buvo taikomos griežtos radijo laidų į sovietų okupuotus regionus rengimo taisyklės ir cenzūra¹⁵, atmeta bet kokią hipotezę, kad „Laisvosios Europos radijo“ bangomis buvo sukurtas mitas, jog amerikiečiai atsitys pagalbą Lietuvos miškuose kovojusiems partizanams.

„Laisvės radijas“ – penktoji į Sovietų Sąjungą laidas transliavusi JAV radijo stotis, įsteigta esą visuomeniniais pagrindais, o iš tiesų taip pat valdoma ir finansuojama JAV valstybės departamento ir CŽV. Amerikoje išėivius iš Rusijos vienijusio Rusijos tautų išlaisvinimo komiteto suformuotai šios radijo stoties redakcijai didelę įtaką darė JAV veikiančio Antiboldševikinės kovos koordinacinio centro nuostatai¹⁶. Dėl skirtingų aktyviai radijo stoties veikloje dalyvaujančių steigėjų skyrėsi „Laisvės radijo“ laidų rengimo sąlygos ir pobūdis. Radijo laidų vedėjai į Sovietų Sąjungos klausytojus kreipdavosi Rusijos išėiviu vardu kaip į savus Sovietų Rusijos žmones. „Laisvės radijo“ laidų pobūdis ir informacijos pateikimo metodas nulėmė itin priešišką sovietų valdžios požiūrį ir aktyvius veiksmus joms slopinti. Kreipimasis transliacijų metu į sovietų auditoriją žodžiu „mes“ kūrė iliuziją, kad „Laisvės radijas“ dalyvauja kasdieniame žmonių gyvenime, kalba jiems suprantama kalba ir jiems aktualiais klausimais. Pats faktas, kad buvo radijo laidų, skirtų okupuotoms šalims, įkvėpė Sovietų Sąjungos piliečiams viltį, kad jų likimas Vakarams rūpi. Ne mažiau svarbu ir tai, kad pirminis „Laisvės radijo“ tikslas buvo teikti Sovietų Sąjungos gyventojams teisingą informaciją, kurios sovietiniai cenzoriai niekada nebūtų praleidę, bet kuri būtų buvusi itin svarbi, jeigu vieną dieną čia būtų įsitvirtinusi demokratija¹⁷.

Dėl griežtai nenustatytų „Laisvės radijo“ laidų rengimo taisyklių ir nepripažinimo politikos JAV valstybės departamentas negalėjo leisti transliuoti laidų, skirtų „sovietų estams“ arba „sovietų lietuviams“ ir šios radijo stoties laidų gimtosiomis regiono kalbomis galimybė net nebuvo svarstoma. Okupuotos Lietuvos teritoriją nuo 1953 m. pasiekė „Laisvės radijo“ transliacijos rusų kalba, skirtos sovietinės Rusijos auditorijai. Laidų, skirtų specialiai Baltijos šalims,

nebuvo iki pat „Laisvės radijo“ ir „Laisvosios Europos radijo“ stočių susijungimo į vieną organizaciją 1976 m.¹⁸ Įvertinus faktą, kad „Laisvės radijas“ transliacijas pradėjo 1953 m., kai organizuotas Lietuvos partizaninis judėjimas jau buvo beveik numalšintas, tikimybės, kad šis Vakarų radijas savo laidomis galėjo skatinti lietuvius eiti į miškus ir laukti amerikiečių pagalbos, nėra.

Nagrinėjant Vakarų radijo stočių transliacijas ir Lietuvos partizaninį judėjimą, svarbu įvertinti, kokia informacija apie pasipriešinimo mastą pasiekė Vakarus. Be viso to, kas pasakyta anksčiau, analizuojant Vakarų radijo laidų vaidmenį partizaninio karo eigai, būtina įvertinti realius pajėgumus klausytis transliuojamų laidų, t. y. realų žmonių ir radijo imtuvų skaičių. JAV duomenimis, iki okupacijos Lietuvoje buvo 3 238 000 gyventojų. Apie 615 000 lietuvių vėliau buvo ištremta arba represuota. Tuo laikotarpiu Lietuvoje buvo registruota 25 000 radijo imtuvų¹⁹. Šie skaičiai neapėmė neregistruotų radijo imtuvų, tačiau tikėtina, jog, įvertinus ir tai, radijo imtuvų vis vien buvo per mažai, kad būtų perduota savalaikė ir visavertė informacija. Taip pat neįvertintos karo meto aplinkybės, kai naudojami radijo imtuvai buvo konfiskuojami, naikinami ir pan. 1941 m. birželio 1 d. Lietuvoje buvo 87 600 radijo aparatų, iš jų 28 000 – kaime, kur daugiausia ir vystėsi ginkluotasis pasipriešinimas²⁰. Tiesa, miestiečiai palaikė glaudžius ryšius su kaime gyvenančiais artimaisiais ir susitikę pasidalydavo informacija. Vis dėlto objektyviai įvertinti aptariamo laikotarpio informacijos plitimo mastą ir poveikį gyventojams sunku, todėl bet kokios išvados nėra galutinės.

Atsakymą į klausimą, ar „amerikiečiai mus apgavo“, žadėdami pagalbą Lietuvos partizanams, pateikia ir informacija apie Lietuvos pasipriešinimo judėjimą, kuria disponavo JAV vyriausybės finansuojamos

radijo stotys. „Laisvosios Europos radijo“ dokumentai liudija, kad informacija buvo tik apytikslė – tokia, kokią buvo įmanoma gauti iš pavienių pogrindžio veikėjų, partizanų ir sugrįžusių vokiečių belaisvių. 1953 m. „Laisvosios Europos radijo“ valdybos informaciniame biuletenyje teigiama, kad 1944–1946 m. buvo gaunama daug pranešimų apie Lietuvos ginkluotąjį pasipriešinimą, o vėliau informacijos beveik nebeliko. Iš turimų duomenų nuspręsta, kad iki 1947 m. Lietuvos partizanai jau buvo beveik sunaikinti NKVD padalinių. Dokumente teigiama, kad 1949 m., kai prasidėjo kolektyvizacija, ginkluotojo pasipriešinimo padėtis dar labiau pablogėjo ir, be keleto išimčių, pogrindžio vadai šio kovos metodo atsisakė. „Jie [partizanų vadai. – *Aut.*] suvokė, kad kova beprasmė ir nėra jokios vilties artimiausioje ateityje sulaukti kokios nors pagalbos iš užsienio.“²¹ Pasipriešinimas šioje 1953 m. ataskaitoje laikomas labiau būsena nei veiksmu. Objektivos partizanų pajėgumų, Vakarų radijo transliacijų pradžios laiko skirtumo, Vakarų radijo laidų rengimo ypatybės ir netgi techninių pajėgumų, leidžiančių priimti Vakarų informaciją, trūkumas liudija, kad Vakarų radijo stotys negalėjo inicijuoti ir paskleisti „Vakarai mums padės“ mito.

Nors įrodyta, kad Vakarų radijo stotys laidų į okupuotą Lietuvą transliacijas pradėjo tada, kai pasipriešinimas Lietuvoje jau buvo beveik numalšintas, tikslinga išsiaiškinti, kokias Vakarų radijo laidas savo prisiminimuose ir pogrindžio spaudoje partizanai mini. Tuo laikotarpiu, be BBC ir Vatikano radijo, Lietuvoje galėjo būti girdimos ir Sovietų Sąjungą transliuojamos „Amerikos balso“ laidos rusų kalba (Lietuvai skirtos laidos lietuvių kalba, kaip minėta, pradėtos transliuoti 1951 m. vasario 16 d.), tačiau ir joms buvo taikomi anksčiau aprašyti JAV valstybės departamento nustatyti laidų ir Sovietų Sąjungą reikalavimai. Pavyzdžiui,

1948 m. balandžio 25 d. „Amerikos balso“ rusų redakcijos transliuotoje laidoje buvo perduodamas JAV pasiuntinio Maskvoje Walterio B. Smitho pokalbis su SSRS užsienio reikalų ministru Viačeslavu Molotovu. Laidoje pabrėžiama, kad Jungtinės Valstijos neturi jokių priešiškių ir agresyvių ketinimų SSRS atžvilgiu. Taip pat pranešama, kad JAV vyriausybė nori atkreipti dėmesį, jog tariamas jos požiūris į Sovietų Sąjungą, koks jis vaizduojamas sovietinėje spaudoje, yra visiškai neteisingas²². Kitoje „Amerikos balso“ laidoje korespondentas Vašingtone nušviečia W. B. Smitho ir V. Molotovo pasidalijimą nuomonėmis. Kaip teigiama laidoje, pranešimo tikslas – paneigti Sovietų Sąjungos visam pasauliui skleidžiamas „dvi viena kitai prieštaraujančias iliuzijas“: pirma, pranešimus, esą JAV siekia karo ir pasirengimas jam vyksta siekiant ekonominio bendradarbiavimo su Europa, skiriant šiai finansinę paramą (turimas galvoje George'o Marshallo 1947 m. finansinės pagalbos Europai planas); antra, sovietų propagandos platinamus tvirtinimus, kad, „draskomos vidinių nesutarimų, nepasitenkinimo ir vidinio skilimo, JAV stovi ant ekonominio žlugimo slenksčio“²³. Laidoje pabrėžiama, kad tiek JAV prezidentas Harry S. Trumanas, tiek valstybės sekretorius G. Marshallas kiekviena proga daro pareiškimus, jog „JAV laiko plačiai atvertas duris susiklosčiusių problemų sprendimui su turimų priemonių pagalba“. Tarp Vašingtono politinių apžvalgininkų buvo paplitusi nuomonė, kad Sovietų Sąjungą labiau domina propaganda nei naujų būdų spręsti susidariusias tarptautinių santykių problemas paieškos²⁴. Toliau laidoje buvo įrodinėjama, kokių priemonių ėmėsi sovietų propaganda, siekdama diskredituoti JAV ir akcentuodama jos rengimąsi karui. W. B. Smitho ir V. Molotovo memorandumas „Amerikos balse“ buvo apžvelgiamas ir kartojamas kitose radijo

laidose kaip atsvara sovietų propagandai, siekiant parodyti SSRS veiksmų neatitinkimą diplomatinėms normoms ir po tuo slepiamus ketinimus. Tad jeigu Lietuvos partizanus pasiekė šios „Amerikos balso“ rusų kalba transliuojamos laidos, jie galėjo gauti informacijos, kad Vakarai neigia karo su SSRS galimybę, ir pagal tai kurti savo geopolitinius vaizdinius, priešingus istoriškai susiformavusiems.

VAKARŲ PAGALBOS MITO FORMAVIMOSI PRIELAIDOS IR RAIDAI

Galima išskirti keletą ideologinių koncepcijų, kurios maitino plačiai tarp laisvės kovotojų paplitusius pagalbos iš Vakarų įsitikinimus. Visų pirma, tikėjimo Vakarais viltis kurstė tariaimi, jokio apčiuopiamo pagrindo neturintys amerikiečių pažadai padėti okupuotai Lietuvai, apie kuriuos užsimenama ir partizanų spaudoje, ir šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje. Kaip liudija radijo transliacijų analizė, jokių realių amerikiečių pažadų nebūta. Taigi ši koncepcija, žvelgiant iš istorinės perspektyvos, atrodo nepagrįsta, tačiau laisvės kovų laikotarpiu buvo itin reikšminga tikintis Vakarų valstybių paramos.

Antroji koncepcija sietina su pačių partizanų įsitikinimu, kad Lietuva bus išvaduota. Ši viltis rėmėsi priimtais tarptautiniais dokumentais (Laisvės chartija) ir partizanams žinoma geopolitine padėtimi²⁵. Pasipriešinimo dalyviai ne tik tikėjo tarptautine teise ir moralia politika, bet ir, kaip daugelis Lietuvos gyventojų, palaikė vyraujančią įsitikinimą, kad naujas karas kils²⁶.

Trečioji koncepcija, kuri veikė Vakarų pagalbos mito raidą, buvo suformuota laisvės kovų dalyvių istorinės sąmonės modelio ir istorinės atminties kultūros. Po Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje gyveno karta, ne

tik menanti tarpukario Lietuvos nepriklausomybės laikotarpį, bet ir pati prisidėjusi ginklu ginant Lietuvos valstybę. Nepriklausomybės kovų dalyviai dar prisiminė pagalbą atsikūrusiai valstybei, Vokietijos savanorius, JAV formuotą savanorių legioną ir 1941 m. Birželio sukilimą, kuris pavyko dėl prasidėjusio karo. Taigi nesenų įvykių atminimas buvo palankus formuoti minėtiems Lietuvos partizanų įsitikinimams. Žmonių atmintyje išlikę istoriniai vaizdiniai ir idėjos tuo metu darė poveikį kolektyvinei sąmonei ir padėjo partizanams išlaikyti įtaigą. Analizuojant Vakarų pagalbos partizanams mitą iš dabartinės perspektyvos, paprastai vertinamos tik pirmosios dvi – Amerikos pažadų ir pačių partizanų įsitikinimų – koncepcijos. Tuo tarpu nesenos istorinės atminties koncepcija, ne mažiau reikšminga mito susiformavimui ir paplitimui, dažniausiai ignoruojama.

Vakarų pagalbos viltys galėjo skatinti partizanus eiti į miškus, priešintis sovietų valdžiai kovojant iki paskutinio partizano. Įvairiais laisvės kovų laikotarpiais ši idėja Lietuvos partizanų buvo įvairiai vertinama, todėl, norint išsamiau panagrinėti amerikiečių pagalbos mito ištakas, tikslinga apžvelgti idėjos raidą ir virsmą įvairiais kovų etapais.

Pirmasis Lietuvos partizaninio judėjimo laikotarpis – 1944–1946 m. – laikomas pačiu sudėtingiausiu ir nepastoviausiu²⁷. Nors jau buvo susitelkę gausūs kovotojų būriai, bendros partizanų vadovybės dar nebuvo²⁸. Šiuo laikotarpiu partizanų kovos dvasią ypač palaikė tikėjimas, kad antroji sovietinė okupacija bus laikina, kad Vakarų šalys, nugalėjusios Hitlerį, iš okupuotų teritorijų išstums ir Staliną²⁹. Tokias viltis tarp partizanų skatino jų gaunamos žinios apie JAV prezidento Franklino Roosevelto ir Didžiosios Britanijos premjero Winstono Churchillio pareiškimus, patvirtinančius 1941 m. pasirašytos Atlanto chartijos, kuri deklaravo siekį atkurti suverenias okupuotų

tautų teises, svarbą. Šią žinią plačiai paskleidė pagrindinė Lietuvos spauda, todėl partizaninis judėjimas siekė išlaikyti laukdamas karo pabaigos ir kada Vakarų valstybės tesės savo pažadą, taip pat išsikeldamas pagrindinį uždavinį – priešintis sovietų valdžiai. Taigi pirmajame partizaninių kovų etape daugiausia, ko buvo tikimasi iš Vakarų valstybių, tai, remiantis paskelbta deklaracija, atkurti teisinį valstybės suverenitetą. Nors susidarius naujai geopolitinei padėčiai buvo neįmanoma, kad pasikartos 1918–1919 ar 1941 m. įvykiai, partizanų viltys neatslūgo.

Kita Vakarų pagalbos mito transformacija tiesiogiai susijusi su pasaulio didžiosios politikos pokyčiais ir jų nulemta Lietuvos partizaninio judėjimo pajėgumų kaita penktojo dešimtmečio antroje pusėje. Po Antrojo pasaulinio karo Rytų ir Vakarų santykiuose dvejonės sėjo tokie klausimai: ar, nugalėjus bendrą priešą, sąjunga su Vakaraais išsilaikys, ar vėl grįš į socialinių sistemų kovos būseną; ar pavyks Sovietų Sąjungai išlaikyti po karo išsiplėtusius saugumo interesus ir geopolitinius „trofėjus“ nesugadinant santykių su Vakaraais. Nuo atsakymų į juos priklausė sovietinės užsienio politikos ir propagandos kryptis. Šiuo pereinamuoju tarptautinių santykių laikotarpiu sovietinėje spaudoje nebuvo reiškiami didesnio priešiško Vakarams, priešingai, buvo pabrėžiama, kad „tarp sąjungininkų viešpatauja visiškas vieningumas“³⁰. Netgi po nesėkmingos 1947 m. lapkričio mėn. vykusios Londono užsienio reikalų ministrų konferencijos sovietinėje spaudoje pasirodė žinutė, kad JAV prezidentas H. Trumanas mano, jog „JAV interesai nesudūrė su Sovietų Sąjungos interesais, bet kartais kalbos ir vertinimo skirtumai sudarydavo sunkumų.“³¹ Akivaizdu, kad net ryškėjant pirmiesiems Vakarų valstybių ir Sovietų Sąjungos nesutarimams pastaroji dar nebuvo vėl paleidusi valstybinės propagandos kovos su Vakaraais mašinos. Tai

atsispindėjo ir partizanų viltyse – dauguma tikėjo, kad sovietai bus išstumti be karo.

W. Churchillio 1946 m. kovo 5 d. kalba Fultone, simbolizuojanti šaltojo karo pradžią, turėjo nesimbolinių padarinių. Visų pirma, pasikeitė Sovietų Sąjungos retorika – Vakarai iš sąjungininkų vėl virto priešininkais, sovietinėje spaudoje sparčiai plito ryškus antivakarietiškas. Kaip vienu iš informacijos šaltinių sovietine spauda naudojosi ir partizanai. Tai liudija partizanų spaudoje skelbti faktai ir laisvės kovų dalyvių atsiminimai. Partizanų laikraščiuose minima, kad „[b]olševikai savo spaudoje kritikuoja ir smerkia „karo kurstytojus“, ypač amerikiečius.“³² Iš tiesų kiekvieną tarptautinių santykių krizę sovietų spauda vertino ypač griežtai, kaskart pabrėždama, kad Vakarai ketina pradėti karą. Tokios naujienos taip pat skatino partizanų viltis, kad prasidėjus Vakarų ir SSRS karui okupuotos Baltijos šalys bus išvaduotos. Mažai to, partizanai tikėjosi, kad karas gali kilti bet kada. Kaip žinome, laisvės kovotojai klausėsi radijo žinių, dėmesingai rinko medžiagą apie politinius įvykius. Nors, kaip liudija partizano Liongino Baliukevičiaus-Dzūko dienoraščio užrašai, partizanai netikėjo tuo, kas rašoma sovietinėje spaudoje³³, bet kaip tik ji buvo vienas pagrindinių informacijos šaltinių vertinant tarptautinių įvykių raidą. Visais kanalais gaunamuose pranešimuose buvo ieškoma netrukus prasidėsiančio karo ženklų. Skatinami Vakarų intervencijos ir greito išvadavimo vilties, Lietuvos partizanai drąsiai ėjo į miškus. Ginkluota kova turėjo Vakarams akivaizdžiai parodyti tautos pasiaukojimą nepriklausomybės siekiui³⁴. Svarbu paminėti, kad Vakarų intervencijos ir išvadavimo viltis buvo tik viena iš daugelio kitų pagrindinių priežasčių, skatinusių partizanus priešintis sovietiniam režimui.

Paaškęjus, jog Vakarai artimiausiu metu ultimatyviai nereikalas, kad Sovietų Są-

junga pasitrauktų iš užimtų Rytų Europos teritorijų, ir suvokiant, kad kovoje su kur kas gausesniu priešu netenkama daug kovotojų gyvybių, Lietuvoje nuspręsta pakeisti taktiką ir vengti nereikalingų mūšių. Prie geopolitinių priežasčių prisidėjo ir kitos – partizanų skaičiaus mažėjimas ir atsinaujinę masiniai trėmimai. Tokiomis aplinkybėmis Lietuvos partizaninis judėjimas perėjo į savo antrąjį etapą, kuriame daugiausia dėmesio buvo skiriama kovai su kolaborantais ir siekiui išlaikyti gyvą tautos laisvės viltį³⁵. Pavyzdžiui, laikraščio „Partizanų kova“ pagrindinė mintis – kova už egzistenciją, suverenitetą ir teisę būti. Tuo tarpu užsienio politinių įvykių apžvalgoje daugiausia vietos skirta JAV prezidento H. Trumano kalbos, pasakytos 1947 m. kovo 12 d., analizei ir išvadai, kad JAV užsienio politika perėjo į etapą, ruošiantį pasaulį komunizmo sunaikinimui³⁶. Akivaizdu, kad apie tiesioginę Vakarų valstybių pagalbą Lietuvai neužsimenama, tačiau buvo aktyviai svarstomos amerikiečių atominio ginklo galimybės. Tai liudija ir kitos pagrindiniame partizanų laikraštyje esančios užsienio žinių suvestinės (rengiamos pagal Vakarų ir Maskvos radijo pranešimus). Sekant ir chronologiškai aprašant pasaulio naujienas, tarp Lietuvos gyventojų ir partizanų pamažu įsitvirtino įsitikinimas, kad busimas Vakarų ir Sovietų Sąjungos karas yra neišvengiamas. Tokiam įsitikinimui turėjo įtakos ir sovietų propaganda, kuri, tuo metu kalbėdama apie Vakarų agresyvumą, perėjo į aktyvaus antivakarietiško propagavimo stadiją. Tokias iliuzijas galėjo skatinti ir Vakarų radijo laidos rusų kalba, tuo metu intensyviai transliavusios žinias apie komunizmo grėsmę. Neatmestina ir tokia galimybė, kad Lietuvos partizanai, sekdami, apibendrinami ir interpretuodami informaciją iš Vakarų ir Sovietų Sąjungos, rado atramą savo įsitikinimams, jog galimi greiti geopolitiniai pokyčiai, o gal net naujas pasaulinis karas.

Iš antrojo laisvės kovų etapo partizanų spaudos ryškėja, kad buvo vis labiau laukiama karo. Iš pradžių buvo tikimasi arba ginkluoto konflikto su Sovietų Sąjunga, arba bent Vakarų valstybių diktato jai. Tik su tuo buvo siejamas nepriklausomybės atgavimas ir pasipriešinimo prasmė. Stiprėjant šaltajam karui, tvirtėjo įsitikinimas, kad tik SSRS ir Vakarų šalių karas atneš Lietuvai nepriklausomybę³⁷. Tokia išvada buvo padaryta stebint pasaulio aktualijas. Tačiau, kad ir kokia ji buvo nepagrįsta, vienintelė pagalbos iš Vakarų forma, kurios tikėjosi partizanai, buvo karo su SSRS pradžia.

Nors kiekybinės kovotojų pajėgos mažėjo ir buvo keičiama kovos taktika, tačiau antrojo partizaninio karo etapo pabaigoje–trečiojo pradžioje judėjimas sustiprėjo organizacine prasme, ryškėjo apygardų vienijimosi siekis. Taip pat buvo pamėginta užmegzti glaudesnius ryšius su išeivijoje veikiančiomis organizacijomis, pirmiausia su Vyriausiuoju Lietuvos išlaisvinimo komitetu (VLIK'u). Kadangi palaikyti ryšius su užsieniu buvo sunku, o informacija apie padėtį Lietuvoje buvo prieštaringa, partizanų atstovų ir VLIK'o nuomonės kai kuriais klausimais išsiskyrė iš esmės³⁸. Išeivijoje paplitęs liberalusis laisvės kovotojų sparnas, kuris telkėsi aplink Stasį Lozoraitį, jau 1946 m. brandino mintį, kad atviras karas su okupantu yra tautos savižudybė, kad Vakarai „tikrai nesiruošia lieti savųjų kraujo dėl ašarų pakalnės prie rytinio Baltijos kranto“³⁹. S. Lozoraitis laiškuose partizaninio judėjimo nepalaikė, siūlė „pasyvaus pasipriešinimo taktiką“. Akivaizdu, kad Londone ir Paryžiuje susitelkusi lietuvių išeivija turėjo daugiau ir objektyvesnės informacijos apie tarptautinius santykius nei už geležinės uždangos likę miškuose kovojantys jų tautiečiai, kurie viltingai laukė karo. Tačiau sąlygas Lietuvoje diktavo okupacinė valdžia ir partizanai negalėjo vadovautis vien tik iš Vakarų gaunamais politinės informacijos

apie ginkluotos kovos neperspektyvumą fragmentais.

Trečiasis pasipriešinimo laikotarpis svarbus ne tik tuo, kad buvo sukurta viena partizanų organizacija – Lietuvos laisvės kovos sąjūdis, bet ir Lietuvos partizanų bandymais užmegzti ryšius su Vakarų šalių žvalgyba. Šie itin epizodiniai bei atsitiktiniai ryšiai taip pat buvo vertinami kaip galimas pasirengimas kariniam konfliktui – kaip informacijos apie padėtį Sovietų Sąjungoje, apie sovietų armiją, jos pajėgumus ir pan. rinkimas. Britų slaptoji tarnyba užmezgė ryšius su Lietuvos partizanų pagrindžiu 1946 m., o CŽV – 1950 m. JAV saugumo tarnybų ryšius su Lietuvos laisvės kovotojais ir rinktą apie juos informaciją liudija ir Nacionalinio laisvosios Europos komiteto parengtos padėties okupuotoje Lietuvoje ataskaitos. Kaip tik tokių ryšių rezultatas buvo Juozo Lukšos aprūpinimas radijo įranga, VLIK'o atsišaukimo kopijomis, 100 laikrodžių ir 10 000 dolerių, kurie buvo padalyti partizanų apygardoms⁴⁰. CŽV buvo įpareigojusi žvalgus užmegzti ryšį su tautiniu pagrindžiu ir paraginti rezistentus ruoštis ilgai kovai, tačiau, kiek įmanoma, vengti provokacijų ir aukų⁴¹. Ir pirmoji, ir visos kitos CŽV operacijos Baltijos šalyse buvo nesėkmingos, todėl 1951 m. nutrauktos.

Vakarų pagalbos Lietuvos partizanams mito kontekste lietuvių ryšiai su užsienio slaptosiomis tarnybomis turi ypatingą reikšmę. Įdomu, kad CŽV buvo gavusi JAV vyriausybės nurodymą „vykdyti slaptas operacijas, paramą pagrindiniams rezistentų judėjimams, partizanams, bėglių grupėms, kurios siekia išsivadavimo, bei teikti pagalbą vietos antikomunistams tose pasaulio šalyse, kurios siekė išsivadavimo“⁴². Visi veiksmai pagal šį nurodymą turėjo būti vykdomi taip, kad JAV vyriausybė galėtų paneigti bet kokią savo atsakomybę. Tačiau šis nurodymas galiojo tik informacijos rinkimui, o ne pasipriešinimui skatinti. Nors britų

ir amerikiečių slaptosios tarnybos Baltijos regione turėjo vien tik žvalgybinių interesų, tačiau jų parama neabejotinai darė teigiamą įtaką laisvės kovoms, nes galėjo užtikrinti reikiamą konspiraciją.

Nors akivaizdu, kad ryšiai su Lietuvos partizanais buvo mezgami siekiant išimtinai savų interesų, miškuose besislapstantys kovotojai tokius veiksmus galėjo įvertinti savaip. Juk valiuta, desantininkams patikėta radijo įranga jiems buvo apčiuopiama materialinė Amerikos pagalba. Tiesa, pamirštama, kad lėšos, kurias gabenė desantininkai, buvo VLIK'o, o ne CŽV. Okupacijos ir sovietų valdžios persekiojimo aplinkybėmis visi Vakarų veiksmai visiškai natūraliai galėjo būti partizanų pervertinti.

Dar vienas realus argumentas, galėjęs duoti peno partizanų viltims sulaukti pagalbos iš Vakarų demokratiškosios valstybių, buvo Atlanto chartija, kurioje įtvirtinta tautų apsisprendimo teisė ir kiti principai. Tvirtas JAV ir Didžiosios Britanijos požiūris į šį dokumentą laikytas būsimos pagalbos pavergtoms šalims garantija. Atlanto chartija buvo itin dažnai remiamasi partizanų pogrindžio spaudoje, atsišaukimuose, nors realiai Baltijos šalių klausimas iš didžiųjų derybininkų darbotvarkės buvo išstumtas dar baigiantis Antrajam pasauliniam karui⁴³. Amerikiečių „kalte“ geriausiai apibūdina prof. K. Girniaus žodžiai: „Nors Amerika tiesiogiai nekurstė partizanų ir nežadėjo karo prieš Sovietų Sąjungą, partizanai jautėsi Vašingtono apgauti ir apvilti. Jie nesuprato, kad aukštų Amerikos pareigūnų dažni pareiškimai apie laisvę, demokratiją, teisingumą, laisvo apsisprendimo teisę ir reikalą remti laisvės trokštančias tautas nereiškė konkreto įsipareigojimo įgyvendinti šias vertybes, kad šitokie pareiškimai buvo sudėtinė savotiškos ideologijos ir politinės retorikos dalis, kartojama su dideliu patosu, bet grynai mechaniškai.“⁴⁴ Kaip tik

šiuo istoriniame kontekste susidėjusios tokios aplinkybės kaip istorinė partizanų patirtis ir atmintis, tarptautiniai įvykiai, idealistinis partizanų tikėjimas demokratijos vertybėmis, sureikšminti ryšiai su Vakarų valstybių žvalgyba ir nulėmė prielaidas atsirasti ir išplisti vilčiai, kad Vakarai padės Lietuvos partizanams.

PARTIZANAI IR JŲ VILTYS – „KARAS NEIŠVENGIAMAI BUS“

Nors įrodyta, kad objektyvių argumentų, leidžiančių tvirtinti, kad Vakarų radijo laidos paskatino Vakarų pagalbos mito atsiradimą ir paplitimą, nėra, o prielaidas mitui atsirasti sudarė pačių partizanų pasaulėžiūra, siekiant išsiaiškinti galimas mito kilmės ištakas, tikslinga apžvelgti ir kitus ne mažiau svarbius veiksnius, turėjusius įtakos pasipriešinimo kovų raidai. Tarp partizanų vyravusios nuotaikos, aplink vykstančių pokyčių vertinimas žvelgiant iš laisvės kovotojų atskaitos taško taip pat suvaidino lemiamą vaidmenį, kad plistų viltys sulaukti pagalbos iš Vakarų. Daugiausia informacijos apie partizanų pasaulėžiūrą ir buitį suteikia išlikusi jų pogrindžio spauda ir atsiminimai.

Analizuojant partizanų pogrindžio spaudą pastebima tendencija politinių žinių suvestinėse gaunama iš užsienio ir Maskvos radijo informaciją interpretuoti savaip. Pavyzdžiui, partizanų laikraščio autoriai formavo skaitytojų nuomonę, kad įtampa tarp Vakarų demokratiškosios valstybių ir SSRS nuolat kyla. Tokia išvada buvo daroma remiantis radijo laidose (kaip minėta, tuo laikotarpiu Lietuvoje buvo galima girdėti tik BBC, Maskvos radijo laidas rusų kalba ir poros valandų per parą Vatikano radijo transliacijas lietuvių kalba) plačiai nušviečiamais tarptautiniais įvykiais. Pavyzdžiui, JAV paramą Graikijai 1947 m. partizanai

suvokė kaip „komunistinių galių izoliavimą“, neišvengiamai privesiantį prie karo su SSRS, ir vylėsi, kad šioje kovoje Lietuva nebus užmiršta⁴⁵. Partizaninėje spaudoje atrinktinai buvo ypač pabrėžiami įvykiai, turintys parodyti ir įtikinti, kad Vakarų šalių ir SSRS tonas griežtėja, tarpusavio nepakantumas didėja, konfrontacija stiprėja. Buvo tikimasi arba ginkluoto konflikto su Sovietų Sąjunga, arba bent Vakarų valstybių diktato jai. Tik su tuo buvo siejamas galimas nepriklausomybės atgavimas ir pasipriešinimo judėjimo tikslas – išsilaikyti nepaliekant Lietuvoje tuščios politinės erdvės⁴⁶. Kai kurios partizanų išvados, daromos interpretuojant pasaulio įvykius ir skelbiamos pogrindžio spaudoje, žvelgiant iš laiko perspektyvos, atrodo nepagrįstos. Nepagrįstai atrodo ir pogrindžio spaudos eskaluojamas beatodairiškas Vakarų valstybių ir SSRS karo, išvaduosiančio Lietuvą, laukimas. 1948 m. sausio 1 d. pogrindinis laikraštis „Partizanų kova“ drąsiai teigė: „[...] visos demokratinės šalys suskato į intensyvią karinę ruošimąsi Maskvos diktatūrai likviduoti. Konfliktas neišvengiamas ir aiškus.“⁴⁷ Kaip žinome, tuometinėje tarptautinėje arenoje JAV vykdoma užsienio politika – H. Trumano doktrina, G. Marshallo planas – erzino Sovietų Sąjungą, tačiau jokių aiškių ženklų, leidžiančių tvirtinti netrukus neišvengiamai kilsiant konfliktą, nebuvo.

L. Baliukevičius-Dzūkas, kuris paliko daugiausia rašytinių duomenų, padedančių atskleisti Lietuvos partizanų pasaulėžiūrą,ėjo Dainavos apygardos štabo Spaudos ir propagandos skyriaus vado pareigas, buvo atsakingas už pogrindinio laikraščio leidimą, esant galimybei klausėsi radijo laidų ir rengė politinių naujienų sąvadas. Vėliau L. Baliukevičius-Dzūkas tapo Dainavos apygardos vadu, kas jam sudarė galimybę matyti organizacines pasipriešinimo kovų problemas iš arti. 1947 m. birželio 30 d. dienoraštyje

jis rašė: „Pabaigėm spausdinti laikraštėlį. Gaila, kad negalėjom įdėti paskutiniųjų žinių apie Kominformo pasiūstą prakeikimą maršalui Tito. Šiomis dienomis malonu ir radijo klausytis, kaip tie velniai pradėjo tarp savęs pjautis. Nesinori tikėti, kad Tito atsispirtų Maskvai. Užvakar kažkoks austrų apžvalgininkas kalbėjo tema „Aš netikiu, kad bus karas.“ Savo išvedžiojimus jis parėmė tuo, kad Rusija, girdi, bijanti karo ir dėl to vengianti per daug išsišokti. Be to, rusai yra toli pažengę bakteriologinių tyrinėjimų srityje, dėl to patys amerikiečiai esą smarkiai suneraminti. Atseit ir viena pusė bijo, ir kita. Nėra ką ir bekalbėti, ką turėtų jausti lietuviai, girdėdami tokias kalbas.“⁴⁸ Būsimo karo, konflikto, susirėmimų mintis kaip klišė buvo nuolat kartojama partizanų spaudoje beveik iki pat pasipriešinimo kovų pabaigos neatsižvelgiant į tai, kad kasmet prognozuojamas lemingas karas taip ir nekilo. Įrodymų nepagrįstumą partizaninėje spaudoje ir tarp pačių kovotojų galima aiškinti ne klaidingu faktų interpretavimu, o saviapgaulės ir vilties būtinybe siekiant tęsti nelengvą Tėvynės išlaisvinimo kovą. Partizaninėje pogrindžio spaudoje paplitę galimo karo argumentai buvo partizanų kovinę dvasią palaikanti priemonė. Tai, kad partizanų vadai realiai suvokė arba galėjo suvokti tarptautinę ir Lietuvos padėtį, liudija L. Baliukevičiaus-Dzūko dienoraščio įrašai: „Vyrams nušviečiau politinę padėtį. Man didžiausias vargas, kai aš turiu kam nors kalbėti apie politiką, juo labiau civiliams. Man atrodo, jog žmogus tarytum ir laukia, kada aš jam pasakysiu karo pradžios datą. Ką gali jiems pasakoti pagaliau? Apie konferencijas ir notas? Jie jų nesupranta. Politinę padėtį žmonės pratę vertinti pagal fantastiškus gandus. Sunku, pasiutusiai sunku pasakyti jiems ką nors raminančio. Jau daugiau kaip ketveri metai, kai juos mes guodžiam. Ne taip jau lengva kartoti tas pačias frazes. Štai ir aš, šiek tiek žinodamas

padėtį, nerandu, ką žmogui pasakyti, o ką kalbėti apie eilinį partizaną...“⁴⁹ Tai 1949 m. vasario 2 d. įrašas. Vadovaujantis partizanų vado teiginiais, galima spręsti, jog nuo pat Antrojo pasaulinio karo pabaigos partizanų vadai pasitelkė menamo Vakarų ir Sovietų Sąjungos karo idėją, kad palaikytų eilinių žmonių ir partizanų viltį. Tolesni L. Baliukevičiaus-Dzūko dienoraščio įrašai taip pat liudija, jog jis suvokė, kad artimiausiu metu karo nebus, kad Vakarų valstybės žino okupuotų šalių padėtį, kad Lietuvos laisvės bylos svarstymas atidėtas iki kito karo pabaigos⁵⁰. Visame partizano Dzūko dienoraštyje vyrauja pesimistinės nuotaikos dėl galimo karo ir Vakarų pagalbos. Skeptiškai vertindamas sovietinę spaudą, pirmenybę jis teikė radijo transliacijoms, kurių klausydamas rengė įvykių suvestines pogrindiniam laikraščiui. Tačiau nuolat keičiant slapstymosi vietą, dėl pavojaus iškelti anteną ar paprasčiausio radijo imtuvo gedimo ir jų ne visada buvo galima klausytis. Vis dėlto gaunamos iš radijo informacijos užteko, kad būtų padaryta išvada, jog Vakarai į pagalbą neskubės: „[...] tie anglosaksiškieji diplomatai Maskvoje sprendžia milijonų likimą. Vargiai ar jie mus prisimena.“⁵¹ Vienas iš partizanų vadų Juozas Lukša, jau 1948 m. pasiekęs Vakarus su informacija apie pasipriešinimo kovas okupuotoje Lietuvoje, taip pat greitai įsitikino, kad Lietuvos partizanams neverta tikėtis greito Sovietų Sąjungos ir laisvojo pasaulio konflikto ar pagalbos pavergtoms tautoms⁵².

Vadovaujantis Vakarų pagalbos mito idėjomis, atrodytų, kad miškuose, žeminėse besislapstantys Lietuvos partizanai turėjo klausytis Vakarų radijo laidų, skatinančių priešintis sovietų okupantams ir teigiančių, kad „pavasari“ amerikiečiai ateis į pagalbą. Tačiau partizanų atsiminimai liudija ką kita – partizanų vadai daugiau ar mažiau teisingai suprato tarptautinę ir Lietuvos

padėtį. Netrukus kilsiančio Vakarų valstybių ir SSRS karinio konflikto viltį, o ne pagalbos iš Vakarų idėją pirmiausia palaikė patys partizanų vadai, siekdami pateisinti sunkius kovų išgyvenimus ir palaikyti kovotojų dvasią.

Siekiant atsakyti į klausimą, kodėl greito karo ir būsimo išsivadavimo vaizdinys taip paplito tarp partizanų, tikslinga pasitelkti pasaulinės istoriografijos pripažįstamo Gustavėo Le Bono įžvalgas, pateiktas panašiu laikotarpiu kaip ir Lietuvoje vykusios partizaninės kovos parašytoje knygoje „Minios psichologija“⁵³. Anot autoriaus, organizuotoje individų grupėje sąmoningos asmenybės išnyksta, o tokios grupės narių jausmai ir idėjos nukreipiami viena kryptimi⁵⁴. Turint omenyje Lietuvos partizanus, vyraujanti buvo kovos už laisvę ir greitai kilsiančio Vakarų ir SSRS karo laukimo idėja. Anot minios imlumą įtaigai ir patiklumą tyrusio G. Le Bono, lengvai atsirandančios ir individų grupėje plintančios legendos nėra vien beatodairiško patiklumo padarinys. Legendos atsiranda minios vaizduotei perkeičiant ir iškreipiant įvykius. G. Le Bonas, remdamasis savo stebėjimais, įrodė, kad minia mąsto vaizdiniais, kurių kiekvienas sukuria kitus vaizdinius, logiškai nesusijusius su pirmuoju. Taigi protas suvokia, kad vaizdiniai nelogiški, tačiau minia to nesupranta ir tikrą faktą apraizgo vaizduotės pramonais. Minia gali neatskirti subjektyvumo nuo objektyvumo ir susikurtus vaizdinius, kurie dažniausiai tik iš dalies susiję su faktu, laiko tikrove⁵⁵. Vertinant greitos Vakarų pagalbos mito idėją tokiomis kategorijomis, paaiškėja, kad realių argumentų tikėtis greito išvadavimo ar pagalbos ginkluotai kovai Vakarų radijas negalėjo skatinti net jeigu ir būtų transliavęs panašią informaciją. Partizanų vadai buvo susipažinę su to meto tarptautine padėtimi, tačiau kovos beviltiškumo akivaizdoje nenorėjo nuvilti laisvės kovotojų. Taigi ėmus

veikti ir minios psichologijos dėsniams, pasipriešinimo dalyviai susikurtą pagalbą iš Vakarų ir būsimą išsivadavimo vaizdinį laikė tikrove. Susiklostė aplinkybės, kai norimi dalykai buvo suvokiami kaip esami, buvo ieškoma menkiausios užuominos, kuri patvirtintų iliuziją. Psichologinė partizanų būseną, beprasmės kovos baimė ir to nulemta kiek iškreipta pasaulio įvykių percepcija suvaidino kone lemiamą vaidmenį Vakarų pagalbos mito atsiradimui ir paplitimui.

Pasibaigus partizaniniam karui įsitikinimas, kad amerikiečiai skatino eiti į miškus, tik stiprėjo. Valdžios akyse tai buvo ne tik ideologinis karo su Vakarais ginklas, kuris demoralizavo visuomenę atimdamas viltį, bet ir Vakarų radijo kontrolės pateisinimas. Pajungtai ir gerokai apnaikintai to meto Lietuvos visuomenei tai buvo ne tik vienas iš patirto pralaimėjimo paaiškinimų, bet ir vienas iš pretekstų laikinai prisitaikyti prie režimo ir laukti kito išsivaduoti tinkamo momento. Lietuvos visuomenėje vyraujantis įsitikinimas, kad amerikiečiai skatino partizanus eiti į miškus, leido sovietų valdžiai pagrįsti savo legitimumą, kadangi jei ne amerikiečiai, tai kitų priešasčių ginkluotam pasipriešinimui tariamai ir nebuvo. Mito tinklas turėjo padėti sugaudyti abejojančiuosius ir neprileisti jų prie uždraustos temos – kovos už valstybingumą.

IŠVADOS

1. Vakarų radijo transliacijų į Sovietų Sąjungą pradžios laikas, turinys ir techninių galimybių jo klausytis trūkumas liudija, kad Vakarų radijo stotys tiesiogiai neturėjo galimybės prisidėti prie Vakarų pagalbos partizanams pažadų skleidimo. Be to, JAV radijo stotys į Sovietų Sąjungos okupuotas šalis transliavo laidas, rengiamas pagal specialias administracijos nustatytas instrukcijas, kurios griežtai draudė skatinti bet kokių pavergtų šalių gyventojų pasipriešinimą ar suteikti jiems išlaisvinimo viltį.

2. Vakarų pagalbos mito atsiradimui ir raidai pirmiausia turėjo įtakos pačių partizanų įsitikinimas, kad tarp SSRS ir laisvojo pasaulio netrūkūs neišvengiamai kils karas, ir nesena istorinė Lietuvos patirtis.

3. Partizanų vadai žinojo tikrąją tarptautinę padėtį ir pamažu suvokė, kad beviltiška laukti greito Vakarų valstybių ir SSRS konflikto, išlaisvinsiančio okupuotas tautas, tačiau geopolitinio vienišumo ir nuolatinio pavojaus gyvybei sąlygomis siekdami palaikyti partizanų kovinę dvasią Vakarų pagalbos idėjos neneigė. Ekstremaliomis siekio išgyventi sąlygomis pradėjusi veikti minios psichologija nulėmė Vakarų pagalbos mito sklaidą ir gajumą tarp partizanų ir Lietuvos visuomenėje.

4. Sovietų valdžia pasitelkė ideologiškai antivakarietišką mitą, kad pateisintų Vakarų radijo kontrolę ir įtvirtintų sovietinio režimo legitimumą Lietuvoje.

Nuorodos

- ¹ K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius, 1990.
- ² *Ibid.*, p. 343–360.
- ³ R. Pleikys, „Radijo cenzūra Lietuvoje ir Sovietų Sąjungoje 1948–1988 metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2 (6), p. 136–139 [prieiga internete: <http://www.radiojamming.puslapiai.lt/article_it.htm>, žiūrėta 2014-05-15].
- ⁴ A. Puddington, *Broadcasting Freedom: The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty*, Lexington, 2000; A. Johnson, *Radio Free Europe and Radio Liberty: The CIA Years and Beyond*, Stanford, 2010; R. Cummings, *Cold War Radio: The Dangerous History of American Broadcasting in Europe, 1950–1989*, North Carolina, 2009; tas pats, „Radio Free Europe’s „Crusade for Freedom“: Rallying Americans Behind Cold War Broadcasting, 1950–1960“, *Cold War Broadcasting: Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*, New York, 2011.
- ⁵ N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija 1944–1953 metais*, Vilnius, 1989.
- ⁶ L. Baliukevičiaus-Partizano Dzūko dienoraštis, Vilnius, 2002.
- ⁷ R. Pleikys, op. cit., p. 137.
- ⁸ *Cold War Broadcasting Impact. Conference at Stanford University, October 13–16, 2004*, p. 13.
- ⁹ R. Pleikys, op. cit., p. 57.
- ¹⁰ Plačiau apie lietuvių išeivių vaidmenį „Laisvosios Europos“ radijo laidų transliacijoms žr. I. Arlauskaitė-Zakšauskienė, „Laisvosios Lietuvos komiteto veikla JAV“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2013, Nr. 31, p. 115–138.
- ¹¹ R. Cummings, op. cit., p. 25.
- ¹² E. Hobsbawm, *Kraštutinių amžių. Trumposios XX amžius: 1914–1990*, Vilnius, 2000, p. 267.
- ¹³ „Laisvosios Europos radijo“ 1952 m. vasario 6 d. tarnybinė atmintinė „Už ir prieš „Laisvės radijo“ transliacijas į Baltijos šalis“, Huverio instituto archyvas, RFE/RL Inc. Corporate Records, d. 270.7, ap. 7.
- ¹⁴ *Ibid.*, l. 4.
- ¹⁵ R. Johnson, op. cit., p. 69.
- ¹⁶ *Ibid.*, p. 77.
- ¹⁷ R. Johnson Ross, E. Parta, *Cold War Broadcasting: Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*, Central European University Press, 2011, p. 8.
- ¹⁸ *Ibid.*, p. 20.
- ¹⁹ Nacionalinio laisvosios Europos komiteto 1952 m. vasario 6 d. memorandumas dėl radijo laidų į Baltijos šalis, Huverio instituto archyvas, RFE/RL Inc. Corporate Records, d. 270, ap. 7.
- ²⁰ J. R. Bagušauskas, „Užsienio radijo laidos tautos kovoje dėl laisvės sovietinio režimo metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 2 (10) [prieiga internete: <<http://www.genocid.lt/Leidyba/10/juozapas.htm>>, žiūrėta 2012-09-11].
- ²¹ „Laisvosios Europos radijo“ 1953 m. spalio 8 d. tarnybinė atmintinė „Laisvosios Europos radijo“ transliacijos į Baltijos šalis“, Huverio instituto archyvas, RFE/RL Inc. Corporate Records, d. 270, ap. 8.
- ²² „Amerikos balso“ 1948 m. balandžio 25 d. stenograma, Huverio instituto archyvas, „Amerikos balso“ kolekcija, d. 5.
- ²³ „Amerikos balso“ 1948 m. gegužės 14 d. Rusų skyriaus laidos stenograma, *ibid.*, l. 3.
- ²⁴ *Ibid.*, l. 4.
- ²⁵ K. Girnius, op. cit., p. 346–352.
- ²⁶ A. Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų...*, Vilnius, 1991, p. 506.
- ²⁷ *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 16.
- ²⁸ J. Daumantas, *Partizanai*, Vilnius, 1990, p. 57.
- ²⁹ J. Brazaitis, *Vienui vieni*, Vilnius, 1990, p. 109.
- ³⁰ „Amerikiečių radijas apie Tarybų Sąjungos karo stovio paskelbimą Bulgarijai“, *Tiesa*, 1944, rugsėjo 7, p. 4.
- ³¹ „Trumeno pareiškimas spaudos konferencijoje Tiptonvilyje“, *Tiesa*, 1945, spalio 11, p. 4.
- ³² J. Brazaitis, op. cit., p. 133.
- ³³ L. Baliukevičiaus-Partizano Dzūko dienoraštis, p. 66.
- ³⁴ K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Čikaga, 1987, p. 347.
- ³⁵ *Ibid.*, p. 186.
- ³⁶ A. Jakubčionis, „Būties amplitudė“, *Istorija*, 1996, t. 34, p. 128.
- ³⁷ *Ibid.*
- ³⁸ B. Gailius, *Partizanai tada ir šiandien*, Vilnius, 2006, p. 13.
- ³⁹ N. Gaškaitė, op. cit., p. 6.
- ⁴⁰ A. Anušauskas, G. Sviderskytė, *XX amžiaus slaptieji archyvai*, Vilnius, 2008, p. 147.
- ⁴¹ *Ibid.*, p. 148.
- ⁴² *Ibid.*, p. 147.
- ⁴³ J. Daumantas, op. cit., p. 450.
- ⁴⁴ K. Girnius, op. cit., p. 358.

⁴⁵ A. Jakubčionis, op. cit., p. 128.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid., p. 129.

⁴⁸ L. Baliukevičiaus-Partizano Dzūko dieno-raštis, p. 27.

⁴⁹ Ibid., p. 80.

⁵⁰ Ibid., p. 84.

⁵¹ Ibid., p. 41.

⁵² J. Daumantas, op. cit., p. 407.

⁵³ G. Le Bon, *Minios psichologija*, Vilnius, 2011, p. 29.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid., p. 45.

Gauta 2014 04 30
Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3,
Vilnius

Inga Arlauskaitė-Zakšauskienė

ANALYSIS OF THE MYTH ON WESTERN AID TO LITHUANIAN PARTISANS

Summary

There were many factors which affected the emergence of the statement on “western aid”: the Soviet propaganda, communist terror, Lithuanian partisans, Western radio stations, Western intelligence services and others. In order to understand how the hope to receive help from the West spread among partisans, the geopolitical and historical space of the time must be assessed from several perspectives – starting from the dynamics of international relations after WWII finishing with the mentality of freedom fighters and the factors that shaped the outlook of partisans as individuals.

In the 1940s, five western radio stations could be received in the territory of Soviet Lithuania: Vatican Radio, BBC, Voice of America, Radio Free Europe and Radio Liberty. The British radio station BBC never had a Lithuanian language service and did not broadcast in Lithuanian, but partisans could listen to broadcasts in the Russian language. As testified by the partisan underground press and memoirs, the BBC was one of the main sources of objective information from the West. As the BBC had strict rules for its programmes, this broadcaster could not contribute to the dissemination of the myth regarding Western aid to the occupied countries.

On 16 February 1951, the US Voice of America started broadcasting in the Lithuanian language. Due to its association with the Department of State Security, this radio station was treated by the Soviet Union as a tool of official US policy. Because of its late start in broadcasting in the Lithuanian language and dependence on the dynamics of the US–USSR relationship, the Voice of America could not have initiated

the idea of Western aid to the partisans. The Soviet Union was most critical of the US radio stations Radio Liberty and Radio Free Europe, which started broadcasts in the Lithuanian language only in the early seventies, when the resistance struggle was long over and the strict radio rules and censorship did not allow these radio stations to contribute to the dissemination of the myth on Western aid.

The belief of partisans that Lithuania would be freed, based on international documents (Freedom Charter) and the well-known geopolitical situation, could have determined the hope that soon the countries of the East and the West would be at war. The development of the Western aid myth, therefore, was formed by the model of historical consciousness of freedom fighters and the culture of historical memory. After WWII, people in Lithuania not only remembered the interwar period of Lithuanian independence, but many also participated in the armed defence of the state of Lithuania in 1918–1919. Participants of the independence struggle still remembered their own help to the re-established state, German volunteers, American legion of volunteers, and the 1941 June Uprising, which succeeded due to the outbreak of WWII. The memory of recent events was favourable for the emergence of the said beliefs of Lithuanian partisans. Historical images and ideas preserved in the memories of the people of that time influenced the collective consciousness and helped partisans to remain persuaded and contributed to their hope that in the event of war between former allies, Western countries would liberate Lithuania.

Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso renginiai

2013 m. lapkričio 21 d., minint 1932–1933 m. Holodomoro Ukrainoje 80-mečį, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse buvo atidaryta paroda „1932–1933 metų Holodomoras Ukrainoje – Ukrainos tautos genocidas“, kurią parengė nacionalinis muziejus „Ukrainos Holodomoro aukų atminimo memorialas iš Kijavo“. Parodoje buvo eksponuojamos XX amžiaus 4-ojo dešimtmečio nuotraukos, archyviniai do-

kumentai, liudininkų prisiminimai ir tikro maisto pakaitalų pavyzdžiai. Ukrainiečių tautos genocidą dirbtinai sukeltą badą iliustruojanti medžiaga leido įsivaizduoti to meto žmonių siaubą.

Parodos atidaryme dalyvavo Ukrainos ambasadorius Lietuvoje Valerijus Žovtenka, Lietuvos ukrainiečių bendruomenės atstovai, LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė ir LR Seimo narys Vytautas Saulis. Kalbėjusieji pabrėžė, kad apie Holodomorą dar per mažai žinoma, todėl reikia

Įskilmingas gėlių padėjimas Tuskulėnų koplyčioje-kolumbariume

stengtis, kad informacija apie sovietinio režimo vykdytą ukrainiečių tautos genocidą pasiektų kuo platesnius visuomenės sluoksnius. Renginio dalyviai Holodomoro aukas pagerbė tylos minute. Vėliau sovietinio totalitarinio režimo aukos buvo pagerbtos ir Tuskulėnų memorialinio komplekso koplyčioje-kolumbariume.

2013 m. lapkričio 27 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje „Misija Sibiras 2013“ ekspedicijos dalyviai pradėjo ekspedicijų po lietuvių tremties ir kalinimo vietas pristatymų ciklo renginį. Ekspedicijos į Rusijos Federacijos Tiumenės sritį dalyvės – Laura Žūsinaitė ir Neringa Aleksonytė – išsamiai papasakojo apie projekto idėją, dalyvių atrankos etapus, kuriuos reikėjo įveikti norint tapti visateisiu ekspedicijos nariu. Tik atlaikius sudėtingą

bandomąjį žygį Labanoro girioje buvo galima tikėtis tapti komandos dalimi. Pasak N. Žūsinaitės ir L. Aleksonytės, svarbiausia – motyvacija. Ji gali kompensuoti net ir fizinio pasirengimo trūkumą.

Kaip ir kitose ekspedicijose, taip ir šioje, daugiausia dėmesio skirta lietuvių tremtinių kapų tvarkymui. Patriotiško jaunimo dėka sutvarkytos 5 kapinaitės: kapai apjuosti naujomis medinėmis tvorelėmis, pastatyti nauji kryžiai. Projekto dalyviai taip pat susitiko su į Sibirą ištremtais ir dėl kokių nors priežasčių iki šių dienų jame pasilikusiais lietuviais. Pasak projekto dalyvių, nors ir seniai jie nematė Lietuvos, tačiau ryšio su gimtine neprarado. Net ir grįžusi iš Tiumenės srities „Misija Sibiras 2013“ komanda turi daug darbo. Tolesniuose dalyvių planuose – ekspedicijos rezultatų pristatymas visuomenei.

Projekto „Misija Sibiras 2013“ ekspediciją pristato Neringa Aleksonytė (kairėje) ir Laura Žūsinaitė

2013 m. gruodžio 4 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje vyko bendrijos „Lemtis“ organizuotų ekspedicijų po lietuvių tremties ir kalinimo vietas pristatymas. Per renginį buvo pristatytos 2 ekspedicijos. Žygio į Rusijos Federacijos Krasnojarsko kraštą išpūdžiais dalijosi LGGRTC Genocido aukų muziejaus Istorijos skyriaus vedėja Ramunė Driaučiūnaitė. Pirmosiomis kelionės dienomis ekspedicijos dalyviai susitiko su Krasnojarsko lietuvių bendruomenės pirmininku Antanu Rasiuliu ir su tremtine iš Varėnos Danute Danilaite-Belianina. Jiems buvo įteiktos Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių dovanos. Vėliau R. Driaučiūnaitė pristatė ekspedicijos dalyvių nuveiktus darbus. Partizanskojės rajone sutvarkytos išlikusios tremties gyvenviečių kapinės: Chabaidakas, Ivanovka, Mina,

Kojus ir Biresukas. Kapinėse atstatyti seni ir pastatyti nauji kryžiai, tvorelės, sutvarkyta aplinka. Nors darbus sunkino prastas oras, medienos paieška ir iškilo problemų dėl grupės pervežimo, tačiau ekspedicijos dalyviai sėkmingai įvykdė jai skirtas užduotis.

Jungtinę bendrijos „Lemtis“ ir Židikų Marijos Pečkauskaitės vidurinės mokyklos ekspediciją į Permės sritį pristatė mokyklos mokytojai ir mokiniai. Per dvi savaites trukusią kelionę sutvarkytos Galiašoro, Tukačiovo ir Ust Onolvos kapinės. Ekspedicijos dalyviai aplankė ir iki 1988 m. veikusį lagerį „Permė-36“, kuriame buvo kalinami Lietuvos disidentai: Viktoras Petkus, Petras Plumpa, mons. Alfonsas Svarinskas, Balys Gajauskas ir kt. Renginio pabaigoje ekspedicijų dalyviams buvo įteiktos LGGRTC atminimo dovanos.

Žygio į Rusijos Federacijos Krasnojarsko kraštą išpūdžiais dalijasi Genocido aukų muziejaus Istorijos skyriaus vedėja Ramunė Driaučiūnaitė

2013 m. gruodžio 11 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko baigiamasis šių metų ekspedicijų į tremties ir kalinimo vietas pristatymų renginys. Šeimyninę ekspediciją į Rusijos Federacijos Irkutsko sritį, Krasnojarsko kraštą ir Buriatijos Respubliką pristatė buvęs tremtinys vilnietis Kornelijus Papšys. 2013 m. rugpjūčio 25–rugsėjo 8 d. jis kartu su sūnumis Aleksandru ir Kęstučiu ir marčia Aida aplankė savo ir kitų artimųjų tremties vietas. Renginio pradžioje K. Papšys trumpai apžvelgė lietuvių vargus carinės Rusijos ir Sovietų Sąjungos laikais, vėliau supažindino su savo šeima ir jos tremties istorija.

Kupiškėnų mokytojų Papšių šeima 1948 m. buvo ištremta į Irkutsko sritį, Talcus, o 1949 m. perkelta į Krasnojarsko kraštą, Razdolinską.

A. Papšės seneliai buvo ištremti į Buriatiją, Zaigrajevo rajoną. Netoli Šabūro amžinojo poilsio atgulė jos prosenelis Nikodemas Bilyš. Todėl išvykę į ekspediciją Papšiai siekė aplankyti visas su jų šeimos istorija susijusias vietas. Įveikę tūkstančius kilometrų jie susipažino su artimųjų tremties vietomis, tvarkė kapines, nemažai bendravo su vietos gyventojais ir Sibire tebegyvenančiais lietuviais.

Iš ekspedicijos Sibire K. Papšys parsivežė nuotraukų, filmuotos medžiagos. Įamžintas akimirkas išvydo ir renginio dalyviai. Be to, buvo galima apžiūrėti ir Papšių šeimos relikvijas iš tremties.

Buvę Razdolinsko tremtiniai ir kiti varo dalyviai daug kuo domėjosi ir turėjo nemažai klausimų K. Papšiui.

K. Papšys pristato renginio dalyviams vaizdo medžiagą iš tremties vietų

2014 m. sausio 12–13 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinis kompleksas kvietė visus kartu paminėti Laisvės gynėjų dieną. Lankytojai galėjo susipažinti su ekspozicija „Tusku-

lėnų dvaro paslaptys“, apžiūrėti nacionalinio mokinių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ dalyvių darbų parodą ir aplankyti koplyčią-kolumbariumą.

R. Racėno knygos „Į mielą šalį Lietuvą“ pristatymo akimirka

2014 m. vasario 6 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko Rimvydo Racėno knygos „Į mielą šalį Lietuvą“ pristatymas. Renginį dainomis pradėjo Genocido aukų muziejaus darbuotojos – Ramunė Driaučiušaitė ir Adelė Pakalkaitė. Renginio svečius pasveikino ir R. Racėno darbu pasidžiaugė LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė. Pristatyme dalyvavęs knygos autorius, buvęs tremtinys R. Racėnas trumpai apžvelgė nelegalių tremtinių grįžimą į Lietuvą – pagrindinį dėmesį jis sutelkė pasakojimams apie 1946 m. našlaičių pargabenimo ekspedicijas ir joms vadovavusius žmones. 1863 m. tremtinių palikuonis Romualdas Survila padėkojo autoriui už itin reikšmingą knygą. Savo tremties ir grįžimo į Tėvynę istorijas papasakojo buvę tremtiniai

Rimantas Kuprys ir Laimutė Kalavinskienė. Vėliau buvo rodomos Rimo Bružo dokumentinio filmo „Išgelbėti ateitį“ ištraukos. Renginiui pasibaigus, visi norintieji galėjo gauti knygos autoriaus R. Racėno autografą.

2014 m. vasario 8 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko pirmoji šeimos popietė. Konferencijų salėje susirinkę tėvai ir vaikai susipažino su Lietuvos valstybės simboliais – vėliava, herbu, himnu ir jų istorija. Vėliau visi kartu pynė juostą, vaikai piešė ir spalvino. Pasivašinę arbata ir atgavę jėgas popietės dalyviai statė pilį – valstybės galios ir ilgaamžės istorijos simbolį. Po edukacinių žaidimų kopolyčioje-kolumbariume buvo uždegtos žvakutės.

Šeimos popietė Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse

Atvirų durų diena, skirta Lietuvos valstybės atkūrimo dienai paminėti

2014 m. vasario 16 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko atvirų durų diena, skirta Lietuvos valstybės atkūrimo dienai paminėti. Komplexo svečiai galėjo aplankyti ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, koplyčią-kolumbariumą, apžiūrėti Nacionalinio mokinių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekusių istorija“ darbų parodą. Po pietų lankytojai žiūrėjo dokumentinius filmus ir dalyvavo ekskursijoje po Tuskulėnų rimties parko memorialinį kompleksą ir ekspoziciją. Visą dieną koplyčioje-kolumbariume degė lankytojų atneštos žvakutės.

2014 m. kovo 11 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinis kompleksas kvietė į atvirų durų renginius, skirtus Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo dienai paminėti. Lankytojai galėjo aplankyti ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, koplyčią-kolumbariumą, apžiūrėti Seimo kanceliarijos Komunikacijos

departamento Parlamentarizmo istorijos ir atminimo įamžinimo skyriaus parengtą parodą „Atgimimo diena: 1991 m. kovo 11 d.“ Didelio vilniečių dėmesio sulaukė pažintinė ekskursija po Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso teritoriją ir ekspoziciją. Paskui svečiai žiūrėjo Kennetho Gumberto dokumentinį filmą „Raudonasis teroras gintarinėje pakrantėje: sovietinė okupacija ir Lietuvos pasipriešinimas, 1939–1993 metai“. Atvirų durų dieną apsilankė daugiau kaip 400 vilniečių ir miesto svečių.

2014 m. kovo 26 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko Latvijos Tukumo muziejaus kilnojamosios parodos „Sibire ant beržo tošies rašyti laišakai“ atidarymas. Renginys buvo skirtas 1949 m. trėmimo 65-osioms metinėms atminti. Per operaciją „Bangų mūša“ iš Latvijos ištremta daugiau nei 42 tūkst., iš Lietuvos – per 32 tūkst., iš Estijos – apie 21 tūkst. žmonių.

Renginio svečiai žiūri filmą „Raudonasis teroras gintarinėje pakrantėje: sovietinė okupacija ir Lietuvos pasipriešinimas, 1939–1993 metai“

Latvijas Tukuma muzejaus direktorē A. Ozola pristato parodą

Renginio svečius pasveikino LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė. Ji pasidžiaugė, kad ši reikšminga paroda pasiekė ir Lietuvos auditoriją. Seimo kancleris Jonas Milerius pasidalijo atsiminimais apie tremtį. Parodos lankytojams koncertavo Vilniaus Antakalnio gimnazijos moksleiviai. Vėliau Tukumo muziejaus direktorė Agrita Ozola pristatė parodą, perskaitė keletą iš lagerių ir tremties artimiesiems atsiųstų laiškų. Susirinkusieji galėjo savo rankomis paliesti sibirietiško beržo tošį, kuri į tolimus kraštus išvežtiems žmonėms atstodavo popierių. Sibire ant tošies parašyti laišakai 2009 m. buvo įtraukti į UNESCO programos „Pasaulio atmintis“ Latvijos nacionalinį registrą.

2014 m. balandžio 12 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko antroji šeimos popietė „Savaitė iki Velykų“. Į renginį susirinkę tėvai su vaikais turėjo

Šeimos popietės dalyviai susipažįsta su Velykų tradicijomis

Dokumentinio filmo „Stalino šešelyje“ peržiūra

galimybę sužinoti šios šventės atsiradimo istoriją, susipažinti su Velykų tradicijomis. Vėliau iš popieriaus buvo daromos Verbos – atgimstančios augmenijos simbolis ir marginami kiaušiniai.

2014 m. balandžio 24 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko išskirtiniai prancūzų režisieriaus Thomaso

Johnsonso dokumentinio filmo „Stalino šešelyje“ („L'ombre de Stalin“) seansai. Lankytojai turėjo galimybę filmą pamatyti ir anglų, ir rusų kalbomis. Filmą pristatė žinomo fotografo Juozo Kazlausko paramos ir labdaros fondo direktorė Dalia Kazlauskienė. Pasibaigus filmui, žiūrovai negailėjo plojimų.

*Aistė Bajoriūnaitė
Algirdas Rudis*

Genocido aukų muziejuje lankėsi mokytojai iš Danijos

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC) ir jo padalinys Genocido aukų muziejus nuolat bendradarbiauja su organizacijomis iš įvairių šalių. Šių metų kovo mėnesį muziejuje lankėsi istorijos mokytojų delegacija iš Danijos. Svečiai susipažino su LGGRTC ir muziejaus veikla. Genocido aukų muziejaus direktorius Eugenijus Peikštenis pristatė muziejaus įkūrimo istoriją.

Muziejaus direktorius prisiminė, kaip 2004 m. Thistedo mieste, Danijoje, buvo pristatyta Genocido aukų muziejaus kilnojamoji paroda „Karas po karo: ginkluotasis antisovietinis pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1953 m.“

Thistedo mieste pokariu veikė karo pabėgėlių stovykla, kuri priglaudė apie 600 lietuvių. Apie šį faktą svečiai nebuvo girdėję. Jie domėjosi karo pabėgėlių lietuvių likimu. Pasirodo, jų likimas Danijoje buvo geresnis negu tų, kurie atsidūrė Švedijoje. Iš ten dalis pabaltijiečių pabėgėlių buvo išsiųsti atgal į Sovietų Sąjungą. Beveik visi Thistedo stovykloje buvę pabėgėliai išvyko į Vakarų valstybes, daugiausia – į Australiją. Genocido aukų muziejaus vadovas E. Peikštenis, viešėdamas Danijoje, susipažino su moterimi iš pabėgėlių stovyklos. Ši moteris išteko už Danijos piliečio ir liko gyventi šioje šalyje.

*Danijos mokytojai lankosi ekspozicijoje „Tuskulėnų dvaro paslaptys“.
Kairėje – ekskursijų vadovė Agnė Šniaukštaitė-Beinorienė*

Svečiai domėjosi muziejaus eksponatais, apžiūrėjo ekspozicijas, nemažai klausinėjo. Vėliau ekskursijos dalyviai aptarė muziejaus svarbą šiuolaikiniame pasaulyje. Kalbėtasi apie švietimo problemas supažindinant mokinius su sudėtinga Lietuvos pokario istorija.

Danijos istorijos mokytojai aplankė ir Tuskulėnų rimties parko memorialinį kompleksą. Pastaruoju metu muziejus sulaukia nemažai studentų ir dėstytojų iš Danijos. Tikėtina, kad Danijos mokytojai sėkmingai skleidžia informaciją apie Genocido aukų muziejų.

Milda Ramanauskaitė

Latvijos Tukumo muziejaus paroda Lietuvoje

1949 m. kovo 25–26 d. Lietuvoje, Estijoje ir Latvijoje vyko masinė gyventojų trėmimo operacija kodiniu pavadinimu „Priboj“ (liet. – „Bangų mūša“). Pagal bendrą ištremtų žmonių skaičių tai buvo didžiausi trėmimai okupuotose Baltijos šalyse, o Lietuvoje – antrasis pagal dydį. Tą kovą iš Lietuvos buvo ištremta daugiau nei 32 tūkst. žmonių. Iš kaimyninės Latvijos buvo išvežta daugiau kaip 42 tūkst., o iš Estijos – 21 tūkst. gyventojų. Minint trėmimo operacijos 65-ąsias metines, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje buvo atidaryta Tukumo muziejaus iš Latvijos parengta kilnojamoji paroda „Sibire ant beržo tošies rašyti laiškai“.

Pažintis su Tukumo muziejaus darbuotojais užsimezgė dar 2009 m., kai Sibire ant tošies parašyti laiškai buvo įtraukti į UNESCO programos „Pasaulio atmintis“ Latvijos nacionalinį registrą. Tuomet, ieškodama informacijos apie vieno ant beržo tošies nupiešto sveikinimo autorę lietuvę tremtinę Gražiną Gaidienę, Tukumo muziejaus direktorė Agrita Ozola kreipėsi pagalbos į Kėdainių krašto muziejaus direktorių Rimantą Žirgulį, o šis savo ruožtu ją supažindino su LGGRTC Genocido aukų muziejaus darbuotojais. LGGRTC duomenų bazėse esanti informacija padėjo ne tik išsiaiškinti G. Gaidienės likimą, bet ir surasti jos artimuosius Lietuvoje.

Iš Tukumo muziejaus direktorės sužinoję apie planuojamą parodą, kurioje bus

Lankytojai susipažįsta su Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje eksponuojama paroda

pasakojama apie laiškus ant beržo tošies, nekantriai laukėme jos pasirodymo. Paroda, parėmus Europos Parlamento narei Sandrai Kalnietei, simbolinę 2011 m. birželio 14 d. buvo pristatyta Europos Parlamente Briuselyje, vėliau su ja galėjo susipažinti Latvijos, Estijos, Suomijos, Jungtinių Amerikos Valstijų, Kanados, Airijos, Rusijos ir Čekijos gyventojai.

Latvių muziejininkų paroda atspindi XX a. Latvijos istorijos tragizmą – sovietinio okupacinio režimo represijas prieš Latvijos gyventojus ir dėl jų sugriautus dešimčių tūkstančių šeimų likimus, žmonių gyvenimus ir sužlugdytas svajones. Gulago lageriuose įkalinti ir į atokias Sovietų Sąjungos vietas ištremti žmonės savo artimiesiems siuntė laiškus, rašytus ant beržo tošies. Dabar ypatinga retenybe laikomi tokie laišukai liudija jų autorių gyvenimo vingius, gebėjimą priešintis sovietiniam režimui, siekį išsaugoti tautinį tapatumą ir savigarbą. Parodoje eksponuojami dešimties žmonių laišukai. Keturi laiškų autoriai buvo vyrai, laikyti „tėvynės išdavikais“, nes ėjo atsakingas pareigas demokratinėje Latvijos valstybėje ar dalyvavo antisovietiniame pasipriešinime, o šešios laiškų autorės buvo moterys, į Sibirą ištremtos dėl savo vyrų, sūnų ar tėvų padarytų „nusižengimų“. Šeimos nuotraukomis ir dokumentais iliustruotos laiškų autorių gyvenimo istorijos atspindėtos dešimtyje stendų.

Apie Tukumo advokatą Karli Robertą Kalevičą, kuris buvo įkalintas Viatkos pataisos darbų lageryje, ir jo žmoną Verą ir sūnų Teodorą, 1941 m. birželį ištremtus į Krasnojarsko krašto Kazačinsko rajoną, pasakojama stende „Viatlago istorija“. K. R. Kalevicą galėjo rašyti žmonai tik rusų kalba, nes visus kalinių laiškus tikrino karinė cenzūra. Nepaisant to, ant beržo tošies rašyti jo laišukai suteikia daug vertingos informacijos apie gyvenimo sąlygas Gulago lageriuose Antrojo pasaulinio karo metais.

Stende „Sibiro vaikai“ supažindinama su Rasma Kraukle ir Ilga Silgaile. Jų šeimos taip pat buvo ištremtos 1941 m. birželį. Išlikusiame 1945 m. laiške ant beržo tošies Rasma prašo savo pusseserės Ilgos pasaugoti jai skirtą bulvių normą ir dalijasi iš Latvijos gautomis žiniomis.

Sovietiniame lageryje atsidūrusio Jūrmalos gyventojų Ernesto Kirkio gyvenimo istoriją atskleidžia stendas „Iš kurorto į Gulagą“. Už paramą naciams įkalintas Široklage (Uralas) jis siuntė sveikinimus ant beržo tošies savo mamai Marijai Meijerei į Rygą.

Stendo pavadinimas „Mokytojas – sovietų režimo priešas“ išduoda, kad jis skirtas represuotam mokytojui Karliui Vadziniui ir jo šeimai. Pečiorlage už antisovietinę propagandą įkalintam Karliui sveikinimą šv. Velykų proga ant beržo tošies 1950 m. siuntė į Tomsco srities Piškino-Troicko rajoną ištremta žmona Lizetė Lūcija.

Stendas „Pasipriešinimo judėjimas“ skirtas Latvijos centrinės tarybos nariui Voldemarui Mežakui. 1945 m. jis buvo suimtas, nuteistas 25 metams lagerio ir išvežtas į Ozerlagą statyti Baikalo–Amūro magistralės. Įkalintas lageryje jis siuntė laiškus ir sveikinimus ant beržo tošies draugei Teklai Rivarai į Latviją.

Į Gulagą už „tėvynės išdavimą“ pateko ir poetas Aleksandras Pelecis. Stendas „Poetas Sibire“ pristato jo gyvenimo istoriją ir laišką ant beržo tošies iš Amūro srities siųstą buvusiai studentei Veltai Kalniniui.

„Motinos likimas“ – taip vadinasi stendas, pasakojantis apie Matildą Kaktinią. Anksti likusi našle ji užaugino tris vaikus. Dukra Vilma su šeima buvo represuota 1941 m. birželį. Vilmai buvo įvykdyta mirties bausmė, jos vyras mirė lageryje, o du mažamečiai jų vaikai dingo be žinios. Matildos sūnus Levas, partizanų rėmėjas, žuvo per susišaudymą su čekistais 1945 m. Matilda kartu su Levo žmona ir dukrele, kaip

„bandito giminės“, buvo ištremtos į Omsko sritį. Ten 1956 m. ji mirė. Tačiau išliko ir viename Latvijos muziejų dabar saugomas kaimynams į Latviją siūstas jos sveikinimas ant beržo tošies.

Parodos lankytojams Lietuvoje turbūt pats įdomiausias stendas – „Sibirietiška draugystė“. Jis supažindina su jau minėta lietuve tremtine G. Gaidiene. Baigusi Sorbonos universitete prancūzų kalbą, Gražina dirbo mokytoja Kaune. Suėmus jos vyrą Antaną, 1948 m. ji buvo ištremta į Krasnojarsko krašto Nižne Ingašo rajoną, Zavodovkos miškų ūkį, kur jau gyveno 1941 m. ištremti latviai. Savo artimais likimo draugei latvei Sofijai Mildai Melderei vardinių proga padovanojo ant beržo tošies pieštą sveikinimą su eilėmis. Šis sveikinimas, saugomas Tukumo muziejuje, ir tapo

G. Gaidienės sveikinimo faksimilės

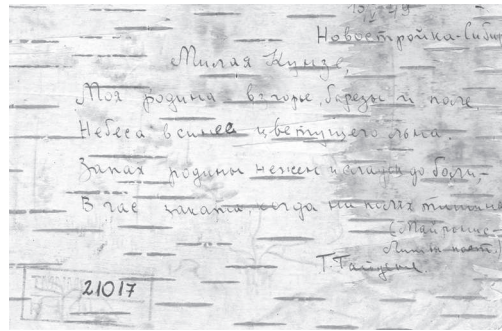
Greta šių dešimties gyvenimo istorijas pasakojančių stendų pateikiami dar du bendro pobūdžio stendai. Viename jų apžvelgiama paroda, o kitame – 1940–1949 m. įvykių kronika: okupacinių režimų (sovietų ir nacių) represijos ir latvių tautos pasipriešinimas. Įvykių chronologija užbaigiama istorinio teisingumo atkūrimu 1988–1990 m.

Į parodos pristatymą Lietuvoje atvyko jos rengėjai – Tukumo muziejaus direktorė A. Ozola, fondų saugotoja Zinta Paševiča

vienu iš akstinių sukurti minėtą parodą, o G. Gaidienės šeimos fotografija, dizainerių „padalyta“ į tris dalis ir simbolizuojanti sovietų represijų išdraskytas šeimas, tapo vizitine parodos kortele.

Laiškai ant beržo tošies, kuriuos iš Tomsko srities į Amūro sritį savo draugei Laurai Rozenštrauhai siuntė Gaida Eglytė, pristatomi stende „Dainavimas vardan išgyvenimo“. Juose surašytos eilės ir dainų žodžiai palaiškė ir neleido palūžti sunkiomis akimirkomis.

Stende „Mažoji Elza“ supažindinama su 1949 m. ištremta vienuolikos metų mergaite Elza Trumekalne. Kartu su tėvais apgyvendinta Tomsko srityje ji dažnai sirgo, ilgėjosi Latvijoje likusių draugų ir artimųjų. Iki mūsų dienų išliko jos rašytas sveikinimas šv. Velykų proga Latvijos Madonos rajone gyvenusioms tetoms Emilijai ir Anai.

ir maketuotojas Juris Visockis. Renginio pradžioje sveikinimo žodį tarė LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė. Vilniaus Antakalnio gimnazijos dainavimo studija „Kontrastas“ (vadovas Rolandas Kostiuškas) atliko dainą „Lietuva“ (muz. Jorigės Jurgutytės ir R. Kostiuško, ž. Jono Strielkūno). Savo sukrečiančiais prisiminimais dalijosi pakeliui į tremties vietą 1949 m. pavasarį gimęs Lietuvos Respublikos Seimo kancleris Jonas Milerius. Paskui Tukumo muziejaus

A. Ozola rodo atsivežtą sibirietiško beržo tošį

direktorė A. Ozola renginio svečiams pasakojė apie savo vadovaujamą muziejų, atskleidė, kaip kilo mintis parengti parodą, ir supažindino su joje eksponuojamais laiškais ir jų autoriais. Pasak jos, iš pradžių beržo tošis buvo naudojama laiškam, nes trūko popieriaus. Trūko ir rašymo priemonių. Kiek lengviau buvo tremtiniams, kurie nukirstiems medžiams žymėti gaudavo cheminius pieštukus – jais parašytas tekstas buvo gerai matyti ant beržo tošies. Vėliau, kai jau buvo galima gauti popieriaus, beržo tošis buvo naudojama kaip simbolis, kaip ženklas ypatingomis progomis, dažniausiai sveikinimams. Pasak vieno latvių rašytojo, tokiais sveikinimais buvo siekiama perduoti „dalelytę taigos“. Viešnia iš Latvijos taip pat atsivežė sibirietiško beržo tošies. Visi

norintieji galėjo ją savo rankomis paliesti ir įsitikinti, kad sibirietiški beržai skiriasi nuo augančių Lietuvoje ar Latvijoje.

Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse paroda buvo eksponuojama iki balandžio 13 d. Vėliau ji buvo pervežta į Lietuvos Respublikos Seimą, kur su ja galėjo susipažinti ne tik balandžio 16 d. vykusio forumo-minėjimo „Bangų mūša“ – 1949 m. masiniai trėmimai Baltijos valstybėse“ dalyviai, bet ir visi kiti Seimo rūmų svečiai ir lankytojai, oficialios kitų šalių delegacijos. Iš Seimo paroda iškeliavo atgal į Latviją, bet tikimės, kad didelio susidomėjimo sulaukusią parodą dar bus galima išvysti Lietuvoje, nes norą ją eksponuoti pareiškė ir kiti Lietuvos muziejai – tik jiems reikės sulaukti savo eilės, nes artimiausiu metu parodą ketinama pristatyti Australijoje.

Vilma Juozevičiūtė

Sovietinės okupacijos aukų atminimą jamžinantis paminklas mini 20-metį

Pagal susiklosčiusią ilgametę tradiciją kasmet birželio 14-ąją vyksta Okupacijos, genocido ir sovietmečio represijų aukų pagerbimo ceremonija prie paminklų politiniams kaliniams ir tremtiniams Aukų gatvėje. Joje dalyvauja Lietuvos valstybės vadovai, Seimo nariai, politikai, Lietuvos kariuomenės Garbės sargybos kuopos kariai, politiniai kaliniai ir tremtiniai, sostinės svečiai ir vilniečiai.

Greta buvusio KGB pastato Aukų gatvėje dabar stovi du paminklai: akmenų mūro piramidė sovietinės okupacijos aukoms ir skulptoriaus Jono Jagėlos obeliskas tremtiniams, kentėjusiems ir žuvusiems Jakutijoje. Pastarasis iškilo tik 2006 m., o akmeniniam paminklui šiemet sukanka jau dvidešimt

metų. Ta proga norėtusi prisiminti jo atsiradimo aplinkybes.

Paminklo statybą prie buvusių KGB rūmų, kurie daugeliui vyresniosios kartos Lietuvos gyventojų yra sovietinės okupacijos simbolis, inicijavo Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga (LPKTS) – pagrindinis organizatorius buvo tuometinis LPKTS Raseinių skyriaus vadovas Antanas Vizbaras. Lauko akmenų paminklo statybai atvežė rajoniniai tremtinių skyriai. Ant visų akmenų buvo surašyti parapijų ir rajonų pavadinimai; dabar tie įrašai yra jau nusitrynę. Paminklas pastatytas ir pašventintas tą pačią 1994 m. birželio 14-ąją, minint Gedulo ir vilties dieną.

Ariogališkis Vytautas Smitrius mūrija akmenų paminklą

Po šv. Mišių Vilniaus arkikatedroje bazilikoje iš visos Lietuvos suvažiavę politiniai kaliniai ir tremtiniai patraukė prie buvusių KGB rūmų, kur per kelias valandas buvo sumūrytas paminklas, pavadintas Tremtinių aukuru. Jį mūrijo patirtį turintis buvęs politinis kalinys Vytautas Smitrius iš Ariogalos, o akmenis jam padavinėjo nesuskaičiuojami pagalbininkai. Paminklo viršūnė buvo vainikuota metaliniu kryžiumi. Tremtinių aukurą pašventino Lietuvos kariuomenės kapelionas monsinjoras Alfonsas Svarinskas.

Prie ką tik iškilusio paminklo įvyko minėjimas, kurio metu kalbėjo buvęs Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo pirmininkas prof. Vytautas Landsbergis, LPKTS prezidentas Balys Gajauskas, Lietuvos sąjūdžio tarybos pirmininkas dr. Romas Batūra, visuomenės veikėjas ir publicistas Edmundas Simanaitis ir kt. Tremtinių chorai atliko dainas.

Ilgainiui minėjimai prie paminklo tapo tradicija. Štai jau dvidešimt metų Lietuvos

Prie ką tik sumūryto paminklo kalba V. Landsbergis

Kasmet birželio 14-gją prie paminklo pagerbiamos Okupacijos, genocido ir sovietmečio represijų aukos

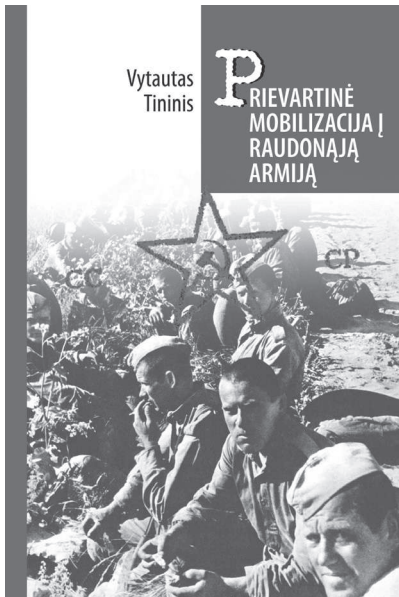
Holodomoro aukų pagerbimas

valstybės vadovai, užsienio svečiai, eiliniai piliečiai ir mokiniai ateina prie jo pagerbti sovietinių represijų aukų. Savas jis tapo ir tautinėms bendrijoms. Armėnai prie jo padeda gėlių minėdami Armėnų genocido dieną, o ukrainiečiai kasmet organizuoja akciją „Uždek žvakę“, kurios metu pagerbiamos Ukrainos 1932–1933 m. Holodomoro aukos. 2013 m. rugpjūčio 22 d., Europos totalitarinių režimų aukų atminties dienos

išvakarėse, kai Lietuva pirmininkavo Europos Sąjungos Tarybai, prie paminklo buvo surengta įspūdinga žvakučių uždegimo ceremonija, kurioje dalyvavo Lietuvos ir užsienio politikai, įvairių Europos šalių delegacijos ir kiti garbūs svečiai ir vilniečiai. Neabejotinai paminklas, iškilęs šalia buvusių KGB rūmų, tapo reikšmingu sovietinio režimo aukų atminimo ir pagerbimo simboliu.

Vilma Juozevičiūtė

Vytautas Tininis, *Prievartinė mobilizacija į Raudonąją armiją*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 312 p., iliustr.

2014 m. sukanka 70 metų nuo to laiko, kai 1944 m. vasarą Lietuvoje prasidėjo prievartinė vyrų mobilizacija į Raudonąją armiją. Kaip ir ginkluotasis pasipriešinimas, tremtys, civilių gyventojų represijos ir žudynės, ši mobilizacija tapo vienu skaudžiausių ir tragiškiausių Lietuvos pokario istorijos puslapių. Tėvai, žmonos ir vaikai neteko dešimčių tūkstančių savo sūnų, vyrų ir tėvų, tūkstančiai jų dingo be žinios. Už ką kovojo ir žuvo šie vyrai?

XX amžiuje Lietuvoje įvykdyta ne viena visuotinė ar dalinė karo prievolinkų mobilizacija. Iš esmės visos jos vyko sėkmingai, jei atitiko valstybinius ir tautinius šalies interesus. Tai 1918–1921 m. mobilizacija į nepriklausomos Lietuvos kariuomenę, 1919–1940 m. dalinės mobilizacijos į Lietuvos reguliariąją kariuomenę, 1939 m. visuotinis karo prievolinkų šaukimas prasidėjęs

Antrajam pasauliniam karui, 1944 m. savanoriškas registravimasis į Vietinę rinktinę. Jei kiltų naujas karas, visuotinei Lietuvos vyrų mobilizacijai 1944–1945 m. rengėsi ir Lietuvos laisvės armija, partizanų sąjūdžio kovotojai. Visos kitos mobilizacijos – į carinės Rusijos, Vokietijos ir Sovietų Sąjungos kariuomenę – buvo nesėkmingos. Lietuviai stengėsi išvengti šaukimo į visų okupantų ginkluotąsias pajėgas. Tačiau Sovietų Sąjungos suorganizuotos didžiausios XX amžiuje 1944–1945 m. prievartinės mobilizacijos į Raudonąją armiją Lietuvos gyventojams išvengti nepavyko – nugalėjo prievarta.

1944 m. prasidėjus antrajai sovietų okupacijai, Sovietų Sąjungos valstybinės ir partinės struktūros, pasitelkusios brutalią represinę jėgą, per nepilnus metus (1944 m. liepa–1945 m. gegužė) Lietuvoje mobilizavo per 100 tūkst. žmonių ir išsiuntė juos kovoti už svetimos valstybės interesus. Prievartinis gyventojų panaudojimas prieš ginkluotose pajėgose sukėlė didelį Lietuvos žmonių nepasitenkinimą, visuotinį lietuvių tautos priešišką sovietų valdžiai ir komunistinei santvarkai, rusinimui ir antihumaniškoms socialinėms reformoms, sustiprino ir papildė partizanų gretas. Iš visų 1944 m. į sovietų kariuomenę mobilizuotų karo prievolinkų net 46 tūkst. į karinius komisariatų buvo atvesdinti jėga, o apie 50 tūkst. nuo mobilizacijos slapstėsi ir išitraukdavo į ginkluotąjį pasipriešinimo judėjimą.

Lietuviai, prievarta tapę raudonarmiečiais, neturėjo motyvo kovoti už Sovietų Sąjungos interesus. Pakliuvę į frontą, jie troško išlikti gyvi, atsiradus progai dezertyruodavo ar džiaugdavosi lengvai sužeisti. Pasitaikė ir tokių, kurie žalojosi patys, kad išvengtų, jų manymu, beprasmiškos mirties.

Šioje Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro išleistoje knygoje, daugiausia remiantis archyviniais šaltiniais,

siekta atskleisti prievartinės mobilizacijos organizavimą ir eigą Antrojo pasaulinio karo pabaigoje, supažindinti su pagrindiniais jos organizatoriais ir vykdytojais. Skaitytojas

sužinos, kas laukė tarnybos Raudonojoje armijoje vengiančių beginklių vyrų, kokia buvo mobilizuotųjų padėtis kariniuose daliniuose ir kt.

Рокас Трацевскис, *Истинная история Литвы XX века*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2014, 224 p. Versta iš anglų k.

„Tikroji 20-ojo amžiaus Lietuvos istorija“, versta iš anglų kalbos į rusų, skirta tiems, kurie domisi Lietuvos istorija. Knygoje kai kuriuos istorijos įvykius primena vienas jų liudininkų Rokas Tracevskis. Jis dirbo žurnalistu ir rašė straipsnius anglų kalba tarptautinėms žiniasklaidos priemonėms. Pagal išsilavinimą knygos autorius yra istorikas. Pagrindiniai faktai apie 20-ojo amžiaus Lietuvą turėtų sudominti skaitytojus, kurie apie šalies istoriją žino labai mažai. Istorijos dėstytojai ras tokių istorinių duomenų, kokių nėra kitose knygose. Pasak autoriaus, ši knyga kai kuriuos mokslininkus gali net šokiruoti – jie supras, kad beveik nieko nežino apie Lietuvą. Tai akademinės knygos apie istoriją ir liudininkų prisiminimų derinys.

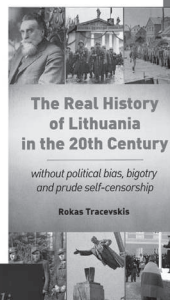
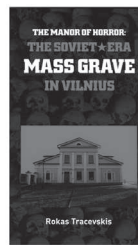
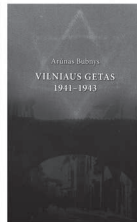
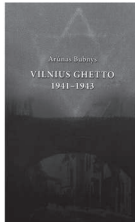
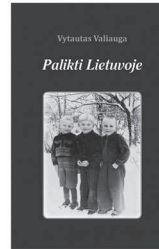
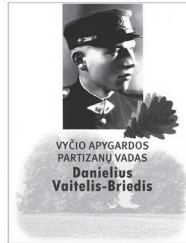
LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO
IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRO
LEIDYBOS SKYRIUJE
GALITE ĮSIGYTI
LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRO LEIDINIŲ
UŽ MAŽIAUSIĄ KAINĄ

MŪSŲ ADRESAS:
DIDŽIOJI G. 17/1, VILNIUS

DARBO LAIKAS
PIRMADIENĮ-KETVIRTADIENĮ 10-18 VAL.
PENKTADIENĮ
10-17 VAL.
ŠEŠTADIENĮ, SEKMADIENĮ -
NEDIRBAME

Išsamesnės informacijos
apie išleistus leidinius
galite teirautis tel. 279 1038 arba
apsilankykite interneto svetainėje
www.genocid.lt

2013 M. LGGRTC LEIDYBOS SKYRIAUS LEIDINIAI

STANISLOVAS BUCHAVECKAS

LGGRTC vyriausiasis specialistas

KRISTINA BURINSKAITĖ

Humanitarinių mokslų daktarė,

LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus

vyriausioji specialistė,

Vilniaus universiteto lektorė

VILIUS IVANAUSKAS

Humanitarinių mokslų daktaras,

Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

Humanitarinių mokslų daktarė,

Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotoja

AUDRONĖ VEILENTIENĖ

Humanitarinių mokslų daktarė,

Kauno technologijos universiteto muziejaus vedėja

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arunasb@genocid.lt

Faksas: (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje –
paminklas 1918–1990 m. Žemaitijos kariams savanoriams.
Aut. skulptorius Jonas Jagėla.
Atidengtas 2014 m. gegužės 17 d. Palanga, S. Daukanto g.

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2014, 1(35)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorės *Danutė Ulčinskaitė, Inga Miklovytė*
Maketuotoja *Danutė Navickienė*

SL 2015. 2014 06 06. Tiražas 200 egz. 9,25 sp. l.
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt
Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė